

KAMOLOVA SHIRIN USAROVNA

BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA METODIKASI

88.8

k-21

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

KAMOLOVA SHIRIN USAROVNA

BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA METODIKASI

Hilim sohasi: 100 000 – Gumanitar

Ta'lim sohasi: 110 000 – Pedagogika

Hakalavriat yo'nalishi: 5110900- Pedagogika-psixologiya

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2021

UDK : 58.9
BBK: 36.5
K 54

Kamolova Shirin Usarovna
Bolalar psixologiyasi va metodikasi. Uslubiy qo'llanma.
Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021, 154 b.

Bolalar psixologiyasi fanini o'rganish ushbu fanning asosiy tushunchalarini o'zlashtirishdan iborat. Ushbu kitobda bolalar psixologiyasi fanining maqsadi, vazifalari va tarkibiy tuzilishi, ilk yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanishi, maktabgacha tarbiya yoshida o'yinning tutgan o'рни va mehnat mashg'ulotlari, maktabgacha tarbiya yoshida psixik taraqqiyot bola xotirasi va tafakkur xususiyatlari, maktabgacha tarbiya yoshida psixik taraqqiyot, bog'cha yoshidagi bola, taraqqiyotiga umumiy tasnif bola va muloqot, ilk bolalik davrida o'z-o'zini anglash va irodaviy harakatlarning bolalarda rivojlanishi, bolalarni maktabga psixologik tayyorlash xususida so'z yuritilgan.

Taqrizchilar:

R.Abdurasulov – Psixologiya fanlari doktori
N.Xalilova – Psixologiya fanlari nomzodi

Jizzax davlat pedagogika instituti Kengashida muhokamadan o'tgan va tasdiqlangan. (2020-yil "24" avgustdagi 1-sonli majlis bayonnomasi)

ISBN 978-9943-8868-2-6

© "Innovatsiya-Ziyo", 2021.

1-MAVZU: BOLALAR PSIXOLOGIIYASI FANINING MAQSADI, VAZIFALARI VA TARKIBIIY TUZILISHI

REJA:

1. Bolalar psixologiyasi fanining kategoriyalari
2. Bolalar psixologiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi
3. Bolalar psixologiyasi fanining metodlari
4. Bola psixologiyasini o'rganish tamoyillari
5. Bolalar psixologiyasi fanining hozirgi kundagi dolzarb muammolari

Taynach iboralar: bolalar psixologiyasi, kategoriyalar (tushunchalar), bolalik, taraqqiyot, psixik taraqqiyot, yosh, I.F.Abuxova tadqiqotlari, falsafa va bolalar psixologiyasi, pedagogika va bolalar psixologiyasi, tibbiyot va bolalar psixologiyasi, umumiy psixologiya va bolalar psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va bolalar psixologiyasi, tamoyillar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent-1996
2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi" qonuni T., 1992
3. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" T., 1997
4. Nishonova Z.T, Alimova G.K. "Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi" T., 2006

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Fanning asosiy kategoriyalarini sanab bering?
2. Bolalar psixologiyasi fanini qanday fanlar bilan aloqa qiladi?
3. Bola psixikasini o'rganish tamoyillarini sanab bering?
4. Fanning hozirgi kundagi muammolarini sanab bering.
5. Bolalarning psixologik taraqqiyoti nimalarga bog'liq?

Bolalar psixologiyasi - psixologiya fanining alohida tarmog'i bo'lib, u turli yosh davrlarida bola psixik taraqqiyotining qonuniyatlarini, shuningdek, bir yosh bosqichidan boshqasiga o'tish

qonuniyatlarini o'rganadi. Bolalar psixologiyasi fanining asosiy e'tibori tug'ilgandan yeto'klik davrigacha inson psixikasi va ongining qanday rivojlanishiga qaratilgan. D.B.Elkonin aytganidek, bola jamiyat a'zosi va shaxs sifatida shakllanib borar ekan, uning psixikasi rivojlanib, olamni aks ettirish qobiliyati go'daklikdan yetuklik davrigacha murakkablashib va takomillashib boradi. Ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlari, uning qonuniyatlarini bolalar psixologiyasi tadqiq etadi.

Bolalar psixologiyasi fanining asosiy **kategoriyalari** (tushunchalari) qatoriga quyidagilar kiradi: «yosh», «bolalik», «taraqqiyot», «o'sish», «determinizm», «eteroxronlik», «tizimlilik». Albatta, fanning kategoriyalari faqat bu tushunchalar bilan cheklanmaydi. Asosiy kategoriyalar jumlasiga bulardan tashqari, «taraqqiyotning ijtimoiy vaziyati», «yetakchi faoliyat tipi» va boshqa bir qator tushunchalarni kiritish mumkin. Bu tushunchalar psixologiya sohasidagi ilg'or tadqiqotlar natijasida shakllangan va fanga olib kirilgan. Bolalar psixologiyasi fanini o'rganish ma'lum ma'noda ushbu fanning kategoriyalarini o'zlashtirishdan iborat. Quyida biz bolalar psixologiyasi fanining ayrim asosiy kategoriyalari xususida alohida to'xtalib o'tamiz:

Bolalik - ontogeneznning dastlabki davrlarini belgilash uchun (tug'ilgandan o'smirlikkacha bo'lgan davrni belgilash uchun) qo'llanadigan tushuncha. Yosh davrlarining an'anaviy tasnifiga ko'ra bolalik go'daklik (tug'ilgandan 1 yoshgacha), ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha), maktabgacha yosh (3 yoshdan 6-7 yoshgacha) va kichik maktab yoshi (6-7 yoshdan 10-11 yoshgacha) davrlarini o'z ichiga oladi. Bolalik davri jadal psixik taraqqiyot davridir.

Taraqqiyot - narsa yoki xodisalarning vaqt o'tishi bilan miqdor va sifat jihatdan o'zgarishi natijasida yuqoriroq darajaga ko'tarilishi.

Psixik taraqqiyot - tug'ilgandan boshlab yosh davrlari o'tishi bilan psixik faoliyatining takomillashishidir. Psixik taraqqiyot bolaning insoniyat tarixi davomida to'plangan bilim va tajribalarni o'zlashtirishi hamda shaxs sifatida shakllanib borishi jarayonidan iborat.

Yosh - individ psixik taraqqiyotining aniq vaqt chegarasiga ega bo'lgan bosqichidir. Psixik taraqqiyotning har bir bosqichida individda muayyan fiziologik va psixologik o'zgarishlar kuzatiladi. Odatda psixologiyada xronologik va psixologik yosh ajratiladi.

Xronologik yosh inson tug'ilgandan boshlab necha yosh yashaganini bildiradi. **Psixologik yosh** esa inson psixik rivojlanish darajasini aks ettirib, ko'pincha aqliy yosh deb ataladi. Aqliy yosh turli yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan maxsus test topshiriqlari orqali aniqlanadi. Aqliy yoshning xronologik yoshga nisbati bola psixik taraqqiyotining o'ziga xos ko'rsatkichi-intellektual rivojlanish koeffitsentini xosil qiladi, bu koeffitsent ingliz tilidan IQ harflari orqali belgilanadi.

Bola rivojlanishining turli tomonlarini har xil fanlar - anatomiya, fiziologiya, oliy nerv faoliyati fiziologiyasi, gigiena, etnografiya va boshqalar o'rganadi. Tug'ilgandan yetuklik davrigacha bola psixik taraqqiyotini o'rganish esa psixologik bilimlarning maxsus sohasi-bolalar psixologiyasining zimmasidadir. Chunki bolalar psixologiyasi bola psixik taraqqiyotining qonuniyatlari rivojlanishinigi turli bosqichlarida bola psixikasiga xos xususiyatlar haqidagi fandir.

L.F.Obuxova ta'kidlaganidek, bolalar psixologiyasi fanining predmeti tarixan o'zgarib borgan. Bugungi kunda bolalar psixologiyasi faning predmeti ontogenezdagi psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini, yosh davrlarini, bir yosh davridan boshqasiga o'tish sabablarini aniqlashdan iborat. Agar pediatr bolalarning jismoniy salomatligi bilan shug'ullansa, bolalar psixologi bola psixikasining qanchalik to'g'ri rivojlanayotgani va faoliyat ko'rsatayotganini, bordi-yu, bu soxada kamchilik bo'lsa, uni nimaning xisobiga kompensatsiyalash mumkinligini o'rganadi.

Xozirgi kunda bolalar psixologiyasi fani predmetining kengayib borishi kuzatilmoqda. Bu xodisa bolaning xomila davridagi rivojlanishini tobora chuqurroq o'rganish natijasida ro'y bermoqda.

Falsafa va bolalar psixologiyasi.

Falsafa-tabiati, jamiyat va inson taraqqiyotining eng umumiy qonunlari haqidagi fan. Falsafa qonunlari boshqa fanlarning, shu jumladan, bolalar psixologiyasi fanining qonunlari bo'lib xisoblanadi. Masalan, falsafa qonunlari orasida dialektika ta'limotining uch qonuni, qarama-qarshiliklar birligi va qurash, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish, inkorni-inkor etish qonunlari asosiy o'rinni egallaydi. Bola taraqqiyoti ham qarama-qarshiliklar birligi va ko'rash, ya'ni mavjud ehtiyojlar bilan bolaning real imkoniyatlari o'rtasidagi ko'rash natijasidir. Falsafa qonunlari bolalar psixologiyasi fani uchun metodologik asos bo'lib xizmat

qiladi.

Pedagogika va bolalar psixologiyasi.

Pedagogika - ta'lim va tarbiya qonunlari, metod va usullari haqidagi fan. U ta'lim va tarbiyaning maqsad va vazifalarini, ularning shaxs taraqqiyoti va jamiyat xayotidagi o'rnini oshirib beradi. Pedagogika va psixologiya fanlarining insonga ta'lim va tarbiya berish sohasidagi hamkorligi chuqur tarixga ega. O'z davrida mashhur rus pedagogi K.A.Ushinskiy pedagogika barkamol shaxs tarbiyasining rejasini ishlab chiqishi uchun inson xaqidagi barcha fanlarning yutiqlariga tayanishi kerakligi, bu fanlar orasida esa psixologiya markaziy o'rin egallashini ta'kidlagan edi. Bolaga ta'lim va tarbiya berishga oid vazifalarni hal etishda pedagogika qanday qilib ta'lim-tarbiya berish kerakligini aytsa, psixologiya nima uchun aynan shunday qilish kerakligini aniqlaydi. Masalan, pedagogika maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limi va tarbiyasida o'yin usullaridan foydalanish kerakligini ta'kidlaydi. Psixologiya esa buning sababi ushbu yosh davrida o'yin yetakchi faoliyat ekanligini tushuntiradi.

Tibbiyot va bolalar psixologiyasi.

Tibbiyot - inson salomatligi va kasalliklari, kasalliklarning oldini olish va ularni davolash, shuningdek, salomatlikni mustaxkamlash xaqidagi fan. Tibbiyot va psixologiyaning o'zaro hamkorligi natijasida psixosomatika - psixologik omillarni salomatlikka kasalliklar kelib chiqishga ta'sirini o'rganadi. Bolalarda uchraydigan ko'pgina kasalliklarning manbai psixologik harakterga egadir. Masalan, Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bronxial astma bilan og'rigan kasallarning ko'pchiligiga bolaligidan ota-onalari emotsiyalarni erkin ifodalash, tashabbus ko'rsatish imkoniyatini chegaralaganlar.

Umumiy psixologiya va bolalar psixologiyasi.

Umumiy psixologiya - umumiy psixologik qonuniyatlarni, psixologiyaning nazariy tamoyillarini, asosiy kategoriyalarini, metodlarini o'rganuvchi nazariy va eksperimental tadqiqotlardir. Masalan, umumiy psixologiya tafakkur faoliyatining xususiyatlari, tafakkur turlari va operatsiyalari xaqida umumiy tasavvurni xosil qiladi. Bolalar psixologiyasi esa turli yosh bosqichlarida tafakkurning qanday xususiyatlar kasb etishini, tafakkurning qanday rivojlanishini o'rganadi. Bundan albatta, umumiy psixologiyadagi tasavvurlarga tayanadi, uning metodlari va kategoriyalaridan foydalanadi.

Ijtimoiy psixologiya va bolalar psixologiyasi.

Ijtimoiy psixologiya - psixologiya fanining tarmogi bo'lib, insonlarning ijtimoiy guruhlarga mansubligi bilan taqqosolangan xulq-atvori va faoliyatini, shuningdek, shu ijtimoiy guruhlarning o'zini o'rganish bilan chegaralanadi. Bolalar psixologiyasi bola psixik taraqqiyotini o'rganar ekan, albatta, bolalar guruhi, bu guruhda bolalar orasida amalga oshuvchi munosabatlarni e'tibordan chetda qoldirmaydi. Bolalar psixologiyasi, ayniqsa, bolaning tengdoshlari va kattalar bilan bo'lgan muloqoti va uning bola rivojlanishiga ta'sirini o'rganishga alohida e'tibor qaratadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yosh psixologiyasi tarkibidagi o'ral.

Bolalar psixologiyasi - yosh psixologiyasi fanining bo'limlaridan biridir. Yosh psixologiyasining, shu jumladan, bolalar psixologiyasining psixologiya fanidagi boshqa tarmoqlardan farqi shundaki, u psixik xodisalarni o'zini emas, balki rivojlanishi va yosh bilan bog'liq ravishda o'zgarishini tadqiq etadi.

Ana'naviy ravishda tadqiqot metodlari asosiy va yordamchi metodlarga ajratiladi. Asosiy metodlar - kuzatish va eksperiment - bola taraqqiyoti xaqida ishonchli ma'lumot bera oladi. Yordamchi metodlar - test, so'rov, faoliyat mahsullarini o'rganish - tasvirlovchi ma'lumot berib, bu ma'lumot asosida faqatgina taxminlarni ilgari surish mumkin bo'ladi.

Kuzatish metodi.

Kuzatish - psixologik tadqiqotning asosiy empirik metodlaridan biri bo'lib, psixik xodisalarni maqsadga muvofiq va tizimli ravishda idrok etishga asoslangandir. Kuzatish - tadqiqot vazifalaridan kelib chiqib maxsus tashkil etilgan idrok jarayonidir. Kuzatish quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Kuzatishdan oldin uning maqsadi aniq belgilanishi kerak: Bola psixikasi, xulq-atvori va faoliyatining qaysi tomonlari kuzatilishini aniqlashtirish lozim;
2. Kuzatish ob'ektiv bo'lishi kerak: kuzatishda faqat u yoki bu holat xodisani qayd etish, uni sub'ektiv talqin etishni unutmazlik lozim;
3. Kuzatish muntazam, katta vaqt oraliqlarisiz o'tkazilishi kerak;
4. Kuzatish shunday o'tkazilishi kerakki, bola uning kuzatilayotganingi bilmasligi lozim;
5. Kuzatishni amalga oshirayotgan tadqiqotchi kuzatilayotgan

xodisalarni tez qayd eta olish maxoratiga ega bo'lishi zarur. Kuzatishning quyidagi turlari mavjud:

- a) ichki kuzatish, tashqi kuzatish va kiritilgan kuzatish;
- b) standartlashtirilgan va standartlashtirilmagan kuzatish;
- v) frontal va tanlanma kuzatish

Kuzatish metodining asosiy kamchiligi shundaki, unda kuzatilayotgan xodisalarga faol ta'sir ko'rsatish, ularni o'zgartirish, kuzatish amalga oshirilgan vaziyatni xuddi shunday ko'rinishda qaytadan yaratib bo'lmaslik kabi xususiyatlar qayd etiladi. Shunga qaramay bu metod haligacha asosiy psixologik metodlardan biri bo'lib kelmoqda.

Eksperiment metodi.

Eksperiment - ilmiy bilishning asosiy metodlaridan biri. Uning kuzatishdan asosiy farqi shundaki, unda tadqiqotchi o'rganilayotgan vaziyatga faol ta'sir ko'rsatadi, bir yoki bir necha o'zgaruvchilar bilan manipulyatsiyalarni amalga oshiradi. Eksperimentda psixik xususiyatlar maxsus sharoitlarda o'rganiladi.

Eksperimentning ikki turi ajratiladi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment. Laboratoriya eksperimenti maxsus jixozlangan joylarda, kattiq nazorat ostida amalga oshiriladi. Tabiiy eksperiment esa sinaluvchi uchun odatiy bo'lgan sharoitda, ya'ni unga yaqin sharoitda o'tkaziladi va unda sinaluvchi eksperiment ob'ekti ekaningi bilmaydi. Bu holat laboratoriya eksperimentida vujudga keladigan emotsional zo'riqish, tadqiqot natijalarini o'zgartirib yuborishga intilish kabi sinaluvchiga xos xususiyatlarni bartaraf etish imkonini beradi.

Masalan, maktabgacha yoshdagi bolaning xotirasini o'rganish uchun uni alohida xonaga olib chiqib, shu yerda unga bir qator so'zlarni o'qib berib, so'ngra qaytarishni talab qilish mumkin. Ammo mazkur sharoit bola uchun odatiy emas. Shuning uchun bolaning ichki emotsional zo'riqishi (xavotirga tushishi, shubhalana boshlashi va xokazo) unga topshiriqni imkoniyatlari darajasida bajarish uchun yo'l qo'ymaydi.

Demak, eksperimentdan olingan natijalarni xaqqoniy deb bo'lmaydi. Bordi-yu, bola bilan o'yin o'ynab, unga haridor rolini berib aytilgan narsalarni «do'kondan» harid qilish vazifasi topshirilgan bo'lsa, u olib kelgan narsalariga qarab nimani eslab qolganini, nimani unutganini aniqlash qiyin emas. Demak, shunday

shaklda tabiiy eksperiment natijalari ancha xaqqoniy bo'ladi.

Eksperimental tadqiqotni tashkil etish va amalga oshirishda bir qator talablarga rioya etish kerak. Ushbu talablar G.U.Uruntaeva va Yu.A.Afonkina tomonidan tizimlashtirilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Rejalashtirish bosqichida tadqiqot maqsadini, sinaluvchilar tarkibini aniq, belgilash, eksperimentda ishlatiladigan metodikalarni, eksperimentni o'tkazish sharoitini (joy va vaqtini) aniqlashtirish, barcha sharoitlarni oldindan yaratib qo'yish zarur;

2. Eksperimentni o'tkazish jarayonida tadqiqotda ishtirok etayotgan bola bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabatni o'rnatish, muloqotga do'stona, iliq ohang baxsh etish, bolani o'z oldiga o'tkazish, bolaning xatolariga ortiqcha e'tibor bermaslik, sinov sur'atlarini bolaning individual-psixologik xususiyatlariga moslashtirish zarur.

Bola bilan o'tkazilayotgan eksperiment uzoq davom etmasligi, unga eksperiment jarayonida o'zgarishlar kiritmaslik kerak. Odatda eksperimentda tadqiqotchidan tashqari eksperiment bayonnomasini tuzuvchi shaxs ham ishtirok etadi.

Eksperimentning yana ikki turi aniqlovchi eksperiment va shakllantiruvchi eksperiment ham ajratiladi. Aniqlovchi eksperimentda bola psixik taraqqiyotiga xos muayyan xususiyatlar qayd etiladi. Masalan, ota-onalar o'rtasidagi nizolarning bola emotsional holatiga ta'sirini aniqlash mumkin. Buning uchun nizoli oilada voyaga yetayotgan bolalarni aniqlash va ularning emotsional sohasini o'rganish hamda olingan natijalarni boshqa bolalarning natijalari bilan solishtirish kerak bo'ladi. Natijada shunday xodisa - ota-onalarning o'zaro nizosi va bola emotsional rivojlanishi o'rtasida aloqadorlik mavjudligi ta'kidlanadi.

Shakllantiruvchi eksperimentda sinaluvchiga faol ta'sir ko'rsatilishi oqibatida unda ro'y beradigan o'zgarishlar aniqlanadi. Masalan, ota-ona o'rtasidagi munosabatni yaxshilash bola emotsional sohasiga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlash mumkin. Buning uchun ota-onasi o'rtasidagi munosabat yaxshilangan bolalar emotsional sohasiga xos xususiyatlar bilan ota-onasi o'rtasidagi munosabat nizoli bo'lib qolayotgan bolalar emotsional xususiyatlarini o'zaro solishtirish yoki bolaning avvalgi emotsional xususiyatlari bilan keyingilarini o'zaro qiyoslash mumkin.

Shuningdek, ayrim o'rinlarda nazorat eksperimenti ham ajratiladi. Bu eksperiment ko'p jixatdan aniqlovchi eksperimentga o'xshab ketadi. Uni o'tkazishdan ko'zlangan maqsad faol ta'sir ko'rsatilgan guruhdagi o'zgarishlarda aynan ta'sirning roli qanday bo'lganini aniqlashdan iborat. Buning uchun faol ta'sir ko'rsatilgan guruh bilan xech qanday ta'sir ko'rsatilmagan nazorat guruhining natijalari o'zaro solishtiriladi. Agar o'rtadagi farq ancha sezilarli bo'lsa, demak, birinchi guruhdagi o'zgarishlarga aynan o'tkazilgan ta'sir sabab bo'lgan degan xulosaga kelinadi.

So'rov – tadqiqotchi va respondentning bevosita yoki bilvosita o'zaro aloqasi davomida birlamchi verbal axborot yig'ishga yo'naltirilgan metod so'rov anketa yoki intervyu shaklida o'tkazilishi mumkin. Anketa yordamida so'rov o'tkazilganda sinaluvchi yozma savollarga, intervyuda esa og'zaki savollarga javob qaytaradi.

So'rov quyidagi bosqichlarga ega bo'ladi:

1. «Epigraf». Bunda sinaluvchining fikrlari muayyan yo'nalishga solinadi, sinaluvchilar savollarga javob berishga undaladi.

2. «Ko'rsatma». Bunda sinaluvchiga so'rov jarayonida savollarga qanday javob qaytarish mumkinligini, so'rov maqsadi, uning kim tomonidan o'tkazilayotgani, undan olingan ma'lumotlar nima maqsadda ishlatilishi xaqida ma'lumot beriladi.

3. «So'rovga moslashish». Bunda sinaluvchi savollarga javob berishga yo'naltiriladi, unda o'ziga nisbatan ishonch xosil qilinadi, u bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabat o'rnatiladi, unda savollarga har qanday javob qaytarish mumkin, degan taassurot xosil qiladi. Buning uchun so'rovda dastlab emotsional-neytral, oson, umumiy savollar beriladi.

4. «Maqsadga erishish». Bunda zarur bo'lgan asosiy ma'lumotlar qo'lga kiritiladi. Buning uchun ushbu bosqichda tadqiqotchi uchun ham, sinaluvchi uchun ham muhim bo'lgan savollar beriladi.

5. «Zo'riqishni bartaraf etish». Bunda so'rovdagi masalalar va savollar xususida, butun so'rov jarayoni xaqida yig'ilgan xisssiyotlar bartaraf etiladi. Buning uchun so'rov so'ngida nisbatan oson, ijobiy emotsional savollar berilishi, masalan, sinaluvchining ijtimoiy demografik xususiyatlari xaqidagi savollar berilishi mumkin.

Sinaluvchiga beriladigan savollar bir-biridan alohida va ajralgan emas. Ular yaxlit bir zanjirning halqalaridir, so'rovdagi bir savol keyingisi bilan bog'liq xolda idrok etiladi. Shu tufayli quyidagi

holatlarga so'rov jarayonida alohida e'tibor berish lozim:

1. Bir savol va unga beriladigan javob keyingi savollarga beriladigan javoblarga ta'sir o'tkazmasligi kerak.

2. Muayyan savoldan keyingi savol umuman boshqa mavzularga o'tib ketgan bo'lmasligi, bir savoldan boshqasiga o'tishda mavzu keskin o'zgartirilmasligi lozim.

3. Savollarning tashqi ifodalanishi sinaluvchilarni u bilan ishlashga jalb eta olishi kerak (simmetrik to'g'ri bo'lishi, yozuv yoki og'zaki murojaat orqali beriladigan savollar chiroyli va tushunarli bo'lishi zarur).

4. Sinaluvchilarning individual xususiyatlari va so'rovning uzunligi bir-biriga mos bo'lishi (masalan, ota-onalar bilan so'rov o'tkazishda 5-6 savoldan iborat kichik anketalardan foydalanish) zarur.

5. So'rov so'ngida sinaluvchiga nisbatan minnatdorchilik va tashakkur izxor etilishi - «Javoblaringiz uchun tashakkur», «Yordamingiz uchun raxmat» kabi ifodalarning keltirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Proektiv metod - shaxsni o'rganishning metodlaridan biri. Unda shunday eksperimental vaziyatlar yaratiladiki, bu vaziyatlar sinaluvchilar tomonidan turlicha talqin etilishi mumkin bo'ladi. Aynan sinaluvchining bergan talqinini taxlil etish orqali uning shaxsi xaqida muayyan xulosalar chiqariladi. Chunki muayyan eksperimental vaziyatni talqin etar ekan proektsiya mexanizmi tufayli sinaluvchi o'z ichki keshinmalari, o'y xayollari, orzulari, qo'rquv va xavotirlarini tashqariga chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaganda qo'llaniladigan odatda proektiv metodikalar quyidarlardan iborat: «Bola appertseptsiya testi», «Oilaviy o'stanovkalarining Jekson testi», «Dyuss ertaklari metodikasi» va xokazolar. Ushbu metodikalarni qo'llash asosan individual ish jarayonida amalga oshirilib, ancha kun vaqt talab etadi. Proektiv metod bilan o'tkazilgan tadqiqot natijalarini talqin etishda tadqiqotchidan katta maxorat talab qilinadi.

Faoliyat maxsulini o'rganish metodi.

Faoliyat maxsulini o'rganish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni o'rganish xaqida gap ketganda, birinchi navbatda, bolalarning tasviriy faoliyati maxsullarini taxlil qilish nazarda tutiladi. Shu tufayli tasviriy faoliyat maxsullarini o'rganishga asoslangan metodlar o'z nomi bilan grafik metodlar deb ataladi. Grafik metodlar

o'z ichiga rasm chizish metodikalari - «Odamni chizing, «Avtoportret», «Erkin mavzudagi rasm», «Dunyo rasmi», «Oila rasmi», «Oilaniing kinetik rasmi», "Uy, daraxt, odam», «Geometrik shakllardan odam rasmini yig'ish», «Daraxt» grafik testi, «Grafik diktant» va boshqalarni oladi. Yuqorida tilga olingan metodik vositalar adabiyotlarda batafsil taxlil etilgan.

Test - shaxsga xos muayyan psixologik sifatning rivojlanish darajasini o'lchash uchun xizmat qiladigan topshiriqlar yigindisi. Test metodida muayyan standart topshiriq va vaziyatlar (testlar) qo'llaniladi.

Ushbu metod bir qator ustun tomonlarga ega: Tadqiqotni sinaluvchilarning katta guruhi bilan o'tkazish mumkin natijalarni hisoblash va qayta ishlash ancha yengil va sodda. Metodning asosiy kamchiligi shundaki, u bolaning kelajakdagi rivojlanishi xaqida ma'lumot berolmaydi.

Psixologiya fanida hozirda maktabgacha yoshdagi bola shaxsiga xos xususiyatlar, uning emotsional-irodaviy sohasiga xos sifatlar, motivatsion sohasiga tegishli xususiyatlar, individual tipologik xususiyatlari, bolaning bilish jarayonlariga xos xususiyatlarni aniqlaydigan maxsus testlarning to'plamlari mavjud.

Bola psixikasini o'rganishda tadqiqotchi bir qator printsiplar (tamoyillar-qoidalar) tayanishi, ularga rioya etishi lozim bo'ladi.

Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

Ob'ektivlik tamoyili - tadqiqotchidan ma'lumotlar bilan ularning talqinini aralashtirib yubormaslikni talab qiladi. Masalan, mashg'ulot davomida bola oynadan tashqariga qarayotgan edi deb aytilsa, bu muayyan xodisa xaqidagi ma'lumot bo'lib xisoblanadi. Lekin «bola e'tiborsiz» deb aytish xodisaning talqinidir. Xodisaning o'zi bilan uning talqinini aralashtirib yubormaslik kerak. Shuni yuqoridagi misolda ham bola oynaga qarab turgan bo'lsa ham, tarbiyachi so'zlariga katta e'tibor berayotgan bo'lishi mumkin.

Sababiylik tamoyili - bola shaxsi va ongida yangi sifatlarni xosil bo'lishini ta'minlash barcha shart-sharoit va omillarni imkon qadar o'rganishni talab qiladi. Masalan, mashg'ulot davomida bola tez-tez oyna tarafga qarayotgan bo'lsa, bu xodisaning iloji boricha kuchliroq sabablarini aniqlashga urinish kerak ko'chadagi biron narsa bola e'tiborini o'ziga tortdimi, mashg'ulotda bola charchab qoldimi o'tilayotgan material bolaga yaxshi tanishmi va xokazo.

Sinchkovlik va muntazamlilik tamoyili - bola psixikasi shakllanishi jarayoni, bunda psixolog va pedagoglar ta'sirini sinchkovlik bilan kuzatib borishni talab qiladi ushbu printsipga muvofiq oldindan:

a) tadqiqot joyi va vaqti aniqlanishi kerak;

b) tadqiqotda o'rganiladigan sinaluvchilar tanlanmasi tuzilishi lozim;

v) tadqiqot qaysi vaqtda va qanday vaqt oraliqlarida o'tkazilishini belgilash zarur. Ushbu bandlar belgilangach, ulardan chetga chiqmaslik kerak, ya'ni qandaydir sub'ektiv sabablar bilan shoshilinch xulosalar shiqarmaslik, tadqiqotni bevaqt tugatish xollariga yo'l qo'ymaslik kerak. Aks xolda ob'ektivlik tamoyili buzilgan bo'ladi.

Bolani o'rganish ikki asosiy shaklda - amalga oshiriladi: «ko'ndalangiga kesim» shaklida va «uzunasiga kesim» metodi deb nomlanuvchi tadqiqot shaklida amalga oshiriladi.

Tadqiqot ko'ndalangiga kesim shaklida o'tkazilganda turli yoshdagi bolalar guruhlarida muayyan psixologik jarayon, holat yoki xususiyat o'rganiladi va xar xil yosh bosqichidagi bolalarning natijalari o'zaro solishtiriladi. Masalan, D.V.El'koning kichik, o'rta va katta maktab yoshidagi bolalarning syujetli-rolli o'yinlariga xos xususiyatlarni o'rganib, o'zaro solishtirib bolalar o'yinlari taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatni aniqlagan. Kundalangiga kesim shaklidagi tadqiqotda asosiy e'tibor sinaluvchi bolalar yoshidagi farqlarga qaratilishi kerak.

Farq qanchalik kichik bo'lsa, psixolog-tadqiqotchi bola psixikasi va shaxsidagi barcha muhim o'zgarishlarni payqashi uchun ko'proq imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Tadqiqot uzunasiga kesim shaklida o'tkazilganda bir yoki bir necha bolaning muayyan vaqt oralig'idagi xayoti o'rganiladi. Tadqiqotchi uzluksiz ravishda bir yosh bosqichidan ikkinchisiga o'tishda bola psixikasida va xulq-atvorida ro'y beruvchi o'zgarishlarni aniqlab boradi. Masalan, maktabgacha ta'lim muassasasida yangi dastur bo'yicha ish boshlangan bo'lsa, muassasaga endi qabo'l qilingan bolalarni 4-5 yil uzluksiz o'rganish orqali dasturning bola taraqqiyotiga ta'sirini aniqlash va u xaqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Uzunlasiga kesim shaklidagi tadqiqot shuningdek, ayrim xollarda longityud tadqiqot ham deb ataladi. Tadqiqotning bu shakli ancha murakkab va ko'p vaqt talab etadi.

Yosh psixologiyasining bugungi kundari eng muhim muammolari quyidagilardan iborat:

a) turli psixofiziologik funksiyalarning yoshga oid me'yorlarini ilmiy jixatdan asoslab berish;

b) individ, shaxsning yetuklik mezonlari va namunalarini aniqlash;

v) xayotning turli bosqichlarida insonning real va potentsial imkoniyatlari qanday bo'lishini aniqlash;

g) inson xayotining dastlabki bosqichlari uning kelgusidagi taraqqiyotida qanday rol o'ynashini tushunish va ilmiy bashorat qilish.

Ushbu muammolarni hal etish uchun inson xayotining har bir bosqichida - bolalikda, o'spirinlikda, yetuklik va qarilikda uning psixikasidagi o'zgarishlarni chuqur o'rganish talab etiladi.

Ayrim o'rinlarda bolalar psixologiyasiga sinonim sifatida «genetik psixologiya» tushunchasi ishlatilmoqda. Bu holatni to'g'ri deb baholash mumkin emas. Chunki genetik psixologiya psixik jarayonlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganadi. Bolalar psixologiyasining predmeti esa faqat psixik jarayonlar taraqqiyoti bilangina cheklanib qolmaydi.

Psixologiya fani nazariyasi va amaliyoti ajralmas birlikni tashkil etadi. Albatga, ular o'rtasida muayyan farqlar mavjud. O'rtadagi farq ularning maqsadlari, kontseptual apparati, metodologiyasi va ular doirasida amalga oshiriladigan chora tadbirlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Fundamental - nazariy tadqiqotlarning asosiy maqsadi amaliyot uchun bo'lgan ahamiyatidan qat'i nazar, psixik xodisalar haqidagi bilimlarni kengaytirib borishdan iborat. Amaliy psixologiya esa kundalik xayot bilan bog'liq konkret muammolarni hal etishga qaratilgan tadqiqotlarni o'tkazadi. Fundamental tadqiqotlarda tadqiqotchi shaxsining ta'sirisiz ham ilmiy metod o'z vazifalarini bajaradi. Ammo amaliy psixologiyada psixolog shaxsi metodining ajralmas qismi bo'lib xisoblanadi. Nazariy izlanishlarda qo'llanayotgan metodlarning ishonchligi, validligi, reprezentativligi muhim ahamiyat kasb etsa, amaliy psixologiyada bular asosiy rolni o'ynaydi. Shunga qaramay, bola psixik taraqqiyotiga xos qonuniyatlar va nazariy bilimlarni egallabgina taraqqiy professional mutaxassis psixolog, tarbiyachi bo'lib yetishish mumkin. L.F.Obuxova o'rinli ta'kidlaganidek, bolalar psixologiyasi sohasidagi nazariy vazifalar hal etilgandan keyin ilmiy

bilimlarni amaliyotga tadbiiq etish imkoniyatlari ham kengayadi.

Bolalar psixologiyasi fanining taraqqiyoti ikki asosiy yo'nalishda kechadi: psixik taraqqiyot manbalari muammosininig nazariy hal etilishi va bolalar psixikasini o'rganishning yanada samaraliroq metodlarini qidirish. Psixik taraqqiyot manbalari muammolarini nazariy hal etish deganda, ushbu muammo bilan shug'ullangan asosiy psixologik maktablar va yo'nalishlar vakillarining qarashlari tushuniladi. Bola psixikasini o'rganishning yanada samarali metodlarni qidirish bolalar psixik taraqqiyotiga xos xususiyatlar haqida aniqroq axborot olishga xizmat qiluvchi metodlarni ishlab chiqishni anglatadi.

Rus psixologlari tomonidan bolalar psixologiyasi muammolarining o'rganilishi.

L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy kontseptsiyasi.

L.S.Vigotskiy (1896-1934) eng mashxur rus psixologi va faylasuflaridan biridir. Olim o'z ilmiy qarashlarida ilgari surgan ko'plab g'oyalar bevosita bolalarniig psixik taraqqiyotiga oiddir. L.S.Vigotskiyning oliy psixik funktsiyalar shakllanishi haqidagi qonuni bolalar tarbiyasi va ta'limini amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Psixolog ilmiy qiziqishlarining markazida bolaning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti masalasi turadi. L.S.Vigotskiyning izlanishlari oliy psixik funktsiyalar, ya'ni ixtiyoriy xotira va diqqat, tafakkur, irodaviy harakatlarni bevosita miyaning faoliyati bilan tushuntirib bo'lmasligini, ushbu funktsiyalarning mohiyatini tushunish uchun ularning ildizlarini organizmdan tashqaridagi ijtimoiy muhitdan izlash lozimligini ko'rsatdi. Aynan L.S.Vigotskiyning ilmiy qarashlari ijtimoiy muhit ahamiyatini aniqlashtirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi. L.S.Vigotskiyining fikricha, muhit oliy psixik funktsiyalariing taraqqiyot manbaidir. Muhitniig taraqqiyotdagi roli yosh o'tishi bilan o'zgarib boradi. Shuning uchun muhitni absolyut emas, nisbiy qabul qilish kerak. Insonda xulq-atvorning tug'ma shakllari mavjud bo'lmaydi. Odamning psixik taraqqiyoti faoliyatninig tarixan shakllangan turlari va usullarini o'zlashtirish orqali kechadi. Miyaninig morfofiziologik xususiyatlari va muloqot bola taraqqiyoti uchun sharoit sifatida xizmat qiladi. Taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvshi kuchi - ta'limdir. L.F.Obuxovaning fikricha, L.S.Vigotskiyning katta xizmati shundaki, u bolalar psixologiyasi faniga tarixiylik tamoyilini kiritgan. Ushbu tamoyilga ko'ra, psixik

xodisalar harakatdagi narsa sifatida o'rganilishi lozim.

Madaniy tarixiy kontsepsiya - L.S.Vigotskiy tomonidan XX asrning 20-30 yillarida ishlab chiqilgani inson psixik taraqqiyoti xaqidagi nazariyadir. Kontsepsiyaning asosiy mazmuni quyidagilardan tashkil topadi mehnat qurollarini ishlatishi tufayli odam tabiatdan ajralib shiqqan. Tabiatga ishlov berish uchun odam ushbu qurollardan foydalansa, o'z psixikasiga ta'sir ko'rsatish uchun u psixologik qurollarni qo'llaydi. Psixologik qurollar belgilardan iboratdir.

Ushbu qurollar ixtiyoriy psixik funksiyalar - ixtiyoriy diqqat va xotira, mantiqiy fikrlash, irodaviy harakatlarning asosini tashkil etadi. Ixtiyorsiz psixik funksiyalarni L.S.Vigotskiy natural yoki tuban funksiyalar, deb atagan. Ixtiyoriy psixik funksiyalar ijtimoiy kelib chiqishga ega, belgilar bilan vositalangan, odam tomonidan ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladigan funksiyalardir.

Ushbu funksiyalar avval boshqa odamlar bilan hamkorlik qilish shakli sifatida paydo bo'ladi, so'ngra individuallashib boradi. Psixologik qurol - belgilarni egallash interiorizatsiya jarayonida amalga oshadi.

Interiorizatsiya tufayli interpsixologik munosabatlar intrapsixologik turdagi munosabatlarga aylanib boradi. Bu jarayon katta odamniig tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan madaniy belgilar vositalar yordamida ta'sir ko'rsatishi bilan boshlanadi. Keyinchalik bola atrof olamga (o'yinchoqlarga, xayvonlarga, bolalarga, kattalarga) ushbu belgilar bilan ta'sir ko'psata boshlaydi. Shundan keyingina, unda o'z-o'ziga ta'sir ko'rsatish qobiliyati shakllanadi. Bolaning quloqsizlik qilishi yoki qo'rquv faoliyatida orqada qolishi psixologik qurollarni o'zlashtirmaganlik natijasidir. Masalan, bola kiyim kiyishda ketma-ketlikni buzish xotirasininig zaifligidan emas, balki ushbu jarayonni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan psixologik qurollarni egallamaganligi tufaylidir. Shunday qurol sifatida, bolaga kiyimlarni to'g'ri ketma-ketlikda kiyish tasvirlari, rasmlar taqdim etilishi mumkin.

Madaniy-tarixiy kontsepsiyaning muhim g'oyalaridan biri rivojlanishning eng yaqin zonasi xaqidagi nazariy qarashdan iborat. Rivojlanishning eng yaqin zonasi - bola rivojlanishining ayni vaqtdagi darajasi bilan kelajakda erishish mumkin bo'lgan taxminiy darajasi o'rtasidagi vaqtinchalik masofadan iborat. Bu zonaga yetilmagan,

ammo etilish jarayonida bo'lgan funksiyalar kiradi. Bolaning aktual rivojlanish darajasi uning bugungi kundagi taraqqiyot darajasini, bola rivojlanishining eng yaqin zonasi ertangi kunda bola o'z taraqqiyotida erishishi mumkin bo'lgan taraqqiyot darajasini ifodalaydi. Rivojlanishning eng yaqin zonasini bola katta odam yordami bilan bajara oladigan vazifalar darajasi belgilaydi. Agar bola o'zi uchun qiyin bo'lgan vazifani katta odam yordami bilan bajara olsa, bu vazifa bola rivojlanishining eng yaqin zonasida joylashgan bo'ladi.

L.S.Vigotskiyning fikricha, psixik taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch ta'limdir. Ta'lim psixik taraqqiyotni o'z ortidan tortadi va uni tezlashtiradi. U kutilgan natijani berishi uchun taraqqiyotdan oldin bo'lishi, ya'ni rivojlanishning eng yaqin zonasiga mo'ljal olishi lozim.

L.S.Vigotskiy o'z kontsepsiyasida bola psixik taraqqiyotining 4 asosiy qonunini ta'riflab berdi. Bu qonunlar quyidagilardan iborat:

1. Bola taraqqiyot ritmlarining farqlanishi. Bu qonyonga ko'ra bolaning rivojlanishi o'z sur'atlariga ega, bu sur'atlar vaqt ritmiga to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun chaqaloqlikdagi xayotining 1- yili o'smirlikdagi 1- yilga teng bo'lmaydi;

2. Bola taraqqiyotidagi metamorfoza qonuni. Bu qonyonga ko'ra rivojlanish sifat o'zgarishlarining zanjiridan iborat. Bola kamroq biladigan, qo'lidan kamroq narsa keladigan odam emas, balki psixikasi sifat jixatidan kattalar psixikasidan farqlanuvchi mavjudotdir;

3. Bola taraqqiyotining notekislik qonuni. Bu konyonga ko'ra, bola psixikasining har bir tomoni o'z taraqqiyotining optimal davriga ega bo'ladi, har xil psixik funksiyalar notekis, noproportsional rivojlanadi.

4. Oliy psixik funksiyalarning shakllanish qonuni. Bu konyonga ko'ra, har qanday oliy psixik funksiyalar avval bolaning atrofdagilar bilan bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi, keyinchalik u individual sohaga ko'chadi. Shuningdek, L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, bola taraqqiyotida barqaror davrlar inqirozli davrlar bilan almashadi. Inqirozlar ikki yosh davri tutashgan joyda, bola psixikasi va xulq atvoridagi eski xususiyatlarning yo'qolib, yangilari shakllanishi davrida ro'y beradi. Demak, L.S.Vigotskiy psixologiyada madaniy-tarixiy yondashuvga asos solgan. Mazkur yondashuv bolalar psixologiyasidagi nazariy va amaliy muammolarni hal qilishda ham katta ahamiyatga egadir.

A.N.Leontev (1903-1979) - mashxur rus psixologi faoliyat nazariyasining asoschilaridan biri. Faoliyat nazariyasi ong va faoliyat birligi tamoyili bilan bog'liq. Ushbu nazariyaga ko'ra, faoliyat sub'ektining predmetli olam bilan bo'lgan ta'sirlashishi jarayoni bo'lib, bu jarayon unga o'z ehtiyojlarini qondirishi uchun imkoniyat beradi.

Faoliyat - bu faol maqsadga yo'naltirilgan jarayondir. Predmetlilik faoliyat bilan bog'lik ehtiyoj - individdan tashqarida bo'lgan, ammo individ normal xayot kechirishi shaxsning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan narsalarga nisbatan zaruratni xis etish holati. Motiv ehtiyojning namoyon bo'lish shakli insonni faoliyatga undaydigan sabab ya'ni faoliyatning nima uchun amalga oshirilayotganligidir. U yoki bu motiv insonni muayyan maqsadni qo'yishga undaydi. Maqsad - faoliyatning kutilayotgan natijasi. Faoliyat quyidagi darajalarga ega bo'ladi:

1. Maxsus faoliyat turlari darajasi;
2. Harakatlar darajasi;
3. Operatsiyalar darajasi;
4. Psixofiziologik funktsiyalar darajasi.

Har qanday faoliyat ma'lum harakatlar ketma-ketligi shaklida amalga oshadi. Harakat - ongli maqsadga erishish uchun yo'naltirilgan faollik, faoliyatning asosiy tarkibiy birligidir. U sharoitga bog'liq ravishda turli usullar bilan amalga oshiriladi. Harakatni amalga oshirish usullari operatsiyalar deb ataladi. Operatsiyalar - avtomatlashgan, odatda aniqlanmaydigan harakatlardir. Faoliyat o'z motivini yo'qotish va harakatga aylanishi, harakat esa maqsadi o'zgarishi bilan operatsiyaga aylanishi mumkin. Muayyan sharoitda harakatdan ko'zlangan maqsad butun faoliyat maqsadidan muhimroq ahamiyat kasb etishi va natijada maqsad motivga aylanib qolishi kuzatiladi.

Faoliyat nazariyasi nuqtai nazaridan faol inson ongi shakllanishining sharti va omili ong faolligining shaklidir. A.N.Leontev o'z izlanishlarida faoliyatning bola taraqqiyotiga ta'siri muammosini ham chuqur o'rgangan. Tadqiqot natijasida faoliyat nazariyasi doirasida «yetakshi faoliyat» tushunchasi shakllandi. Yetakchi faoliyat deganda taraqqiyotning muayyan davrida bola shaxsidagi asosiy psixologik o'zgarishlarga sabab bo'luvchi faoliyat tuchuniladi. Maktabgacha yosh davrida yetakshi faoliyat o'yin faoliyatidir. Bir yosh davridan ikkinchisiga o'tishda yetakchi faoliyat turi o'zgaradi, bunda bola

faoliyatida maqsadining motivga aylanishi, A.N. Leontev ta'biri bilan aytganda «motivning maqsadga ko'chishi» kuzatiladi. Yangi faoliyat turi yangi motivlar paydo bo'lgach, vujudga keladi. A.N.Leontev fikricha shaxs ikki marta tug'iladi. Shaxsning birinchi tug'ilishi maktabgacha yosh davriga to'g'ri keladi. Bu xodisa insonning o'z impulsiv xatti-harakatlarini ijtimoiy me'yorlarga bo'ysundirishga ilk bora urinishi, motivlar o'rtasida ierarxik munosabatlarning tarkib topa boshlashi bilan bog'liq bo'ladi. Shaxsning ikkinchi tug'ilishi o'smirlik davrida yuz beradi. Bu xodisa insonning o'z motivlarini va intilishlarini anglashi va ularni bo'ysundirishi bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, A.N.Leontevning ilmiy qarashlari jaxon psixologiya fani taraqqiyotiga ulkan xissa bo'lib qo'shildi, ular bolalar psixologiyasi sohasidagi ko'plab nazariy va amaliy muammolarni hal etish uchun ham zamin bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

V.N.Myasishchev (1892-1973)-rus psixologi, shaxs munosabatlari kontseptsiyasining ijodkori. Mazkur kontseptsiyaga ko'ra, shaxsning asosini uning atrof olamga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimi tashkil etadi. Munosabatlar tizimi inson ongida atrof voqelikning aks ettirilishi natijasida paydo bo'ladi, uning o'zi ham voqelikni aks ettirishning shakllaridan biridir. V.N.Myasishchev insonning rivojlanishida faoliyatning rolini kamsitmagan xolda odamlar o'rtasida hamkorlik, o'zaro yordamni talab qiluvchi munosabatlar tarkib topmagan taqdirda faoliyatning o'zi asosiy psixik sifatlarining shakllanishida neytral jarayon bo'lib qolishi mumkin, degan xulosaga keladi. Psixologlar o'rtasidagi munozaralar natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, munosabatni faoliyat yoki harakat sifatida talqin etib bo'lmaydi, xatto, munosabat ko'p jixatdan harakatga teskaridir. Birinchidan, munosabat maqsadga ega bo'lmaydi va u ixtiyoriy bo'lishi mumkin emas; ikkinchidan, munosabat jarayon emas, u fazo va vaqtga chegaralanmagan; uchinchidan, munosabat maxsus tashqi madaniy vositalar bilan amalga oshirilmaydi, u umumlashma shaklda o'zlashtirilishi mumkin emas. Munosabat har doim individualdir. Biroq munosabat harakat bilan chambarchas bog'liqdir. U harakatni keltirib chiqaradi, o'zi ham harakat davomida shakllanishi va o'zgarishi mumkin. Munosabat harakat manbai ham, natijasi ham bo'lishi mumkin, ammo bo'lmasligi ham mumkin. Chunki munosabat har doim ham tashqi faollikda namoyon bo'lmaydi. Qolaversa, inson ayni damda yoki umuman mavjud

bo'lmagan faqat uning o'z ongida mavjud narsalarga ham qandaydir munosabatda bo'lishi mumkin.

V.N.Myasishchevning ta'kidlashicha, munosabat sub'ekt va ob'ekt mavjud bo'lgan joyda vujudga keladi. Odamning psixologik munosabatlari uning ob'ektiv voqelik bilan bo'lgan ongli aloqalarini ifodalaydi. B.N.Myasishchev mazkur voqelikning 3 kategoriyasini ajratib ko'rsatdi; 1) tabiat xodisalari va narsa - buyumlar olami; 2) odamlar va ijtimoiy xodisalari; 3) sub'ektning o'zi. Tabiatni idrok etish ko'p jihatdan ijtimoiy tajriba ta'siriga tobe bo'ladi, odamning o'ziga bo'lgan munosabat uning boshqalarga bo'lgan munosabati va boshqalarning unga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Shu sababli psixologik munosabatlar tizimida V.N.Myasishchev odamning boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlarini birinchi darajali ahamiyatga ega deb xisoblaydi. V.N.Myasishchevning ta'kidlashicha, odamning atrof voqelikka bo'lgan munosabatining turlariga ehtiyojlar, emotsiyalar, qiziqish va e'tiqod kiradi.

V.N.Myasishchev o'z ilmiy qarashlarida munosabatning bilish jarayonlari bilan bo'lgan aloqasini yoritib berishga uringan. Idrok voqelikni xissiy aks ettirish shaklidir. Idrokning mustaxkamligi faol ijobiy munosabatni talab qiladi, ob'ektga nisbatan befarq munosabat hukmron bo'lgan sharoitda idrok jarayoni ham beqaror bo'ladi. Idrokning tanlovchanligi ham turli ob'ektlarga nisbatan inson turlicha munosabatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Biron ma'lumotni mustaxkam eslab qolish ham unga bo'lgan qiziqish va emotsional munosabatga bog'liqligi ko'plab tajribalarda o'z tasdig'ini topgan. Tafakkur voqelikini bilvosita aks ettiradi, ammo tafakkurning mantiqiy shakli bo'lgan hukmlarda ham shaxsiy munosabat ifodalanadi. Shu tufayli aynan bir xodisa xaqidagi har xil insonlarning hukmlari bir biridan farqlanishi mumkin.

Insonning rivojlanish masalasini ham V.N.Myasishchev munosabatlarining shakllanishi bilan chambarchas bog'laydi. Kuzatishlar va tabiiy eksperimentlarning ko'rsatishicha, shartsiz reflektorda reaktivlik paydo bo'ladi. Ikki yoshdayoq hali unchalik beqaror bo'lmasada, bolada uning muayyan narsa va xodisalarga bo'lgan munosabatini ifodalovchi «xoxlayman-xoxlamayman», «kerak-kerak emas», «qiziq-qiziq emas» kabi so'zlar jo'rligida amalga oshiriladigan reaksiyalarni kuzatish mumkin. Eng muhimi, bola reaksiyasining mazmuni ishlatayotgan so'zlarining mazmuni bilan

hamoxangdir. Ikki-uch yoshdan boshlab bolalar ancha aniq namoyon bo'luvchi tanlovchan munosabatlarni namoyon etadilar. Bu munosabatlar orasida ota-onasiga, bolalarga, tarbiyachilarga, o'yinlarga bo'lgan munosabat, ayniqsa, yorqin namoyon bo'ladi. Munosabatlarining ayrim xususiyatlari bu yoshdayoq harakterning sifatleri mustaqillik, tashabbuskorlik, muloqotchanlik va boshqalarda namoyon bo'ladi. Ushbu yosh davrida munosabatlar vaziyat bilan bog'liqligi va tez o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. Munosabatlarining harakteri va rivojlanish darajasi mazkur yosh davrida birinchi navbatda kattalar tomonidan belgilanadi. Maktab yoshi davrida bolaning voqelik bilan bo'lgan munosabatlari yanada murakkablashadi va turli - tuman bo'la boshlaydi. Munosabatlar tizimida yangilik - oiladan tashqari majburiyatlar va majburiy o'quv faoliyatining paydo bo'lishi bilan yuz beradi. Bu davrda munosabatlar tizimi ob'ektiv zarurat talablari bilan belgilanadi. Shu tariqa nazariy qarashlarga ko'ra, V.N.Myasishchev insonning psixik rivojlanishi uning atrof vokelik va eng avvalo boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlari tizimining murakkablashib, kengayib borishiga bog'liq bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradi.

Shunday qilib, rus psixologlari - L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyev, V.N.Myasishchev ilmiy qarashlarining qisqacha taxlili shuni ko'rsatadiki, ushbu olimlarning izlanishlarida inson psixik taraqqiyoti masalasi markaziy o'rin egallagan. Har bir olim o'z ilmiy yondashuviga ega bo'lgan bo'lsa-da, ularning barchasini psixik taraqqiyotning manbalari va qonuniyatlarilari bilan bog'liq muammolarni o'rganish rus psixologlarining ushbu muammolarni o'rganish sohasida qo'lga kiritgan yutuqlari psixologiya fanining, shu jumladan, bolalar psixologiyasining taraqqiyoti uchun xizmat qildi va qilib kelmoqda.

2-MAVZU:
ILK YOSHDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK
RIVOJLANISHI

REJA:

1. Chaqaloqlik davrining rivojlanish xususiyatlari
2. Go'daklik davrining rivojlanish xususiyatlari
3. Ilk bolalikda "Men"ning shakllanishi

Taynach iboralar: ilk yosh, chaqaloq, go'dak, yosh davr, "Men" konsepsiyasi, predmet, faoliyat, o'yin, taqlid, psixik rivojlanish, yetakchi faoliyat, o'yin faoliyati, ruhiy rivojlanish, rolli o'yin, bog'cha yoshi, mehnat faoliyati, xuso'siyatlar, kattalar mehnati, o'zaro munosabat.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Chaqaloq psixologiyasi qanday tuzilishga ega?
2. Talpinish kompleksining ahamiyati nimadan iborat?
3. Go'daklik davrining psixologik xususiyatlari qanday tuzilishga ega?
4. Ilk yoshidagi bolalarning psixologik rivojlanishining o'ziga xosligi nimada?
5. Taqlid nima va uning ahamiyatli jihatlari nimadan iborat?
6. Skolioz kasalligi qanday kasallik va uning oqibatlari.
7. Predmetli faoliyat qanday faoliyat va uning ahamiyatli tomonlari qanday?

Bolaning **chaqaloq** (tug'ilgandan 2 oylikkacha bo'lgan davr)lik davri jismoniy jixatdan juda tez rivojlanish davridir. Odatda odamning yoshi tug'ilgan kundan boshlab xisoblanadi. Lekin aslida odamning dunyoga kelishi, rivojlanishi tug'ilmasdan ilgarigi, ya'ni ona qornidagi davridan boshlanadi. Bola onaning qornidaligi davrida, ya'ni to'qqiz oy mobaynida juda tez va juda murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi. Bolaning tug'ilgandan keyingi normal taraqqiyoti uning ona qornidagi taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir.

Shuning uchun bolaning tug'ilgunga qadar bo'lgan taraqqiyotiga ham diqqat-e'tibor bilan qarash lozim, chunki tug'ilgunga qadar ham bolaga tashqi muhit ta'sir qiladi. Lekin bu ta'sir faqat ona orqali, ona-

ning organizmi orqali bo'ladi. Xomiladorlik davrining har jixatdan normal o'tishi bolaning ona qornidagi normal taraqqiyotini va har jixatdan yetuk tug'ilishini ta'minlaydi.

Go'daklik (2 oylikdan 1 yoshgacha bo'lgan davr) davr bo'lib, bunda bola juda tez o'sish davrini o'taydi. Bolaning tug'ilgandan keyin bir yoshgacha bo'lgan davri nisbatan kam harakat va «nutqsiz» taraqqiyot davridir. Bu davrda bolaning o'sishi va taraqqiyoti tor, oila va yasli doirasida yuzaga keladi. Ammo shunday bo'lsa ham bu davr har jixatdan juda tez rivojlanish davridir. Bu davrda bola deyarli faqat ona suti bilangina ovqatlanadi, u hali gapira olmaydi va mustaqil harakat qila olmaydi. Bu davrda bola o'z bo'lib, kattalarning doimiy va to'g'ri parvarish qilishlariga muxtoj bo'ladi.

Yangi tug'ilgan va bir yoshgacha bo'lgan bolalarning tashqi qiyofalari katta odamlarning tashqi kiyofalaridan ancha farq qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning boshi gavdasiga nisbatan juda ham katta (gavdasining to'rtidan bir qismiga barobar), bo'yni deyarli yo'q darajada qisqa, gavdasi uzun, oyoq-qo'llari gavdasiga nisbatan qisqa bo'ladi. Katta yoshli odamning boshi gavdasining sakkizdan bir qismiga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari chaqaloq bolaning yuzi juda kichkina bo'ladi, chunki yuqorigi va pastki jag'lari hali ishlamaganligi tufayli rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalar ichki organlarining holati va faoliyati ham katta odamlarnikidan anchagina farq qiladi. Masalan, o'pkadagi xavo kiradigan mayda pufakchalarning soni miqdor jixatidan katta odamlarniki bilan barobar bo'lsa ham, ular juda mayda bo'ladi (katta odamlarnikiga nisbatan uch barobar kichik bo'ladi). Shuning uchun chaqaloq bolalar katta odamlarga nisbatan uch barobar tez nafas oladilar. Chaqaloq bola bir daqiqada 50 - 60 marta nafas olsa, katta yoshdagi odam xuddi shu vaqt ichida 14-16 marta nafas oladi. Chaqaloq bola jismoniy jixatdan juda tez o'sayotganligi tufayli sof xavoga ayniqsa muxtoj bo'ladi. Ilk yoshdagi bolalarning taraqqiyotida, buni albatta xisobga olish zarur.

Arar chaqaloq bola o'ringa o'ng'ay holatda yotqizilmasa, siqib yo'rgaklansa va ochiq xavoda olib chiqilmasa, uning nafas olishida qo'shimsha qiyinchilik vujudga keladi.

Chaqaloq bolaning yuragi katta odamning yuragiga nisbatan anchagina tez uradi. Masalan, katta odamning yuragi bir minutda o'rtacha 70 - 75 marta ursa, chaqaloq bolaning yuragi 120 va undan

ortiq marta uradi. Buning asosiy sababi chaqaloq bolalar yuragining har bir qisqarishida bosib chiqargan qon xajmining (miqdorining) ozligi, yurak muskullarining hali zaifligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, chaqaloq bolalar yuragining nisbatan tez urishi ular organizmida modda almashinish jarayonining intensivligi jadalligi bilan xam bog'liqdir.

Chaqaloq bolalarda badanning haroratini idora qilish hali yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalarda tanasining vazniga qaraganda terisining umumiy satxi (yuzasi) nisbatan katta hamda terisi katta odamlar terisiga qaraganda ancha yupqa bo'ladi. Shu sababli ular normal taraqqiyot uchun kerakli haroratni yo'qotib sovuq qotishi mumkin. Chaqaloq bola bilan munosabatda bo'ladigan tarbiyachi shuni nazarda tutishi lozimki, bu yoshdagi bolalarning haroratlari (temperaturalari) tez o'zgaruvchan bo'ladi. Bolaning ortiqcha harakatlari ham ovqat yeyishi ham temperaturasiga ta'sir qiladi. Shu sababli chaqaloq bolalarni tarbiyalashda rejimning ahamiyati nixoyatda kattadir.

Chaqaloq bolalarni hamisha o'z vaqtida ovqatlantirish, uxlatish va o'z vaqtida u bilan shug'ullanish (gaplashish, o'ynatish) kerak.

Chaqaloq bolalarning ovqat xazm qilish a'zolari ham o'ziga xos xususiyatga ega. Ularning oshqozonlari hali juda kichkina, oshqozon va ichak muskullari rivojlanmagan, juda zaif bo'ladi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi ovqati ona sutidir. Bolalar katta odamlarga nisbatan tez-tez ovqatlantiriladi. Buning sababi ravshan. Ovqatlanish, katta odamlarga ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklash maqsadida kerak bo'lsa, bolalar uchun ovqat, sarf qilgan quvvatlarini tiklashdan tashqari, o'sishlari uchun ham kerak. Bolaning organizmi esa to'xtovsiz o'sadi, buning uchun esa juda ko'p ozuqa moddalar kerak bo'ladi. Ozuqa moddalarni bola ovqat orqali oladi. Shu sababli bolaning jismoniy jixatdan normal o'sishida o'z vaqtida ovqatlanishi va ovqatning sifati juda katta ahamiyatga ega.

Normal tug'ilgan bolaning o'rtacha vazni 2800-3500 g, bo'yi 45-52 santimetr bo'ladi. Bir yil davomida uning vazni va bo'yi ayniqsa sezilarli o'zgaradi. Normal o'sib ulg'ayayotgan bola yarim yoshga etganida uning vazni ikki barobar, bir yoshga yetganida esa uch barobar ortadi. Bolaning vazni dastlabki oylarda, ayniqsa, bir-uch oyligida ko'prog' ortadi. Keyinroq vaznning ortishi birmuncha sekinlashib boradi va bir yoshga to'lgach, bolaning vazni 9 kgga

yetadi.

Tarbiyachi bolalarning umumiy psixik taraqqiyotlari va psixologik sifatlarini turli faoliyatlar jarayonida o'rganib ular haqida to'la ma'lumotlarga ega bo'la olmaydi. To'la ma'lumotga ega bo'lish uchun tarbiyachi bolani uy sharoitida, xulq-atvori va xatti-harakatlariga doir ma'lumotlardan ham xabardor bo'lishi shart. Tarbiyachi har bir bolaning fe'l-atvori va xatti-harakatlariga doir kuzatgan faktlarni yozma ravishda qayd qilib borishi va har bir bolaga maktabga chiqish oldidan to'la psixologik-pedagogik harakterisrika tuzishi lozim.

Bir yoshga to'lgunga qadar bolaning bo'yi ham juda tez o'sadi. Xuddi vazni kabi bolaning bo'yi ham dastlabki oylarida ayniqsa tez o'sadi. Keyin bo'yining o'sishi ham ancha sekinlashadi. Agar bola bir yoshga to'lguncha taxminian 25 sm ga o'ssa, keyingi ikki yil ichida faqat 18 sm ga o'sadi.

Yangi tug'ilgan bolaning suyaklari, ya'ni skeleti hali katta odamlarniki singari qattiq va mustahkam bo'lmaydi. Chaqaloq bolaning skeleti deyarli yumshoq togaydan iborat bo'ladi. Keyingi taraqqiyot davrida ya'ni bir yoshga to'lguncha uning skeleti suyakka aylana boshlaydi. Agar bola chaqaloqlik davrida noto'g'ri parvarish qilinsa uning skletidagi turli qismlar to'g'ri o'sib biror yeri qiyshiq bo'lib qolishi mumkin. Ko'pchilik xollarda bolaning noto'g'ri o'tirishi, noto'g'ri yotishi natijasida umurtqa suyagi qiyshayib qolishi mumkin, chunki umurtqa suyagi juda elastik (egiluvchan) bo'ladi.

So'nggi yillarda bolalar organizmini noto'g'ri parvarish qilish bilan bog'liq bo'lgan **skolioz** kasalligi haqida ko'p gapirilmoqda. Bolalarda paydo bo'ladigan **skolioz** (umurtqa suyagining qiyshayib qolishi) kasalligi ko'pchilik xollarda bolalar gavdasining normal o'sishiga ota-onalar va tarbiyachilarining befarq munosabatda bo'lishlari tufayli yuzaga keladi. Skolioz (bukr) kasalligi juda og'ir majruxlikdir. Skolioz asosan ikki yo'l bilan paydo bo'ladi. Ulardan birinchisi tug'ma skolioz bo'lsa, ikkiinchisi individual xayot davomida orttirilgan skoliozdir. Biz asosan ana shu individual xayot davomida bo'ladigan skoliozni oldini olishimiz, ya'ni uning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligimiz kerak. Skolioz kasalligi dastavval mutlaqo bilinmaydi va juda sekinlik bilan rivojlanadi, vaqt o'tishi bilan u ko'zga tashlana boshlaydi.

Skolioz kasalligi juda qiyin davolanadi. Uni da'volashda ortoped-

vrachlar juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Skolioz kasalligi o'g'il bolalarda ham qiz bolalarda ham uchraydi. Qiz bolalarning muskul va skeletlari o'g'il bolalarga nisbatan zaifroq bo'lganligi tufayli ular skolioz kasalligiga moyilroq bo'ladi. Bolalarda uchraydigan skolioz kasalligi muskul va skeletlarning tez o'sishi va bu o'sish davomida bolalarni noto'g'ri o'tirishlari va noto'g'ri yotishlari tufayli vujudga keladi. Skolioz kasalligiga uchragan bola juda nog'iron qiyofaga kirib qoladi.

Skolioz kasalligiga uchramaslik uchun bola yotadigan to'shak tekis, boshiga qo'yiladigan yostiq ham ortiqcha baland bo'lmasligi kerak. Bola yurishni o'rganayotganida goh o'ng, goh chap qo'lidan ushlab unga yordam berish lozim. Ana shu kabilarga rioya qilgandagina bolani skolioz (bukr) kasalligidan saqlab qolish mumkin.

Go'dak bolalar jismoniy jixatdan tez rivojlanishi bilan birga psixik jihatdan ham juda tez rivojlanadilar. Chaqaloq bolalar psixikasining rivojlanishi, birinchidan, analizatorlarning takomillashuvi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, mustaqil harakatlarining o'sishi bilan bog'liqdir. Analizatorlarning tez takomillashuvi natijasida bola uch oylik bo'lgandan so'ng unda dastlabki shartli reflekslar yuzaga kela boshlaydi. Demak, ana shu davrdan boshlab bola psixikasi tez rivojlanish yo'liga kiradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, u dastavval bolada harakat analizatorlari bilan bog'liq bo'lgan, undan so'ng eshitish va ko'rish analizatorlari bilan bog'liq bo'lgan shartli reflekslar yuzaga keladi. Ana shu tariqa barcha analizatorlarga nisbatan har xil murakkablikda shartli reflekslar tobora ko'plab yuzaga kela boradi. Shartli reflekslarning yuzaga kelishi bola psixikasining rivojlanishi uchun moddiy zamin bo'ladi. Keyinshalik, ya'ni ikki-uch oylik bolalarda analizatorlar faoliyatining takomillashuvi natijasida ta'sir qilayotgan qo'zg'atuvchilarni farqlash qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Dastavval turli ovozlarni so'ngra ayrim yorqin ranglarni ta'mlarni, farqlay boshlaydi. Nixoyat uch oylik bola atrofidagi juda ko'p narsalardan odamni farqlaydigan va odamga nisbatan qandaydir boshqacha reaksiya qiladigan bo'ladi. Uch oylik bola oldiga kelgan odamga tikilib, emotsional munosabatda bo'la boshlaydi. U odamga uzoq vaqt tikilib qaraydi. Lablarini harakatlantirib, tilini aylantirib go'yo odamning nutqiga taqlid qilmoqchi bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab bolalar bilan imkoni boricha mexribonlik oxangida gaplashib turish kerak. Ana shunday munosabatlar natijasida bolada qandaydir

aktivlik, kattalarga talpinish reaksiyasi yuzaga keladi. Psixologlar bolalarda kattalar bilan bo'lgan munosabatdan yuzaga keladigan emotsional reaksiyalarni jonlanish kompleksini deb ataganlar. Bu kompleksda bola u bilan munosabatda bo'layotgan odamga muloyimlik bilan, jilmayadi, qo'l va oyoqlari bilan talpinib, qandaydir ovoz chiqaradi. Bolada qandaydir kuchli mamnunlik xissi yuzaga keladi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, agar bolalar bilan keragidan ortiq darajada munosabatda bo'lib, ularda jonlanish kompleksini yuzaga keltiraverilsa, ular kattalarga o'rganib qoladilar va o'yinshoqlarga qaramay qo'yadilar.

Go'dak (2 oylikdan bir yoshgacha bo'lgan davr) bola yoshiga to'lguncha juda ko'p harakatlarni o'zlashtirib oladi. Bolaning qiladigan turli-tuman harakatlari orasida qo'l harakatlari psixik taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan harakatlardir. 4 oylik bola narsalarga qo'l cho'zadigan bo'ladi, ammo u hali o'zining qo'l harakatlarini idora qila olmaydi. Bola besh oylik bo'lgach, narsalarni ushlab, uni paypaslab, timirskilab ko'radigan bo'ladi. Bolaning qo'l harakatlari atrofidagi narsalarni bilish quroliga aylanadi, chunki u narsalarni paypaslab, timirskilab ko'rish orqali ularning ayrim xususiyatlarini bilib oladi. Bolaning psixik taraqqiyotida murakkab harakatlarni egallab borish juda katta rol o'ynaydi. Bola olti oylik bo'lgach, mustaqil o'tira oladigan bo'ladi. Bola o'tira boshlagandan so'ng uning nazar doirasi kengayib, unda yangidan-yangi taassurotlar paydo bo'ladi. Bola ko'z o'ngida yangi taassurotlarning paydo bo'lishi idrok, diqqat, xotira kabi psixik jarayonlarning rivojlanishida katta yordam beradi. Bola sakkiz oylik bo'lgach yana bir murakkab harakatni, ya'ni emaklashni boshlaydi. Bola psixikasining rivojlanishida bu yangi harakatning ahamiyati juda kattadir. Emaklay boshlagach, bolaning atrofidagi narsalar bilan munosabatda bo'lish imkoniyati kengayadi. Natijada mustaqil harakat qilib, yangidan-yangi narsalarni taniy boshlaydi. Bolani hamma narsa qiziqtiradi. U bir narsani olib ikkinchi narsaga urib taqillatadi va chiqayotgan ovozga quloq soladi. Odatda bu yoshdagi bolalar biron narsaning qopqog'ini ochib yopishni yoqtiradilar. Bunday harakatlar bolaning qo'l muskullarini mustahkamlaydi va narsalarning turli xossalarni bilib olishlariga yordam beradi.

Og'ir kasallikka uchramay, jismoniy jixatdan sog'lom o'sgan bola 9-10 oylik bo'lganida yura boshlaydi. Bolaning mustaqil tarzda yura

boshlashi, uning xayotida nixoyat katta xodisadir. Bola yura boshlagandan so'ng uning psixik taraqqiyoti uchun juda katta imkoniyatlar yuzaga keladi. Yura boshlagan bolaning faolligi kun sayin ortib, erkin harakat qilish doirasi kengayadi. Bemalol yura oladigan bola tor uy doirasidan tashqariga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa idrok doirasini kengaytirib, mazmundor bo'lishiga yordam beradi.

Olti-yetti oylik bolalarda taqlid qilish harakatlari paydo bo'la boshlaydi. Bola psixikasining taraqqiyotida taqlidning roli juda kattadir. Bola juda ko'p harakatlarni va nutqni asosan taqlid qilish orqali egallaydi. Bolani besh-olti oylikdan boshlab nutqni tushinishga o'rgata boshlash lozim. Buning uchun bolaga o'yinchoq yoki biron narsani bir necha marta nomini aytib ko'rsatish kerak. Keyinchalik bolada ba'zi narsalarning nomi aytilganda, u ko'zlari bilan shu narsani qidirib topadigan bo'ladi. Bu narsa bolaning kattalar nutqiga tushuna boshlaganidan darak beradi. Bola nutqini ozmi-ko'pmi tushuna boshlagandan so'ng unga faqat narsalarning nomini emas, balki ayrim sodda harakatlarning ham nomlarini o'rgata boshlash lozim. Harakatning nomini og'zaki takrorlab, ayni vaqtda shu harakatning bajarilishi ham bir necha marta ko'rsatilsa, bola harakatning nomini eshitish bilan uni bajarishga o'rganadi. Masalan, chapak-chapak, deb takrorlab turib chapak chalinsa, bola shu so'z aytilishi bilan chapak chaladigan, yosh bolaga «assalomu alaykum», deb ta'zim qilib ko'rsatilsa, bola shu so'zni eshitishi bilan ta'zim qiladigan bo'ladi. Bola ayrim so'zlarga tushuna boshlagach, kattalar bilan ko'proq aloqada bo'lishni xoxlaydi. Ana shundan foydalanib, bola bilan imkon boricha ko'proq munosabatda bo'lishga, uning nutqini o'stirishga xarakter qilish lozim. Buning eng oson yo'li bola bilan mashg'ul bo'lgan paytda unga eng sodda so'z elementlarini to'g'ri ayta bilishni o'rgatishdir. Chunonchi, kuchukning rasmini ko'rsatib, «Mana, vov-vov», mushukning rasmini ko'rsatib, «mana, miyov-miyov», xo'roz yoki tovuqning rasmini ko'rsatib, «mana ku-ku» deyish kerak. Bunda bolalar «vov-vov», «miyov-miyov», «ko'k-ku» kabi so'z elementlarini ravon talaffuz qilishga o'rganadilar. Bundan tashqari 9-10 oylik bolalarga tana a'zolarining nomlarini ham o'rgata boshlash kerak. Bolaga - «mana burning, mana og'zing, mana ko'zing, mana qoshing, mana qo'ling» deb bir necha marta takrorlab ko'rsatilgandan keyin, bola o'z a'zolarining nomini aytilish bilan ularni birin-ketin

ko'rsatadigan bo'ladi. Keyinchalik bolalarda ana shunday sodda so'zlarni umumlashtirish qobiliyatini ham o'stirish kerak. Bolaga «oyingning ko'zi qani?», «qug'irchoqning burni qani?», «akangning qo'li qani?» kabi savollar berilsa, bola bu a'zolarini to'g'ri ko'rsatishga o'rganadi.

Bola dastlabki paytlarda tilga tushuna boshlashi katta odamlarning talaffuz intonatsiyalari va bolaga ko'rsatib qiladigan ishora harakatlari bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun hali yoshiga to'lmagan bolalar har bir so'zni shu so'z orqali ifodalangan konkret narsalar bilan bog'lay olmaydilar. Boshqacha qilib aytganda, yoshiga etmagan bolalarda ayrim so'zlarni tushunish hali ikkinchi signal darajasiga (ya'ni signalning signali darajasiga) ko'tarilgan emas. Bu degani, hali yoshiga yetmagan bolalar so'zlarni shu so'zlar orqali ifodalangan narsalar bilan assotsiativ tarzda bog'lash orqali emas, balki intonatsiya va imo-ishora harakatlar orqali tushunadilar. Bolalar nutqning o'sishi ular idroki, xotirasi, tafakkuri, xayoli va irodasi kabi yuksak psixik jarayonlarining rivojlanishiga yordam beradi.

Shunday qilib, ilk yoshdagi bolaning psixikasi uning aktiv faoliyati, turli-tuman harakatlari, o'z atrofidagi narsalarni ko'proq bilib olishi jarayonida rivojlanar ekan, uning erkin harakatlari uchun qulay sharoit yaratish zarur. Bola harakatlarini cheklash esa psixikasining normal rivojlanishiga ma'lum darajada zarar yetkazadi. Shu sababli bolani harakat qilishga imkon bermaydigan holatga solib qo'yish xaddan tashqari qattiq siqib yurgaklamaslik, uzoq vaqt yurgaklangan holatda qolib ketmasligi kerak.

Bir yoshga to'lgan davrdan boshlab bolalarga ayrim gigienik odatlarni singdirib borish kerak. Odat qanchalik yoshlikdan boshlab singdirilsa, u shunchalik mustahkam, ya'ni odamning qalbiga shunchalik chuqur joylashadi. Bolalarga dastavval ozodalik odatlarini singdirib borish kerak. Buning uchun ovqatlantirishdan oldin, bolaning oldiga fartukcha yoki sochiqcha tutib qo'yish va ovqatni qoshiqda o'z-o'zdan olish kerak. Agar ovqat bolaning og'iz atroflariga surkalib tegib ketsa, shu xaxotiy oq artib turish kerak. Ana shularning hammasi so'z bilan ifodalab bajarilsa, bola zexn solib turadi va tez orada shunga odatlanib qoladi. Keyinchalik ovqatlanish oldidan fartukcha yo sochiq tutmasangiz, bolaning o'zi talab qiladigan bo'ladi.

Bolalar idrokining takomillashuvida so'z katta ahamiyatga ega. So'z mohiyati jixatidan umumlashgan xarakterga ega bo'lib, u

narsalarni umumlashtirish imkonini beradi. Bola so'z yordamida o'xshash narsalarni oddiygina guruhlarga ajrata boshlaydi.

Ilk bolalik (1-3 yosh davri) davridagi bolalarning analizatorlari yaxshi takomillashgani va ular erkin harakat qila olish imkoniyatiga ega bo'lganliklari tufayli bu davrda psixik jixatdan tez rivojlanadilar. Ma'lumki, ilk bolalik davridagi bolalar faqat yurib va emaklabgina qolmay, yugurish, sakrash hamda baland va past to'siqlardan oshib o'tish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning ertadan kechgacha turli harakatlar qila olish imkoniyatlari tevarak-atrofdagi muhitni bilish ehtiyojini qondirishda juda katta sharoit yaratib beradi.

Ilk bolalik davridagi bolaning turmush tajribasi deyarli yo'q bo'lgani uchun uni hamma narsa qiziqtiradi. U o'zining kundalik tinimsiz harakatlari davomida kattalarga taqlid qilib, mustaqil ravishda kiyinish, ovqat yeyish, yuvinish kabi harakatlarni o'zlashtira boshlaydi. **Taqlid** (kattalar faoliyatini takrorlash) bolalar hayotining mazmunidir. Bog'cha yoshidagi bola o'zining kundalik harakatlari davomida hech bir erinmay, ko'z o'ngidagi hamma narsalarni tekshirib ko'radi. Natijada juda ko'p yangiliklarni bilib oladi, o'zining sezgi va idrokini, tasavvur va xotirasini, tafakkur va nutqini, xissiyot va xayolini umuman hamma psixik jarayonlarini rivojlantiradi.

Bu yoshdagi davrda sezgilarning rivojlanishi analizatorlarning tobora takomillashuvi bilan bog'liqdir. Ikki yoshdan oshgan bolaning sezgilari (ko'rish, eshitish, xid va ta'm bilish, teri va harakat kabi) uning har kungi xilma-xil harakatlari davomida turli narsalarga bevosita to'qnash kelishi natijasida rivojlanadi. Sezgilarning normal rivojlanishi bola idroki o'sishi uchun zamin yaratadi.

Ilk bolalik davridagi bolaning idroki ancha rivojlangan bo'lsa ham hali katta odamlar idrokidan keskin farq qiladi. Birinchidan, bolalarda turmush tajribasi yo'qligi tufayli ularning idroklari ham anglashilmagan harakterga ega bo'ladi. Ular ko'p narsalarga birinchi marta duch keladilar. Shuning uchun bolalar idrok qiladigan ko'p narsalar ularga yangilik, ya'ni dastlabki taassurot kuchiga ega bo'ladi. Ikkinchidan, bolalarning idroki ko'pincha ixtiyorsiz harakterga ega bo'ladi, ya'ni ularning idrokida muayyan bir maqsadni ko'zlash hali sezilmaydi. Shuning uchun ularning idroki bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ko'chib keta beradi. Lekin bu yoshdagi bolalarda xissiyoti kuchli bo'lgani uchun ular o'zlarini qiziqtiradigan, xayron

qoldiradigan, xissiy keshinmalar uyg'otadigan narsalarni idrok qiladilar.

Bu yoshdagi bolalar idrokining yana farqlanadigan tomoni shundaki, ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtira olmaydilar. Atrof muhitdagi narsalarni qanday bo'lsa shundayligicha idrok qiladilar. Bu xususiyat ularning rasmlarni idrok qilishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, 2,5 yashar bolaga otning kallasi solingan surat ko'rsatilsa, xayron bo'lib, otning o'zi qani, deb so'raydi.

Ilk bolalik davridagi bolalar so'zlay boshlagan bo'lishiga qaramay, ular hali vaqt va fazo kabi murakkab tushunchalarni to'g'ri idrok qila olmaydilar, chunki ularda hali turmush tajribasi yo'q. Hunday murakkab tushunchalar kundalik xayot davomida sekin-asta xosil qilib boriladi.

Bir yoshgacha bo'lgan bolalarning diqqati nixoyatda beqaror va ixtiyorsiz bo'lsa, ikki yoshga to'lgan bolalarning diqqatida yangi sifatlar yuzaga kela boshlaydi. Bola o'sib ulg'aygan sari uning diqqati barqarorroq bo'la boshlaydi. Diqqatning ozmi-ko'pmi barqaror bo'la boshlagani shunda ko'rinadiki, bola o'zini qiziqtirgan biron narsa bilan uzoq vaqt mobaynida shug'ullana oladi. Ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'ygach so'zlarni tushunadi. So'z boyligi orta borgach, bolaning o'ziga xos bo'lgan situativ tili xaqiqiy tilga aylanadi.

Bu yoshdagi bolalarning tafakkurlari o'ziga xos xususiyatlarga hamda konkret harakterga ega. Ular ayni chog'da idrok qilib turgan narsalari xaqida juda sodda tafakkur qila oladilar. Bundan tashqari, bu yoshdagi bolalarning tafakkur jarayonlarida harakat elementlari ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham ularning tafakkurlari ba'zan harakatli tafakkur deb ham yuritiladi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda tafakkurning fikriy operatsiyalarni, ya'ni analiz, umumlashtirish kabilarni ko'ramiz. Ular qo'llaridagi o'yinchoqlarini yoki qo'llariga tushgan narsalarni amaliy aylantirib, paypaslab, buzib analiz qiladilar. Lekin sintez qilishga hali qurbilari yetmaydi. Bu yoshning oxiriga kelib tafakkurning o'sishida nutqning roli juda oshadi. Bolalar so'zlarni mumkin qadar ko'proq bilib olib, ulardan so'z tafakkurida keng foydalana oladilar. Bu esa fikrlash operatsiyalarining o'sishiga yordam beradi. Bolada so'zlar vositasi bilan analiz va sintez qilish, abstraksiyalash hamda umumlashtirishning dastlabki alomatlari ko'rina boshlaydi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda murakkab psixik jarayonlardan biri bo'lmish xayol anchagina rivojlana boshlaydi. Lekin bu asosan ixtiyorsiz xayol bo'ladi. Ular hali ma'lum maqsad asosida ixtiyoriy tarzda xayol yurgiza olmaydilar.

Bola 2 yoshga to'lgach, uning o'yinlarida jiddiy o'zgarish ro'y beradi. Bolaning o'yiniga endi taqlidiy harakatlar qo'shiladi. Bola kattalardan ko'rgan-bilganlarini o'yinda taqlidan takrorlay boshlaydi. Bu davrda bola mashinasini u yoqdan bu yoqqa siljitish yoki tepalikdan sirg'antirib tushirish bilan cheklanmay, xaydovchilarning harakatlarini bajaradilar. Mashinaning motori ovoziga taqlid qilib ovoz chiqaradi, mashinada yuk tashiydi va xk.

Nutqning o'sishi bola xayolining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bolalar kattalarning gaplariga tushunadigan bo'lgach, har xil ertak va hikoyalarni qiziqib tinglaydigan bo'ladi. Bolalar o'zlari biladigan, o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan narsalar haqidagi hikoyalarni joni dili bilan eshitadilar. Har bir hikoyani eshitganda bolada xilma-xil tasavvurlar yuzaga keladi. Bola bu tasavvurlari yordamida xayol qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bola hikoyalarni eshitish orqali olgan tasavvurlarini so'zlar bilan ifodalaydi. So'z esa bolaning narsalarni boshqacha idrok qilichiga, ularning boshqa narsalarga o'xshashligini aniqlashiga va ana shunday o'xshashliklarni aniqlash asosida yangi obrazlar, yangi tasavvurlar yaratishga yordam beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda barcha psixik jarayonlar ma'lum darajada rivojlanar ekan, bu umuman ular ongining rivojlanishiga zamin yaratadi. Tili chiqib, idrok va tafakkuri anchagina o'sgan bola tevarak-atrofdagi har turli narsalarga ongli munosabatda bo'la boshlaydi. Bola o'zining turli ehtiyojlarini anglab, o'zining shaxsini shakllantira boshlaydi. Mashxur fiziolog I.M.Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab, o'z sezgilarini tevarak-atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarning so'z boyligida o'z shaxsini bildiruvchi «men» degan olmosh tez-tez uchrab turadigan bo'ladi. Ana shu tariqa bola juda elementar tarzda bo'lsa ham o'zini shaxs sifatida anglay boshlaydi. Binobarin, ana shu davrdan boshlab ilk bolalik davridagi bolalarning shaxsiy (individual) xususiyatlari kamol topa boshlaydi.

3-MAVZU: MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA O'YINNING TUTGAN O'RNI VA MEHNAT MASHG'ULOTLARI

REJA:

1. Bola ruhiy rivojlanishida o'yinning ahamiyati
2. Rolli o'yinlar haqida ma'lumot
3. Bog'cha yoshida mehnat faoliyati xususiyatlari
4. Bog'cha yoshidagi bolalarning kattalar mehnatiga munosabati
5. O'quv faoliyati shakllanishining dastlabki xususiyatlari
6. O'quv faoliyati rivojlanishining asosiy xususiyatlari

Taynach iboralar: ilk yosh, chaqaloq, go'dak, yosh davr, "Men" konsepsiyasi, predmet, faoliyat, o'yin, taqlid, psixik rivojlanish, yetakchi faoliyat, o'yin faoliyati, ruhiy rivojlanish, rolli o'yin, bog'cha yoshi, mehnat faoliyati, xususiyatlar, kattalar mehnati, o'zaro munosabat, o'quv faoliyati, sensor tarbiya, psixik rivojlanish, ta'lim, tafakkur, bilish faoliyati, E.P.Pavlov, rus psixolog-olimlari.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. O'yin faoliyati nazariyasi haqida nima?
2. Bola ruhiy rivojlanishida o'yinning ahamiyati nimadan iborat?
3. Rolli o'yinlar haqida ma'lumot bering.
4. Bog'cha yoshida mehnat faoliyatining xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Bog'cha yoshida o'rgatiladigan mehnat faoliyati turlarini ayting.
6. Bolalar hayotida o'yinning tutgan o'rni qanday?
7. O'quv faoliyati shakllanishining dastlabki xususiyatlarini ayting?
8. O'quv faoliyatini nazorat qilish va rivojlanish qanday amalga oshiriladi?
9. Sensor tarbiya nima?

Rolli o'yin - bog'cha yoshidagi bolalarning yetakshi faoliyatidir. Rolli o'yin mazkur yosh davridagi bolalarning eng muhim faoliyati bo'lib, ular bunday o'yinda guyo katta yoshdagi odamlarning barcha vazifalari va ishlarini amalda bevosita bajaradilar. Shu boisdan o'yin faoliyatida uchun maxsus yaratiladigan sharoitlarda ijtimoiy muhit voqealari, oilaviy turmush xodisalari, shaxslararo munosabatlarni umumlashtirgan holda aks ettirishga harakat qiladilar. Bolalar kattalarning turmush tarzi, xis-tuyg'usi, o'zaro muomala va muloqotlarining xususiyatlarini, o'ziga va o'zagalarga, atrof-muhitga munosabatlarini yaqqol voqelik tarzida ijro etish uchun turli o'yinchoqlardan, shuningdek, ularning vazifasini o'tovchi narsalardan ham foydalanadilar. Ammo shuni ham alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy va maishiy voqelikning barcha jabhalarini qamrab oladigan rolli o'yin ularda birdaniga emas, balki turmush tajribasining ortishi, tasavvur obrazlarining kengayishi natijasida vujudga keladi, mohiyati va mazmuni jixatidan oddiydan murakkabga qarab takomillashib boradi.

Rolli o'yin faoliyatini vujudga keltiruvshi eng zarur omillardan biri - bolada o'z xatti-harakatlarini kattalar xatti-harakati bilan solishtirish, undan nusxa olish, aynan unga o'xshatish tuyg'usining mavjudligidir. Xuddi shu sababli kattalar va ularning xatti-harakatlari bolaning ham tashqi, ham ichki ibrat namunasi bo'ladi va kattalar uning xulq-atvori, yurish-turishining ham ob'ekti, ham sub'ekti xisoblanadi.

Bolaning ongida uni qurshab turgan voqelik to'g'risidagi xilma-xil o'yin faoliyatini takomillashtiradigan sharoitlarni tadqiq qilgan N.M.Aksarinaning ta'kidlashicha, o'yin o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, buning uchun kamida 3 sharoit bo'lishi lozim:

- a) taassurotlar tarkib topishi;
- b) har xil ko'rinishdagi o'yinchoqlar va tarbiyaviy ta'sir vositalarining muhayyoligi;
- v) bolalarning kattalar bilan tez tez muomala va muloqotga kirishuvi. Bunda kattalarning bolaga bevosita ta'sir ko'rsatish uslubi hal kiluvshi rol o'ynaydi.

D.B.Elkning o'z tadqiqotida rolli o'yinning syujeti bilan bir qatorda, uning mazmuni ham mavjud ekanini yozadi. Uning fikricha, o'yinda bola kattalar faoliyatining asosiy jixatini aniqroq aks ettirishi o'yinning mazmunini tashkil qiladi.

A.P.O'sovanning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, rolli o'yin ishtirokchilarining safi yosh ulg'ayichiga qarab, jinsiy tafovo'tlarga binoan kengayib boradi:

- a) uch yoshli bolalar 2-3 tadan guruhga birlashib, 3-5 daqiqa birga uynay oladilar;
- b) 4-5 yoshlilar guruhi 2-5 ishtirokchidan iborat bo'lib, ularning hamkorlikdagi faoliyati 40-50 daqiqa davom etadi, o'yin davomida qatnashchilar soni ortib ham boradi;
- v) 6-7 yoshli bolalarda rolli o'yinni guruh yoki jamoa bo'lib birga o'ynash istagi vujudga keladi, natijada avval rollar taqsimlanadi, o'yinning qoidalari va shartlari tushuntiriladi (o'yin davomida bolalar bir-birlarining harakatini qattiq nazorat qiladilar).

Eng sodda psixik jarayondan eng murakkab psixik jarayongacha hammasining eng muhim jixatlarini shakllantirishda o'yinlar katta rol o'ynaydi. Bog'cha yosh davrida harakatning o'sishida o'yinning ta'siri haqida gap borganda avvalo shuni aytish kerakki, birinchidan, o'yinni tashkil qilishning o'zidayoq mazkur yoshdagi bolaning harakatini o'stirish va takomillashtirish uchun eng qulay shart-sharoit yaratadi. Ikkinchidan, o'yinning bola harakatiga ta'sir etishini sababi va xususiyati shuki, harakatning murakkab ko'nikmalarini sub'ekt aynan o'yin paytida emas, balki bevosita mashg'ulot orqali o'zlashtiradi. Uchinchidan, o'yinning keyinchalik takomillashuvi barcha jarayonlar uchun eng qulay shart-sharoitlarni vujudga keltiradi. Shu boisdan o'yin faoliyati xatti-harakatni amalga oshirish vositasidan bolaning faolligini ta'minlovchi mustaqil maqsadga aylanadi. Bolalar laboratoriya sharoitiga nisbatan o'yinlarda qiyinroq so'zlarni eslab qolish va esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ixtiyoriy xotira xususiyatini idrok o'sichiga yordam beradi. Tajribada yig'ilgan ma'lumotlarni taxlil qilish quyidagicha xulosa chiqarish imkonini beradi.

- a) o'yinda bola tomonidan ma'lum rol tanlash va uni ijro etish jarayoni bir qator axborotlarni eslab qolishni talab qiladi;
- b) shu boisdan personajning nutq boyligini egallash, xatti-harakatini takrorlashdan iborat ongli maqsad bolada oldinroq paydo bo'ladi va oson amalga oshadi. O'yin faqat bilish jarayonlarini takomillashtirib qolmay balki bolaning xulq-atvoriga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bog'cha yoshidagi bolalarda o'z xulqini boshqarish ko'nikmalarini tarkib toptirishga bog'liq psixologik muammoni

o'rgangan Z.V.Manuylenkoning fikricha, biror maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotga nisbatan o'yinda xulq ko'nikmalarini oldinroq va osonroq egallash mumkin. Ayniqsa, bu omil bog'cha yoshi davrining xususiyati sifatida o'zining yorqin ifodasini topadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z xulqini o'zi boshqarish ko'nikmasi o'yin faoliyatida ham, boshqa sharoitlarda ham qariyb baravarlashadi. Ba'zida ular ayrim vaziyatlarda, masalan, musobaqa paytida o'yindagiga qaparanda yuqoriroq ko'rsatkichga ham erishishlari mumkin. Yuqoridagi muloxazalar asosida umuman aytganda, o'yin va o'yin faoliyati bolada o'z xulqini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolaning aqliy o'sishi xaqida fikr yuritilganda, shuni ham aytib o'tish kerakki narsalarni yangi nom bilan atashda yoki yangicha nomlash holatidan kelib chiqib, sub'ekt o'yin paytida faol qarakat qilishga urinadi. Chunki u moddiy narsalarga asoslangan harakat rejasidan tasavvur qilinayotgan, fikr yuritilayotgan jismlar mohiyatini aks ettiruvchi harakat rejasiga o'tadi. Bola jismlarning moddiy shaklidan birdaniga xayoliy ko'rinishga o'tishida unga tayanch nuqtasi bo'lishi kerak, vaholanki shunday tayanch nuqtasi vazifasini o'tovchi narsalarning aksariyatidan o'yinda bevosita, ob'ekt sifatida foydalaniladi. O'yin faoliyatida mazkur jismlar qandaydir alomatlarni aks ettiruvchi sifatida emas, balki ana shu tayanch narsalar to'g'risida fikrlash uchun xizmat qiladi, shuningdek, tayanch nuqtasi harakatning yaqqol narsa bilan bog'liq jixatini aks ettiradi. Yuqorida aytilganidek, narsa bilan o'yin harakatlarining takomillashuvi harakat shakli xususiyati, bosqichi kabilarni qisqartirish va umumlashtirish xisobida amalra oshiriladi. O'yin harakatlarining qisqarishi va umumlashuvi ularning aqliy ko'rinishidagi mantiqan izchil yig'iq shaklga o'tishning asosini tashkil qiladi.

Psixolog J.Piaje o'yinda jismlarga yangi nom berish omiliga jiddiy e'tibor bilan qarab, bu ish ramziy ma'noli tafakkur shakllanishining tayanchi, degan xulosaga keladi. Lekin bu xulosa vaziyatni aks ettirishning birdan-bir to'g'ri yo'li ekanligini bildirmaydi. Shuning uchun narsaning nomini o'zgartirish bilan bolada tafakkur va aql zakovat o'sishini kutish ham mantiqqa mutlaqo ziddir. Aslida narsalarni qayta nomlash emas, balki o'yin harakatlarining xususiyatini o'zgartirish bolaning aqliy o'sishiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladi. Darhaqiqat, o'yin faoliyatida bolalarda harakatning yangi ko'rinishi,

ya'ni uning fikriy, aqliy jixati namoyon bo'ladi va shuning uchun o'yin harakatlarini shakllantirish jarayonida bolada fikrlash faoliyatining dastlabki ko'rinishi vujudga keladi. Bolaning aqliy kamol topishida yoki uning umumiy kamolotida o'yinning muhim ahamiyat kasb etishi xuddi mana shu dalil orqali o'z ifodasini topadi. Bola o'yin faoliyatida maktab ta'limiga tayyorlanib boradi, shu boisdan, unda aqliy harakatlarning yaqqol shakllari tarkib topa boshlaydi. Rolli o'yin faqat alohida olingan psixik jarayon uchun ahamiyatli emas, balki bolada shaxs xususiyat va fazilatlarini shakllantirishda ham zarurdir. Binobarin, katta yoshdagi odamlar rolini tanlab, uni bajarish bolaning xissiy-tuyg'ularini qo'zg'atuvchilar bilan uzviy bog'liq xolda namoyon bo'ladi. Chunki o'yin davomida bolada har xil xoxish va istaklar tug'ila boradi, bular boshqa narsalarning tashqi alomatlari o'ziga rom etishi sababli hamda bolaning ixtiyoridan tashqari, tengdoshlarining ta'siri ostida tug'iladi.

Bolalarning mehnat faoliyatlarini o'zida qamragan mashg'ulotlar asosan bog'cha yoshi davridan boshlanadi. Bu yoshda bolalarning mehnati juda sodda va elementar bo'lsa ham ularning psixik taraqqiyotida juda katta ahamiyatga egadir.

Bog'cha yoshidagi bolalar bilan o'tkaziladigan sifatlar natijasida bolalarda mehnatga nisbatan ijobiy munosabat, mehnat qilish ishtiyoqi tug'iladi. Kattalarning mehnat faoliyatlariga taqlid qilish dastavval bolalarning o'yinlarida namoyon bo'ladi. Bolalar kattalarning mehnat faoliyatlarini o'zlarining o'yinlarida taqlidan takrorlash bilan cheklanib qolmay balki kattalar mehnatida bevosita qatnashish uchun harakat qila boshlaydilar. Masalan, qiz bolalar onalari kir yuvayotganda suv tashish ayrim kichikroq narsalarni (dastrumolchalarni) chayishda qatnashadilar. Uy va xovlilarni yig'ishtirib supurishga, o'g'il bolalar esa otasi bajarayotgan ishda qatnashishga intila boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarni mehnatining natijasiga qarab emas, balki mehnat jarayonining o'ziga qiziqishi psixologik jixatdan karakterlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ichiga baho berib borish ularda mehnatga nisbatan ijobiy munosabatni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. Bolalar kuchlari yetadigan ishlarni bajarayotganlarida ko'p xatolarga yo'l qo'yishlari turgan gap. Lekin bunda bolalarni mehnatga jalb qilmaslik kerak, bolalarning bajaradigan ishlarini kattalarning o'zlari bir pastda qilib qo'yishlari mumkin degan ma'no kelib shiqadi.

Sharq halqida bir maqol bor "Bolani bir ishga buyur, ketidan o'zing yugur". Bu juda to'g'ri, xayotiy gap. Bolalarga biron yumuch buyurilganda, uni qanday bajarayotganliklaridan ko'z quloq bo'lib turish kerak, degan ma'noni bildiradi.

Bolalarda xususan, kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali mehnat malakalari yo'q, qo'l muskullari yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Ana shuning uchun bolalar kasddan yoki anqovliklaridan emas balki eplay olmasliklaridan biron narsani tushurib, sindirib yuborishlari mumkin. Ana shunday "falokat" yuz bergan paytda bolani "anqov, merov, ko'zingga qarasang bo'lmaydimi" deb urishish yoki koyish yaramaydi. Buning o'miga bolaga shu mehnatni qanday qilib bajarishni ko'rsatib berish lozim.

Bog'cha yoshidagi bolalarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda ularni inoq jamoaga uyuchtirish katta ahamiyatga egadir. Jamoa bo'lib mehnat qilishda tarbiyachi har bir bolaga ma'lum bir mehnatni bajarishni buyuradi. Ana shu tariqa bolalar jips jamoa bo'lib mehnat faoliyati bilan shug'ullanadilar.

Masalan, katta guruh bolalari jamoa bo'lib navbatchilik qiladilar. Bunda bir bola stolga dasturxon yozib shiqsa, ikkinchisi qoshiq va vilkalarni qo'yib chiqadi, uchinchi bola esa stulchalarni qo'yib shiqsa, to'rtinchi bola stolga nonlarni qo'yib chiqadi. Bog'chada navbatchilikka o'rgangan bolalar oilada ham yordamlashadigan bo'ladilar.

Umuman, o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalariga oilada kuchlari etadigan mehnat topshiriqlarini berish kerak. Bu ularni mehnatsevarlikka tarbiyalashda va ularda ayrim mehnat malakalari xosil bo'lishi uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi. Ijtimoiy foydali mehnatda, ishtirok etmagan bolani keyinchalik mehnatga jalb qilish juda qiyin bo'ladi.

Bog'chada bolalar jalb qilinadigan mehnat faoliyatining turi juda xilma-xildir. Masalan, tabiat burchagidagi jonivor yoki o'simliklarni parvarish qilish, bog'cha xovlisida ishlash, oshxonada va guruhda navbatchilik qilish, kichkintoylarni qiyintirishga yordam berish va boshqalar.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, kichik yoshdagi bog'cha bolalari o'zlarining mehnat faoliyatlarini hali yo'lga qo'ya olmaydilar. Shuning uchun ular mehnatning juda sodda turlari bilan, ya'ni o'simliklarga suv qo'yish, baliqlarga ovqat berish, xovliga suv sepish va shu kabilar bilan shug'ullanadilar.

O'rta va katta guruh bolalari mehnat faoliyatini o'yinidan batamom farqlab unga nisbatan jiddiy munosabatda bo'la boshlaydilar. Ular mehnatdan kelib shiqadigan natijani, ya'ni mehnatning ijtimoiy mohiyatini, kim uchun, nima uchun mehnat qilish lozimligini tushunadilar. Ular kattalarning oiladagi uy-ro'zgor ishlariга zo'r ishtiyoq bilan yondoshadilar, kichkintoylar uchun kog'ozdan, kartondan faner va plastilindan turli o'yinchoqlar yasaydilar. Pedagogik jixatdan to'g'ri tashkil qilingan mehnat faoliyati bolalarning har tomonlama ya'ni ham jismoniy, ham psixik, ham estetik, ham axloqiy tomondan barkamol rivojlanishlariga juda katta ta'sir qiladi.

Bog'cha bolalari biron o'yin, ta'lim yoki mehnat faoliyatlari bilan mashg'ul bo'lar ekanlar, ular harakatlarining asosida ma'lum motivlar, ya'ni ularni harakatga soluvshi mayllar yotadi. Kichik bog'cha yoshidagi bolalarning xatti-harakatlari ko'proq shu xatti-harakatlar amalga oshirilayotga sharoitga bog'liq bo'ladi. Ular xatti-harakat motivlarini anglab ham etmaydilar. Shuning uchun ko'pincha o'zlariga mutlaqo xisobot bermay ma'lum bir vaziyatda u yoki bu xatti-harakatni amalga oshira boshlaydilar.

Bu yosh davrida bolalarning xatti-harakatlari va xulq-atvorlarining motivlari ham o'zgarib, rivojlanib boradi. Katta yoshli bog'cha bolalarining xatti-harakat motivlari to'la anglangan motivlardan iborat bo'ladi. Masalan, katta yoshdagi bog'cha bolalarining xatti-harakatlari, xulq-atvorlari asosida yotgan motivlar har tomonlama katta odamlarga o'xshashdan iboratdir. Ular ana shunday kuchli mayl asosida taqlidiy o'yinlarni, ta'limiy, ya'ni didaktik mashg'ulotlarni va mehnat mashg'ulotlarini tashkil qilib o'tkazadilar. Bolalarning asosiy maqsadlari katta odamlar bilan o'zaro munosabatni mustahkamlashdir. Bolalar katta kishilar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga intilar ekanlar, ular katta kishilarning buyurgan topshiriqlarini bajarishga, o'rnatgan tartib-qoidalariga so'zsiz bo'ysunishga harakat qiladilar.

Bolaning bog'cha yoshidagi davrida o'z qadr-qimmatini anglashi ham yuzaga kela boshlaydi. Bolalar bog'chaga kelganda dastavval o'z tengqurlarini sezmaslikka, payqamaslikka harakat qiladilar. Keyinchalik turli o'yin va majburiy mashg'ulotlar davomida bolalar jamoasiga qo'shilib, o'z tengqurlarining xurmatini qozonishga harakat qiladilar, ya'ni boshqa bolalarga har tomonlama yaxshi ko'rinishga in-

tiladilar. Bog'cha yoshidagi bolalar xatti-harakatlari motivlarining rivojlanishida axloqiy motivlarning roli nihoyatda kattadir. Bolalar o'z xatti-harakatlarini anglaganlari sayin axloqiy motivlarining, ya'ni ijtimoiy axloqiy qoidalarga real qiziqish motivlari kuchayib boradi. Bolalar endi o'zlarining egoistik manfaatlarini yuzasidan emas, balki ijtimoiy manfaat nuqtai nazaridan harakat qilishga o'rgana boshlaydilar. Masalan, bolalar o'zlari yoqtirgan o'zlariga eng yaxshi o'yinchoqlarini beradigan va xattoki o'zlarining uydan olib kelgan shirinliklarini ham bo'lib beradigan bo'ladilar. Shu tariqa bolalarda ijtimoiy motivlar rivojlana boshlaydi. Katta yoshdagi bog'cha bolalari har doim kichik yoshdagi bolalarga yordam berishga, ya'ni ijtimoiy motivlar asosida harakat qilishga intiladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar xatti-harakatlari motivlarining rivojlanishida axloqiy motivlarning roli nihoyatda kattadir. Bolalar o'z xatti-harakatlarini anglaganlari sayin axloqiy motivlarining, ya'ni ijtimoiy axloqiy qoidalarga rioya qilish motivlari kuchayib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ana shunday motivlar bilan birga o'z-o'zini anglash, o'zining xatti-harakatlariga baho berish ham tarkib topa boshlaydi. Masalan, "Uch ayiq", "Uycha", "Aka-uka bahodirlar" kabi hikoyalarni ifodali qilib o'qib berish yoki instsenirovka qilish orqali bolalarda o'z-o'zini anglash va o'z xatti-harakatlariga baho berish tarbiyalab boriladi.

O'quv faoliyati muammosi - yosh va pedagogik psixologiyaning markaziy muammolaridandir. Bog'cha muassasalarida bolalarni o'qitish bizning mamlakatimizda boshlang'ich maktab ta'limiga tayyorlov pog'onasi sifatida qaraladi. Shu bilan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da belgilangandek, bog'chadagi ta'lim uzluksiz ta'limning dastlabki bosqichidir.

Nemis psixologi O.Kronning fikricha, 3 yashar bola unga berilayotgan bilimni o'zlashtirishga, ya'ni ta'lim olishga qodirdir. V.Shtern esa qarama-qarshi nuqtai nazarni ilgari surdi. Uning fikricha xayotining dastlabki yilida bola olgan bilimlar o'ziga xos tarzda egallanadi. Bog'cha bolasi hali o'qish uchun anglanilgan irodaga ega emas, maktab o'quvchisi uchun esa o'qishga berilgan materialni ongli tarzda o'zlashtirish niyati va bu bilimlardan o'zining kelajagi uchun mulk sifatida foydalanish butun xolicha saqlab qolish istagidir. Shtern «bog'cha bolasi ayni buguni bilan shunchalik mashg'ulki, ertaga, kelajak uchun biror bir narsani egallash istagidan uzoqdir»,

deydi. Uning o'qishi boshqa faoliyatning maxsuli xisoblanib, tevarak atrofdan olgan taassurotlarni "ongsiz tarzda tanlash" asosida xosil bo'ladi.

J.Piaje bolaning ijtimoiylashuvi jarayonida (yashash sharoitiga moslashish) intellekt operatsiyalari strukturasi rivojlanishi sodir bo'ladi, deydi. Tobora yuqori intellektual operatsiyalar ("konkret operatsiyalar", "formal operatsiyalar", invariantlilik", "munosabatlilik" va boshqalar) paydo bo'lishi va rivojlanishi o'z qonuniyatlariga ega. Ta'lim faqat aqliy o'sishni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin, lekin unga tabiiy ta'sir etmaydi. J.Piaje va uning izdoshlari, masalan, agar bolada mantiqiy operativ tafakkur qapop topmagan bo'lsa, fikrlashga o'rgatishdan ma'no yo'q deydi. Ta'lim bola rivojlanishi qonuniyatlariga bo'ysunishi lozim. L.S.Vigotskiy bog'cha bolasining psixologik xususiyatlarini pedagogik ta'sir mohiyatining analizi bilan uzviy bog'liqlikda o'rganib boradi. Bog'cha davrida o'qitishning ahamiyatli momentlaridan biri, deydi Vigotskiy, bolaning kattalar talablariga munosabatidir. Shunday qilib, xorij va rus psixologlari maktabgacha ta'lim muassasalarida beriladigan ta'limga katta e'tibor beradilar.

Xayotining dastlabki 3 yilida bola onasi yoki boshqa kishilar masalan, tarbiyachi dasturi bo'yicha emas, balki go'yoki o'zining dasturi bo'yicha o'qiydi. Bu davrda bolaning u yoki bu bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirilishi muxlatiga alohida talablar qo'yilmaydi. Ilk bolalik davrida tarbiya dasturi hali sub'ektiv tarzda bola uchun mavjud emas. Sistematik o'qishga layoqatli bo'lgunga qadar u tayyorlov bosqichini bosib o'tadi. Bu bosqichda chetdagi boshqa kishilarning bolaga nisbatanligi talablari asta-sekin uning "o'zining dasturi"ga aylanishi lozim. Bog'cha yosh davrining oxirlariga boribgina, bola kattalar tomonidan ishlab shiqilgan "dastur bo'yicha" o'qiy boshlaydi va maktab talablariga sekin - asta amal qila boshlaydi. L.S.Vigotskiyning fikri bo'yicha bog'cha yosh davri ta'lim dasturi:

1) bolani maktab dasturiga yaqinlashtirish, uning bilim doirasini kengaytirish, predmetli ta'limga tayyorlash;

2) bolani o'zining dasturi bo'lishi, uning qiziqish va ehtiyojlariga javob berishi lozim.

Shuningdek L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida, ta'limning yetakshi roli haqidagi qonunini ilgari surdi va aniq ifodaladi: ta'lim rivojlanish oldida boradi va o'zining orqasidan

yetaklaydi.

O'quv faoliyati bolalarni xursand qilishi, ularga zavq berib, ko'nikkanlik hissini uyg'otishi kerak. Ilk bolalik davridanoq bolalarga bilishga qiziqishni tarbiyalash katta ahamiyatga ega. Chunki ulargina inson faoliyatining ahamiyatli motivlari bo'lib, shaxs yo'nalganligining anglanilganligini aks ettiradi, barcha psixik jarayon va funktsiyalarga ijobiy ta'sir etadi, qobiliyatini faollashtiradi, qiziqish mavjud holatida barcha insoniy kuchlar ko'tariladi. Shuni ayniqsa, bog'cha bolasining o'quv faoliyatini tashkil etishda inobatga olish kerak.

Pedagog va psixologlarning olib borgan tadqiqotlari o'qishga bo'lgan qiziqishlarning paydo bo'lish va rivojlanishining asosiy sharoitini ajratish imkonini beradi:

1. O'quv faoliyati shunday tashkil etilish kerakki, bola unda faol ishtirok etsin, yangi bilimlarni mustaqil tarzda qidirishi va "topichiga undalsin, muammoli harakterga ega bo'lgan savollarni yechsin.

2. O'quv faoliyati turli xil bo'lishi kerak. Bir xillikka ega bo'lgan materiallar va bir xil usullar bolalarni tez zeriktirib qo'yadi.

3. Berilayotgan materiallarning kerakliligi, ahamiyatligini tushunish kerak.

4. Yangi berilayotgan material bilan yaxshi bog'langan bo'lishi kerak.

5. Yengil bo'lgan va o'ta murakkab material qiziqishni uyg'otmaydi. O'quv topshiriqlar bog'cha yoshidagi bolalar uchun qiyin, lekin imkoniyati yetadigan darajada bo'lishi kerak.

6. Bolaning barcha yutuqlarini ijobiy baholash lozim. Ijobiy baho bilishga nisbatan faollikni stimullashtiradi.

7. O'quv materiallari yorqin va emotsional bo'lishi kerak.

A.P.O'sovanning ta'kidlashicha, o'qitilayotgan materialni idrok qila olmaslik xodisasi harakatning usul va vositalarida o'ta osonlik usuliga asoslangan, ilgari ko'rsatilgan noto'g'ri tarbiyaviy ta'sirning asorati natijasidir.

Ayni vaqtda ko'pincha ta'lim olishga tayyorlikning quyidagi tarkibiy qismlari ajratiladi:

1) tafakkur qila olish kabi faoliyatning umumlashganligi;

2) amaliy va so'z-mantiqiy tomonlarining o'zaro muvofiqini belgilovshi tafakkurning anglanilganligi;

3) tafakkur qilish faoliyatining elastikligi;

4) tafakkur qilish faoliyatining barqarorligi;

5) tafakkurning mustaqilligi hamda uning yordamga moyilligi.

A.P.O'sova bog'cha yosh davridagi bolalarning o'quv faoliyatini o'zlashtirganligining aniq belgilarini ko'rsatadi. U tomonidan o'zlashtirilganlikning 3 saviyasi ajratilib, ular o'quv faoliyati rivojlanganligining turli darajalarini harakterlaydi.

1-darajasi. Bilish faoliyatining barcha protsesslarining mahsuldorligi va maqsadga qaratilganligi bilan o'qishga nisbatan faol va qiziquvshanlik kabi munosabatning, o'zining harakatlarini nazorat qilish va natijalarini baholash qobiliyatiga egaligi bilan farqlanadi. O'zlashtirilganlar asosida bolalar amaliy va aqliy faoliyatda qurbi yetadigan vazifalarni yecha oladi.

2-darajasi. Kuchsizroq, qo'rquv faoliyatini egallashning barcha ko'rsatkishlari yetarli rivojlanmagan. Lekin shu bilan birga bolalar ta'lim olishi mumkin. Ba'zi bir og'ishishlar ham bundan mustasno emas.

3-darajasi. Mashg'ulotlarda tashqi intizomni harakterlovchi o'quv faoliyati shakllanishining boshlanish davri.

Sensor tarbiya xaqidagi sobiq sovet psixologlarining fikri burjuachilar fikrining psixologik asoslaridan farq qiladi.

Har 2 tomon nuqtai nazarlari, avvalambor, bola sezgisi va idroki rivojlanishini harakterlantiruvchi sabablarini va uning bu jarayonda tarbiyaviy rolini tushuntirishda farq qiladi. Ko'pgina burjua psixologlari sensor jarayonlar guyoki bolada tayyor xolda tug'ilganda mavjud bo'ladi. Sensor tarbiyaning maqsadi - bu jarayonlarni mashq qildirish deb hisoblaydi.

Rus psixologlarining nuqtai nazarlari bo'yicha sensor rivojlanish yangi, bolada ilgari bo'lmagan sensor jarayonlarni shakllantirishdir. Albatta, analizatorlarning takomillashuvi (eshitish, ko'rish, teri tuyuch, xid bilish va b.) sezgi va idrok rivojlanishining zarur shartlaridan va uning rolini rad etish mumkin emas. Lekin bu faqat sensor rivojlanishning organiq imkoniyati, sharti, biroq bularning barchasi sezgi tajribasini egallamay turib sodir bo'lmaydi. Tafakkur, nutqsensor tajriba ortishi natijasidir.

Sensor etalon bo'lib musiqiy tovushlar (do, re, mi...), ona tilining tovushlar sistemasi, geometrik figura, ranglar va boshqalar xizmat qiladi. Sensor namunalarni o'lchov tizimi tarzida egallash idrokni sifat jixatidan o'zgartiradi.

4-MAVZU:
MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA PSIXIK
TARAQQIYOT
BOLA XOTIRASI VA TAFAKKUR XUSUSIYATLARI

REJA:

1. Bola sezgisi asosiy turlarininr rivojlanishi va idrok.
2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi.
3. Bola diqqatini barqarorlashtirish usullari va vositalari.
4. Bog`cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi.
5. Tafakkur muammosi va uning yosh davrlarida rivojlanishi.
6. O`quv faoliyati rivojlanishining asosiy xususiyatlari

Tayanch iboralar: maktabgacha tarbiya, yosh, psixik taraqqiyot, xotira, tafakkur, sezgi, idrok, diqqat, usul, vosita, muammo, rivojlanish, xususiyat, o`quv faoliyati, sensor tarbiya, psixik rivojlanish, ta`lim, tafakkur, bilish faoliyati, E.P.Pavlov, rus psixolog-olimlari.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Bola sezgisi asosiy turlarininrg rivojlanishi va idroki haqida nimalarni bilasiz?
2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi nimalarga bog`liq.
3. Bog`cha yoshidagi bolalarda xotirani rivojlantirishda nimalarga e`tibor berish kerak.
4. Tafakkur muammosi va yosh davrlarida tafakkurning rivojlanish ketma-ketligini ayting?
5. O`q uv faoliyati shakllanishining dastlabki xususiyatlarini ayting?
6. O`quv faoliyatini nazorat qilish va rivojlanish qanday amalga oshiriladi?
7. Sensor tarbiya nima?

Bola taraqqiyotining dastlabki 1-yilida idrokning rivojlanish yo`li ancha murakkabdir. Bu davr mobaynida juda ko`p o`zgarishlar ro`y beradi, birinchi o`rinda bu o`zgarishlar sezgirlik sohasida sodir bo`ladigan rivojlanishga taalluqlidir.

Butun bog`cha yosh davri mobaynida ko`z sezgirligining o`tkirliigi ortadi. Shuningdek, ko`z o`tkirliigi darajasi faoliyat sharoitiga bog`liqligi ham aniqlangan - o`yin vaziyatida tadqiqot o`tkazilganda ko`zning o`tkirliigi sezilarli tarzda ortadi.

Bog`cha yosh davrida ranglarni farqlashda ham ancha o`sinh kuzatiladi: aniq va tiniqligi ortadi.

Z.M.Istominaning tadqiqotlari bola xayotining ikkinchi yilida ixtiyorsiz tarzda tuppta asosiy ranglarni farqlaydi: Iqizil, sarik, ko`q, yashil. Oraliq ranglarni differentsirovka qilishda, ya`ni qovoq rang, xavo rang va siyox ranglarni ajratishda biroz qiynaladi.

Eshitish sezgirliigi ham bog`cha yoshdagilarda o`ziga xos tarzda xususiyatlarga ega. Tadqiqotlarning ko`rsatishicha, eshitishning nozikliigi 13 yoshgacha bo`lgan bolalarda kattalarnikiga nisbatan ancha past bo`ladi va bu yosh ortishi bilan o`sib boradi.

Bog`cha yosh davrida shuningdek tovushlarning balandligini farqlash qobiliyati ham rivojlanadi. Biroq, fonematik (ogzaki) va musiqani eshitish parallel tarzda shakllanmaydi. Fonematik eshitish birinchi yilning oxirlariga borib rivojlanib boradi va bog`cha yosh davrining dastlabki bosqichlarida o`z ona tilining deyarli barcha tovushlarini amaliy farqlay oladi, passiv nutq bilan bir qatopda faol nutqni ham egallaydi.

Bu davrda xid bilish sezgisi ham rivojlanadi. Katta guruh bolalari xidlarni farqlashda kam xatoliklarga uchraydi, aniqrog`i ularni aniqrog` nomlaydi. Teri tuyish hamda og`irlikni seza olish xususiyati ham rivojlanadi. 4 yoshdan 7 yoshgacha bo`lgan bolalarda bu qobiliyati taxminan ikki barobarga ortadi.

A.Y.Kolodnayaning tadqiqotlari ko`rsatishicha, fazoda mo`ljall olishning rivojlanishi bolani o`z tana a`zolarining fazoviy munosabatlarini differentsirovka qilishdan o`ng, chap qo`lini, juft tana qismlarini ajratib nomlashdan boshlanadi. Idrok jarayoniga so`zning qo`shilishi, mustaqil nutqni o`zlashtirishi sezilarli darajada fazoviy munosabatlar, yo`nalishlar haqidagi bilimlarining mustahkamlanichiga yordam beradi (D. A.Lyublinskaya, A.Y.Kolodnaya, E.F.Ribalko va b.).

Ba`zi chet el psixologlari 5 yoshdan 7 yoshgacha bo`lgan bolalar shaklni farqlashga juda ojizlar va ular predmetni idrok qilishda odatda rangiga tayanadilar. A.Lyublinskaya va N.X.Shvashkin va bolalarning olib borgan tadqiqotlari xatto kichik bog`cha yosh davridagi bolalar

ham tanish predmetlarni idrok qilishda, shaklga predmetning mazmun va mohiyatidan ajralmas bo'lgan biror bir belgisiga asoslanadilar, degan xulosa shiqarish imkoniyatini berdi. Biroq shaklni ajratib, mavxumlashtirishni bunchalik tez bajara olmaydi.

Kichik bog'cha yosh davridagi bola geometrik shaklni idrok qila turib odatda uni biror bir predmet bilan o'xshatadi (kvadratni ko'pincha "deraza", "ko'bik" va b. deb; aylanani - "koptok", "g'ildirak" kabi nomlaydi).

O'rta va katta bog'cha yoshidagilar duch kelgan shaklni farqlash ehtiyojini sezadilar. Ular ko'pincha predmet nimaga o'xshashi va ularda mavjud tushunchalar orasidagi boshqa turli shakllardan nimasi bilan farqlanishini aniqlashga urinishadi.

Vaqtning idrok qilish bolalar uchun ancha qiyinchilikni uyg'otadi va buni tushunish ham mumkin. Axir vaqt ko'pgazmali shaklga ega emas, o'tib ketuvchi, qaytarilmas, uni idrok qilish sub'ektiv holatga bog'liq hamda shaxsiy harakterga ega.

Sutka qismlaridan bolalar ertalab va kechqurinni osonrog' tun va kunni esa biroz qiyalib idrok qilishadi. Dastlab bola vaqtning sifat belgilariga asoslanib, ketma-ketlikda va sistematik tarzda kechadigan xodisa, faoliyatlar xisobiga, kun tartibiga qarab (ertalab - "bu nonushtagacha", kun - "kunning o'rtasi, ya'ni tushlik vaqti", kechqurun onam ishdan chiqib meni olib ketadigan payti") mo'ljal oladilar.

Ko'pincha ilk yosh va kichik bog'cha yosh davrida vaqtning mo'ljallashdagi xatoliklar bilan bog'liq chalkashliklar sodir bo'ladi.

Xafta kunlarini tartibsiz tarzda o'zlashtiradilar. Bog'chaga boruvchi katta yoshdagilar «Xafta kunlaridan qaysi birlarini bilasan?» degan savolga ko'pincha shanba, yakshanba va dushanbani - emotsional boy, ular uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan kunlarni atashadilar (shanba va yakshanbani - oila a'zolari bilan birga) o'tkazadilar; dushanba - yana do'stlari, tarbiyachi, tabiat burshagidagi xayvonlar bilan uchrashuvni kutayotgan bog'chaga beradilar).

Xozirgi zamon xaqidagi tushunchalar erta shakllanishni boshlaydi, o'tgan zamon haqidagi tushunchalari esa hali aniq emas (ayniqsa kichik bog'cha yoshdagilarda).

Biroz kechroq bolalar maqsadli xayot uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan kelgusi zamonnini o'zlashtirishni boshlaydilar. Ertangi kunga nazar tashlash, rejalarini tuzish "ertangi kun"ni, kelajakni anglamay

turib bo'lishi mumkin emas.

Kelgusi zamon xaqidagi elementar tushunchalarning shakllanishi xayotining uchinchi yiliga, ya'ni "qilaman", keyinchalik esa yanada aniqroq bo'lgan "keyin", "ertaga", "sal turib" kabi so'zlarning paydo bo'lish davriga to'g'ri keladi.

Psixologlar boladagi vaqt va fazoni idrok qilishdagi umumiylikni e'tirof qiladilar. Maxsus tadqiqotlar tushunchalardagi umumiylik bolaning dunyoni yagona vaqtli-fazoviy kompleksda aks ettira olish qobiliyatiga ega ekanligidandir, degan fikrga asos bo'la oladi.

Rus psixologlari badiiy idrokning rivojlanishi shaxs rivojlanishining natijasi sifatida ko'rishadi. U insonga tug'ma ravishda berilmaydi. Bola san'at asarini aynan shu tarzda darhol idrok qila olmaydi; rivojlanishning dastlabki pog'onalarida bola uchun unga nisbatan harakatli, o'tilitar munosabat xos (rasmdagi tasvirni bolalar ushlab, paypaslab ko'radilar, uni ushlab ko'radilar va x). Biroq badiiy idrokning ilk kurtaklari bog'cha yosh davrida namoyon bo'la boshlaydi.

Ta'lim va tarbiya ushbu insonga xos bo'lgan qobiliyatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Fransuz psixologi A.Bine va nemis psixologi V.Shtern bolalar tomonidan rasmlarni idrok qilishning guyoki bir-birini to'ldiruvchi va mazkur tartibdagina sodir bo'luvchi bosqichlarini ishlab shiqadilar. A.Bine idrokning quyidagi bosqichlarini ajratadi:

- 1) predmetlarni tarqoq tarzda hisoblash (3 yoshdan 7 yoshgacha);
- 2) rasmdagi predmetlar orasidagi aloqani ilg'agan tarzda taxlil qilish bosqichi (7 yoshdan 11-12 yoshgacha);
- 3) rasmni butunlay tarzda taxliliy idrok qilish bosqichi (o'smirlik davridan). Shunga o'xshash bosqichlarini V.Shtern ham ko'rsatgan.

S.Vigotskiy eksperimental yo'l bilan V.Shtern tomonidan ilgari surilgan idrok bosqichlari rasmlarni idrok qilishni emas, balki idrok hamda nutq rivojlanishining ma'lum bir bosqichidagi o'zaro munosabatini izohlaydi, degan taxliliini bildiradi. Badiiy idrokda - tasvirning mazmunini tushunishda asarning kompozitsiyasi, rasmning mazmuniy va strukturaviy mohiyatining muvofiq kelish darajasi katta ahamiyatga ega.

Estetik idroki bolaning turli xil badiiy hamda kundalik faoliyati davomida rivojlanadi. Kattalar tomonidan to'g'ri tarzda rahbarlik qilishi bog'cha yosh davridayoq estetik idrokning ancha yuqori

darajaga ko'tarilichiga olib keladi.

Insonni inson tomonidan idrok qilish kabi murakkab bo'lgan psixik jarayon idrok qiluvchining o'zining rivojlanishi bilan barobar tarzda uning muloqotdagi ehtiyojining o'zgarishida, bilishda hamda mehnatda shakllanadi. Xayotining birinchi oyi oxiri, ikkinchi oyining boshida bola kattalarni o'rab turgan muhitdan ajraladi, dastlab jilmayish bilan, keyinchalik unga nisbatan jonlanish kompleksi bilan. Ushbu ijtimoiy-perseptiv jarayon go'daklik va ilk bolalik davrida faol tarzda rivojlanadi.

Bog'cha yosh davrida insonni idrok qilishi faol tarzda shakllanishda davom etadi. Buni esa yangi faoliyat turlarini (ayniqsa jamoa) bola tomonidan o'zlashtirilishi, muloqot doirasining kengayishi va nosituativ shaxsiy muloqotning paydo bo'lishi taqozo etadi. Bola tomonidan insonni aks ettirishning faol shakli bu o'yindir. Unda bola o'z yaqinlarining obrazlarini yaratadi. Ayniqsa, bolaning tasviriy ijodi insonni idrok qilishning yaqqol namunasi. Bolaning qanday kishilarni tasvirlab berishiga, ularning obrazlarini qay tarzda ochib shiqichiga qarab ma'lum bir ma'noda bolaning ularga nisbatan munosabatiga baho berishimiz, insondagi nimadan oson ta'sirlanadi, nimaga ko'proq diqqatini qaratadi kabi savollarga javob topishimiz mumkin.

Yorqin ijobiy bahoni bolalar o'ab turgan kishilardan faqatgina ishonchli munosabatda bo'lganlariga, bog'liqlikni xis qilgan yaqinlarigagina beradilar.

Bolalarda diqqat juda erta rivojlana boshlaydi. Bir-ikki haftalik chaqaloqlarda diqqatning hech qanday alomati ko'rinmasa ham, oradan sal o'tmay, ya'ni bolaning bir oylik davridan boshlab, ixtiyoriy diqqat alomatlari yaqqol ko'rina boshlaydi. Demak, bolaning bir oylik davrida uning diqqatini har turli kuchli qo'zg'atuvchilar (kattiq tovush, ortiqcha yorug'lik kabi) beixtiyor ravishda o'ziga jalb qila boshlaydi. Ikki - uch oylik bolalar esa, shaqir- shuqurga quloq soladigan (shaqildoqlarning tovushiga ovunadigan) bo'la boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarning diqqatlarini yorqin (yaltiroq) rangli narsalar ham beixtiyor jalb qila boshlaydi. Bolaning ko'z o'ngidagi narsa qanchalik rang-barang bo'lsa, bola unga shunchalik ko'p e'tibor beradi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning diqqati nixoyatda beqaror bo'lishi bilan harakterlanadi. Masalan, bolaga yangi

o'yinchoqbersangiz u o'yinchoqni juda qiziqib ko'ra boshlaydi, lekin ayni shu paytda yana bir boshqa o'yinchoqni ko'rsatsangiz, birinchi o'yinchoqni tashlab, ikkinchisiga talpinadi. Yasli yoshidagi bolalar diqqatining beqarorligi fiziologiya nuqtai nazaridan ularda hali tormozlanish protsesslarining kuchsizligi bilan bog'liqdir. Tormozlanish jarayoni qo'zgalish jarayonining keng yoyilib ketishini to'xtata olmaydi. Ana shuning uchun kichik bolalarning diqqati bir narsadan ikkinchi narsaga osongina chalg'ib ketaveradi.

Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining g'oyat beqaror bo'lishi turmush tajribalarining juda ozligi bilan ham bog'liqdir. Bolalarga hamma narsa yangilik bo'lib tuyulaverganidan ularning diqqatlari bir yoshidagi bolalarda diqqatining ayrim xususiyatlari, ya'ni diqqatning kuchi va barqarorligi ham tarkib topib yuksala boshlaydi. Buni biz bolalarning (xususan o'rta va katta gyruh bolalarining) bir ish ustida uzoq vaqt davomida) o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay so atlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan ko'rishimiz mumkin narsadan ikkinchi narsaga tez-tez chalg'ib ketaveradi. Ana shy nuqtai nazardan bola ko'z o'ngidagi narsaning o'zi bolaga juda qiziq tuyilgani uchun ham diqqati shalg'ib ketadi. Masalan, N.M.Menchinskayaning hikoya qilishicha, Sasha (1 yosh 8 oylik) echki va uning bolalari haqidagi ertakni zo'r qiziqish bilan tinglaydi. Bo'ri kelib eshikni taqqillatgani hikoya qilganda, Sasha bo'riining qanday taqqillatganini ko'rmoqchi bo'lib, devorga tap-tap etib uradi, lekin ba'zan taqqillatishga shy qadar maxliyo bo'lib ketganidan ertakni tamomila unutilib qo'yadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda diqqatning bo'linuvchanligi juda zaif, ko'lami esa tor bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar diqqatlarini faqat ko'zlariga yaqqol ko'rinib turgan bir narsaga qarata oladilar, ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining rivojlanishida nutqning roli juda kattadir. Bolaning tili chiqib nutqni egallay boshlashi, katta kishilar bilan muomalada bo'lishdan tashqari, ularning ko'rsatmalarini bajarish imkoniyatini ham beradi. Yuqorida aytib o'tranimizdek, kichik yoshli bolalar kattalarga qarashli imkoniyatlari boricha ularning mehnatlariga aralashishni juda yoqtiradilar. Kattalarning iltimos va topshiriqlarini bajonu-dil ado etadilar. O'z o'ziga xizmat ko'rsatishga oid oddiy yumushlarni qiziqib bajaradilar, ota-onalarining uy-xo'jalik ishlarida qarashishga harakat qiladilar. Mana shularning hammasi diqqatni ma'lum darajada to'plash va muayyan bir maqsadga

qaratishni talab etadi. Bu esa bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga asos yaratadi.

Bog'cha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi. Biroq kichik yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida kun sayin paydo bo'ladigan yangi-yangi qiziqishlar, o'yin faoliyatlarining xilma-xil bo'la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta-sekin takomillashtirib boradi.

Bog'chada jamoa tomonidan talab etiladigan tartiblarga bo'ysunish, qoidali o'yin shartlarini so'zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam kunt bilan ado etish kabi xollar bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o'yinning roli juda kattadir. Chunki turli o'yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. O'yinlarning qanday qoidalar asosida o'ynalishini o'zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O'yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o'z harakatlarini o'yin qoidalariga moslashtirishga va o'yinda qatnashuvchi o'rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga kirishadilar. Ana shunday o'yinlarda ixtiyorsiz diqqat bilan birga ixtiyoriy diqqat ham aktiv ishtirok etadi. Binobarin bolalarning o'yin faoliyatlari ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlana boshlashi uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog'liq. Shuning uchun ham ko'pincha bolalar diqqatning bu turini o'zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Dastlabki paytlarda diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo'li bilan rivojlantirib borish kerak. Bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ayrim xususiyatlari, diqqatning kuchi va barqarorligi ham tarkib topib yuksala boshlaydi. Buni biz bolalarning (xususan o'rta va katta guruh bolalarining) bir ish ustida uzoq vaqt davomida o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay soatlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan ko'rishimiz mumkin.

Bog'cha yoshidagi bolalar diqqatining rivojlanishi faqat bog'chadagi sharoitgagina emas, balki ko'p jihatdan oiladagi sharoitga ham bog'liqdir. Shuning uchun ham bolalarning diqqati bir tekisda va bir xil darajada rivojlanmaydi. Ayrim bolalarda oilada tegishli nazorat ostida bo'lmasligi, yoki xaddan tashqari erka qilib, taltaytirib

yuborilganligi tufayli o'zlarining xatti-harakatlarini xulq atvorlarini tartibga sololmaydilar, bunday bolalar hamma narsalarga ruxsatsiz tegaveradigan, bir joyda tinib-tinchib o'tirolmaydigan, tartibga chaqirilganda gapga quloq solmaydigan bo'ladilar. Bunday bolalarda diqqat juda beqaror bo'lgani uchun ular hech bir narsa ustida qunt bilan mashg'ul bo'la olmaydilar. Diqqatni boshqara bilmaslik ya'ni ma'lum muddat davomida bir narsaga yo'naltira olmaslik mashg'ulotlarda intizom buzish va boshqalarga halaqit berishga olib keladi. Ana shuning uchun tarbiyachilar bunday bolalarga nisbatan individual munosabatda bo'lishlari (har xil mas'uliyatli topshiriqlar berish va xokazo), ularda diqqatning kuchini hamda barqarorlik xususiyatini tarbiyalab borishlari zarur.

Bog'cha yoshida bolalarda avvalgi davrlarga nisbatan diqqatning ko'lami (xajmi) ancha kengayadi. Bolalar diqqatining ko'lami katta odamlarnikiga nisbatan hali ham juda tor bo'ladi. Masalan, katta odamlar diqqatining ko'lami ayni vaqtda 5-6 narsani (bir-biri bilan bog'lanmagan harflarni yoki raqamlarni) sigdira olsa, bog'cha yoshidagi bolalar diqqatining ko'lami ayni bir vaqtda 1-2 narsanigina (kichik guruh bolalari 1ta, o'rta va katta guruh bolalari 2ta) sigdira oladi. Kichik guruh bolalari diqqatlarini ikkita narsaga bo'lishga harakat qilsalar ham, ammo buning uddasidan chiqa olmaydilar. Masalan, 3 yoshli bolaga bir piyola suv olib kelish buyurilsa, u albatta suvni to'qib sochib olib keladi. Bu uning uquvsizligi, bo'lganligi, balki o'z diqqatini ayni bir vaqtda ikkita narsaga bo'la olmasligidandir. Bola o'zining diqqatini yurib kelish bilan piyoladagi suvni to'kmay, shayqaltirmay olib kelishga bo'la olmaydi. Shuning uchun bunday xollarda bolalarni koyish yaramaydi.

Diqqat ko'laminin kengligi aniq idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan xususiyatdir. Bu xususiyat ayniqsa bolalarning o'qish faoliyatlari uchun zarur. Shuning uchun bolaning bog'cha yoshidagi davrida barcha imkoniyatlardan keng foydalanib, diqqatning bu xususiyatini rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berish lozim. Bunda asosan, ekskursiyalar, instsenirovkalar, har sohaga oid rasmlar bilan o'tkaziladigan suhbatlar katta rol o'ynaydi. Maktabdagi ta'lim jarayoni uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy diqqat bog'chada didaktik mashg'ulotlar, hikoyalar qilib berish davomida rivojlantiriladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning diqqati ko'pincha ularning qiziqish hamda xissiyotlari bilan bog'liqligi sababli kontsentrlashgan,

ya'ni bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Ana shuning uchun bu yoshdagi bola diqqatining bo'linuvchanlik xususiyati deyarli rivojlanmagan bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati bo'linuvchanlik xususiyatining zaifligi va ko'lamining torligi sababli, ular ayrim narsalarni qayta-qayta idrok qilib, eslarida olib qolishga intiladilar. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar, odatda bir hikoyani qaytaqayta eshitaberadilar. Bu xodisaning sababi shundaki, bolalar diqqatining ko'lami hikoyaning syujetini va personajlarini birdaniga sigdira olmaydi. Shuning uchun ular hikoya va ertaklarni qayta-qayta aylantirib eshita beradilar.

Shunday qilib, bolaning bog'chagacha va bog'cha yoshidagi davrida diqqat ancha tez rivojlanadi. Bu davrda asosan diqqatning ixtiyorsiz turi ortiqroq rivojlanadi. Lekin bolaning bog'cha yoshida faoliyatlarining va xususan didaktik hamda mehnat mashg'ulotlarining tizimli tarzda ortib borishi, ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga olib keladi. Ma'lumki maktabdagi ta'lim jarayoni ixtiyoriy diqqatsiz bir qadam ham siljiy olmaydi. Shuning uchun bog'chada turli majburiy mashg'ulotlar orqali bolalarda ixtiyoriy diqqat va diqqatning asosiy xususiyatlarini rivojlantirishga harakat qilish kerak. Diqqatning bundan keyingi taraqqiyoti maktabda ta'lim jarayonida amalga oshiriladi.

Odamning butun aqliy taraqqiyoti asosan xotiraning taraqqiyotidan iborat ekan, xotira bola xayotining dastlabki kunlaridan boshlab rivojlana boshlaydi. Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yaqin atrofidagi odamlarni va narsalarni tanishida ko'rina boshlaydi. Buni biz bola o'ziga tanish bo'lgan narsani ko'rganida qiladigan harakatlaridan ko'rishimiz mumkin. Masalan, bola o'ziga yaqin odamni ko'rganida unga talpinadi yoki notanish odamdan yotsiraydi. Kichik yoshli bolalarda tanib olish qobiliyatining borligi, idrok qilgan narsa va xodisalarini esda olib qolish imkonini beradi.

Yoshiga to'lgach, bolada xotiraning murakkab turlari, ya'ni eslash vujudga kela boshlaydi. Bolalar bu davrdan boshlab ilgari idrok qilgan narsa va xodisalarini eslay oladigan bo'lalilar. Bunda bolalardagi tasavvurlarning roli nihoyatda kattadir. Tasavvurlari tufayli bolalar o'tgan narsalarni bemolol eslay oladilar, masalan, bolaga ko'z o'ngida bo'lmagan narsaning nomini aytasangiz, u ko'zlari bilan chor atrofqa qarab shu narsani izlay boshlaydi.

Bola xotirasining rivojlanishida nutqning o'sishi juda katta

ahamiyatga ega. Bu davrda bola narsa va xodisalarini faqat bevosita ko'rish orqali emas, balki shu narsa va xodisalarining nomlari orqali ham idrok qila oladigan bo'ladi. Bundan tashqari kattalardan so'rab bilib olish, eshitish orqali ham o'z xotiralarini boyitadilar.

Ilk bolalik davridagi bolalarda xotiraning barcha jarayonlari ko'rina boshlaydi. Masalan, kichik yoshdagi bola dastavval mehanik ravishda, ya'ni ma'nosiga tuchunmasdan esda olib qolaveradilar. Buning o'zigi xos jixati bor, albatta. Birinchidan, yuqorida aytib o'tganimiz kabi bolalarda turmush tajribasi juda oz bo'ladi, ular ko'p narsalarni hali mutlaqo bilmaydilar, lekin xayotda to'qnash kelganlari sababli eslarida olib qoladilar. Ikkinchidan, bolalar nerv sistemaning plastikligi, ya'ni juda egiluvchanligi kattalarnikidan ham ustunroq bo'ladi. Ana shu sababli bolalarga mexanik esda olib qolish hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi.

Bolalarda ma'nosiga tushunib esda olib qolish ham juda erta rivojlana boshlaydi. Masalan, ilk bolalik davridagi bolalar o'zlari yoqtirgan hikoyalarni ma'nosiga to'la tushungan xolda eslarida olib qoladilar. Bu hikoyalardagi ayrim qahramonlarni sevadilar, ba'zilarini esa yomon ko'radilar. Umuman, hikoyalarning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum tuyg'u-hissiyotlarni uyg'otadi, bu esa bolalar hikoyaning mazmunini tushunayotganliklaridan darak beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda dastlab ixtiyorsiz esda olib qolish va ixtiyorsiz esga tushirish vujudga keladi. Ular o'zlarini biron jixatdan qiziqtirgan, diqqatlarini o'ziga tortgan narsa va xodisalarini beixtiyor ravishda eslarida olib qoladilar. Biron narsani eslash, esga tushirish assotsiatsiya tarzida namoyon bo'ladi. Ularni o'zlari ataylab esga tushirmaydilar. O'yin faoliyatida biron narsani eslash lozim bo'lib qolganda, assotsiatsiya tariqasida boshqa shunga o'xshash narsalar ham beixtiyor eslariga tushaveradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar (xususan kichik guruh bolalari) o'zlarining faoliyatlari uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurot qoldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib qolaveradilar. Ular biror narsani eslarida olib qolishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ymaydilar va hali maqsad qo'yishni uddasidan ham chiqa olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda asosan ixtiyorsiz esda olib qolishning xukmron bo'lishi tasodifiy bir xil emas. Buning o'z sabablari bor. Har bir tarbiyachi - pedagog bolalar xotirasiga oid

xususiyatlarni yaxshi bilishi kerak. Ana shunda bolalar xotirasini to'g'ri rivojlantirish mumkin. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasining katta odamlar xotirasidan keskin farqi, avvalo ular oliy nerv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqligidir. Bir qator psixologlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy tekshirish ishlari natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati quyidagi maxsus xususiyatlarga ega:

Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarning nerv sistemasi xuddi ilk bolalik davridagi bolalar nerv sistemasi kabi juda plastik harakterga egadir, ya'ni ularning nerv sistemalari xaddan tashqari egiluvchan, ta'sirotda beriluvchandir. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarda vaqtli bog'lanishlar (assotsiatsiyalar) juda yengillik bilan xosil bo'ladi. Bolalar nerv sistemasining xususiyati ularning esda olib qolish qobiliyatlariga ham ta'sir etmay qolmaydi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar ashula, ritimli she'r, qiziqarli va chuqur ta'sir etadigan narsalarni beixtiyor hamda juda tez eslarida saqlab qolaveradilar.

Ikkinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasi engil ko'zg'aluvchan bo'lishi bilan birga yuzaga keladigan vaqtli bog'lanishlar (assotsiatsiyalar) jum beqaror bo'ladi, ya'ni mustahkam bo'lmaydi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar tomonidan idrok qilingan turli narsa va xodisalar ularning xotiralarida uzoq vaqt saqlanib qolmaydi. Ular tez esga olishlari bilan birga tez unutib ham yuboradilar. Ko'pinsha narsa va xodisalarning bog'cha yoshidagi bolalar xotiralarida mustahkam saqlanib qolishi shu narsa va xodisalarning bolaga qanchalik emotsional ta'sir qilichiga bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasida ko'zg'alish jarayoniga nisbatan tormozlanish jarayoni ancha sust bo'lganligi tufayli ular o'xshash va birdaniga ya'ni bir vaqtning o'zida juda ko'p idrok qilingan narsalarning farqini yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ular birdaniga idrok qilgan juda ko'p narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar. Agar bog'cha yoshidagi boladan keshagi bayram kuni bo'lgan, ya'ni idrok qilgan narsalarini bir boshidan so'zlab berish iltimos qilinsa, u ma'noli va sistemali qilib so'zlab berolmaydi. Bola bunday holda gapni tasodifiy esiga tushib qolgan narsalarni boshlab ketaveradi. Chunki birdaniga ko'rgan juda ko'p narsalarini bola tamoman aralashtirib yuborgan bo'ladi.

Bola esida olib qolgan narsalarida hali sistema yo'q. Shuning uchun bola dastavval chuqur taassurot qoldirgan, ya'ni esida chuqur o'rnashib qolgan narsalardan boshlab gapiraveradi. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkin. Agar bog'cha yoshidagi bolaga bir vaqtning o'zida xaddan tashqari ko'p narsalar ko'rsatilsa, ular hamma narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar va birontasini ham puxtarroq esda olib qololmaydilar.

O'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha kichik bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz va mexanik ravishda esda olib qolish hamda esga tushirish qobiliyati biroz susayadi. Ammo bundan, bolalar ulg'aygan sari ularning xotirasi kuchsizlanadi degan xulosa kelib shiqmaydi. Bu erda gap shundaki, bolalar o'sib, turmush tajribasi ortgan va nutqi o'sgan sari, ular narsa va xodisalar surunkasiga, ya'ni to'g'ri kelganicha emas, balki tanlab ya'ni o'zlariga kerakligini esda olib qoladigan bo'la boshlaydilar.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, keyingi yillar mobaynida bog'cha yoshidagi bolalarda mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda olib qolishga nisbatan mexanik esda olib qolish ustun bo'ladi, degan fikr mavjud bo'lib, shu bilan birga mexanik esda olib qolish mantiqiy esda olib qolishga qarama-qarshi qo'yilar edi. So'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimental tekshirishlar natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalarda ham narsa va so'zlarning ma'nosiga tushunib esda qoldirish samarali ekani aniqlangan. Lekin bog'cha yoshidagi bolalarning mantiqiy esda qoldirishlari ularga to'la tushuniladigan material berilganda yaqqol ko'rinadi.

Bog'cha yoshidagi kichik bolalarda ko'proq obrazli xotira rivojlangan bo'ladi. Shuning uchun ular eshitgan narsalariga nisbatan ko'rgan narsalarini yaxshi eslarida olib qoladilar. Uning asosiy sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarning idroklari, konkret obrazli harakterga ega. Ikkinchidan, ularda hali nutq to'la to'kis shakllanmagan. Bolalar yuqori guruhlarda nutqni anchagina egallab olganlaridan keyingina so'z bilan ifodalab olingan narsalarni esda yaxshi olib qoladigan bo'ladilar. Bolalar juda ko'p narsalarni asosan turli o'yin faoliyatlari davomida eslarida olib qoladilar. Shuning uchun ularning esda olib qolishlari ko'pincha epizodik va tasodifiy harakterga ega bo'ladi. Bu esa eslarida olib qolingan narsalarni ma'lum bir sistemaga solishni qiyin lashtiradi. Shu tufayli bolalarning

xotiralaridagi narsalar tartibsiz bir-biri bilan aralashib ketadi. Natijada biron narsani esga tushirishlari qiyin bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasiga xos bo'lgan tartibsizlikni yo'qotish va xotirasini o'stirish juda ko'p jixatdan tarbiyachilarga bog'liqdir. Tarbiyachi bolalarni esda olib qolishlari lozim bo'lgan materialni ularning yosh xususiyatlariga mos qilib tanlashi kerak. Bolalar xotirasini mashq qildirishda turli mazmunli o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Umuman, bolaning materialni esda olib qolishini va qayta esga tushirishini tarbiyachi doimo boshqarib borishi zarur. Chunki bog'cha yoshidagi bola xotirasining barcha tiplari o'sa boshlaydi. Biroq, shu narsa harakterliki, xotiraning asosiy turlari orasida (masalan, obrazli, mexanik, mantiqiy kabi) harakat xotirasi nisbatan kuchliroq rivojlanadi. Shuning uchun ham turli harakatlarni hamda musiqa ostida o'ynashni bu yoshdagi bolalar osonlik bilan o'zlashtiradilar. Mexanik tarzda o'zlashtiriladigan nutq materialni ham qisman harakat xotirasiga kiritadi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar tez aytiladigan turli ritmdagi she'rlarni bir-ikki qaytarishdayoq yodlab oladilar. Masalan, bekinmashoq o'yini o'ynash oldidan aytiladigan "sanash"lar. Bekinmashoq o'yinining sanashlarida hech qanday ma'no yo'q. Lekin juda ifodali va jarangli ritmika bor.

Bog'cha yoshidagi bolalarda emotsional xotira yaxshi bo'lsa ham, lekin xotiraning bu turi bolalarga nisbatan katta odamlarda kuchliroq bo'ladi. Katta odamlar kuchli emotsional ta'sir qilgan ba'zi narsa va xodisalarni hech vaqt eslaridan chiqarmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar esa kuchli emotsional ta'sir qilgan narsalarni ham ba'zan eslaridan shiqarib qo'yishlari mumkin. Bolalar xotirasini o'stirishda tarbiyachi va ota-onalarning nutqi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Bola bilan gaplashilganda nutq sodda, talaffuz aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Xotiraning taraqqiyoti bolaning bog'cha yoshi davrida tugallanmay, bolaning bundan keyingi taraqqiyotida, ya'ni ta'lim tarbiya va turmush tarziga qarab o'zgarib o'sib boradi.

Bola tug'ilishidanoq tafakkur qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Tafakkur bolaning o'sib, bilim va tajribalarining ortib borishi jarayonida rivojlanadi. Bola (chaqaloq) dastlab tashqi olamni va undagi narsalarni sezish, idrok qilish orqaligina biladi. Bunday bilish bolaning ana shu narsalar bilan bo'lgan aktiv faoliyati davomida tobora takomillashib boradi. Kichik yoshdagi bolalar atroflaridagi narsalar bilan qanchalik ko'p munosabatda bo'lsalar bu narsalar o'rtasidagi

o'xshashlik tomonlarni shunchalik ko'proq payqay boshlaydilar.

Keyinshalik bolalar o'xshash narsalarni umumlashтира boshlaydilar. Masalan, 6-7 oylik bola uyda yolg'iz qolgan paytida stol oldiga emaklab kelib, dasturxonni tortib o'ziga kerakli narsalarni olishga muvaffaq bo'lar ekan, xuddi shunday harakat yo'li bilan karavotning ustidagi narsalarni ham olishga harakat qiladi. U dasturxonni tortgani kabi choyshab yoki ashyoni tortib karavot ustidagi narsalarni olishga urinib ko'radi.

Ilk bolalik yoshidagi bolalarning tafakkuri o'z-o'zicha, ya'ni stixiyali ravishda emas, balki katta odamlarning rahbarligida rivojlana boshlaydi. Katta odamlar bolalarning shu paytgacha orttirgan bilimlariga asoslanib, ularning o'zlari mustaqil egallay olmaydigan tushuncha va bilimlarni o'zlashtirib olishlarida yordamlashadilar. Ana shu tariqa bolalar o'zlarining individual faoliyatlari orqali bilish mumkin bo'lgan ayrim narsalarni va ayrim tushunchalarnigina emas, balki butun insoniyat tomonidan yaratilgan tushunchalarni hamda mantiqiy fikr qilish shakllarini ham egallab ola boshlaydilar.

Bolalarda tafakkur bir yoshga to'lib, ikki yoshga qadam qo'ygan davrdan boshlab namoyon bo'la boshlaydi. Ana shu davr mobaynida, birinchidan, bolalar anchagina turmush tajribasiga ega bo'la boshlaydilar, ikkinchidan, tili chiqa boshlaydi. Bolalar bir yoshdan oshgach, o'zlariga yaqin narsalarning nima uchun kerakligini tushunadigan bo'lib qoladilar (masalan, uydagi idish-tovoqlarning, piyola va qoshiqlarning nimaga kerakligini bilib oladilar). Ikki yoshli bolalar tafakkurining esa ko'zga tashlanib turadigan xususiyati shundan iboratki, ular ayni shu chog'da ko'rib, idrok qilib turgan narsalari haqida tafakkur qiladilar. Tafakkurning asosiy jarayonlari, ya'ni analiz, sintez, umumlashtirish bolalarning narsalar bilan bo'lgan amaliy faoliyatlari jarayonida sodir bo'ladi. Ana shuning uchun ularning tafakkurlari bevosita harakatlari bilan bog'liq bo'ladi, tafakkur harakatlarida namoyon bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolalar idrok qilayotgan narsalarining ichki va eng muhim xususiyatlarini hali aks ettira olmaydilar. Shu sababli ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtirganlarida bu narsalarning ko'zga tashlanib turadigan tashqi belgilariga, xususiyatlarigagina asoslanadilar. Masalan: bir yarim yoshli bola olmani, koptokni, yog'ochdan qilingan yumaloq sharni umumlashtirib, ularning hammasini olma deb ataydi. Shunday qilib, kichik yoshdagi bolalarda

tafakkur ularning turmush tajribalarining orta borishi, turli xil narsalarga doir bilim va tushunchalarining ko'payishi hamda nutqning rivojlanishi jarayonida takomillashib boradi.

Tafakkur bolaning barcha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining anchagina ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining nisbatan yaxshi o'sgan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'chada harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining mustaqil harakatlari davomida atroflaridagi turli xil narsalar bilan bevosita taqqoslash, analiz qilish va nihoyat umumlashtirish kabi fikr qilish jarayonlarini vujudga keltiradi va takomillashtiradi.

Bolaning bog'cha yoshidagi davrida uning erkin harakat qilish maydoni yasli yoshidagi davrga nisbatan juda ham kengayib ketadi. Bu esa tafakkurning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Bog'cha yoshidagi bolalar o'z tajribalarida ancha narsalarni bilib olganlaridan so'ng narsalarning ichki xususiyatlari bilan ham qiziq boshlaydilar. Shu sababli ularda juda ko'p savollar (bu nima? nega bunaqa? kim qilgan? kaerdan kelgan? nima qiladi? kabi) paydo bo'ladi. Bu, shubxasiz, tafakkurning faol va jadal rivojlanishi uchun zamin xozirlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda har xil sohalarga doir savollarning tug'ilishi ular tafakkurining shakllanayotganligidan darak beradi. Shuning uchun bolalarning savollariga doimo ahamiyat bilan qarashi kerak. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki katta odamlar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susaya boshlaydi. Lekin bog'cha yoshidagi bolalarning hamma savollariga javob berish qiyin, chunki ular o'zlari hali mutlaqo tushunmaydigan narsalar va xodisalar haqida ham savol beraveradilar. Tarbiyachi bolalarning oson-sanoqsiz savollariga ularning yosh xususiyatlarini hisobga olgan xolda javob berishi va tushuntirishi lozim.

Odatda, har qanday tafakkur protsessi biron narsaga tushuna olmaslik, biron narsadan taajjublanish, xayron qolish natijasida xosil bo'ladi. Juda ko'p ota-onalar va ayrim tarbiyachilar bolalar ortiqcharoq savol bersalar, ularni «ko'p maxmadona bo'lma», «sen bunday gaplarni qaerdan o'rganding», deb jerkib tashlaydilar. Bola bir necha marta ana shunday pand egandan so'ng, kattalarga savol

bermaydigan, ayrim murakkab narsalarni o'z bilganicha yoki afsonalardagi kabi xato tushynadigan bo'lib qoladi. Masalan, 7 yoshli katta guruh bolasi «yomg'ir qayerdan yog'adi?» degan savol berdi. Bu bolaga yomg'irning yuzaga kelishi juda sodda va tushunarli qilib gapirib berildi (xatto sovuq oynaga issiq par bilan ta'sir qilganda, suv zarrachalarining yuzaga kelishi misol qilib ko'rsatildi). Bola bir oz qarab turib, yo'q unaqa emas deb javob berdi. Bo'lmasa, qani tez tushuntirib ber, deb so'raldi. Shunda bola quyidagicha tushuntirib berdi: «yomg'ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balandda. Bulutlar ochilib ketgan paytda yomg'ir yiqilib ketadi...» deb tushuntirdi. Bolaning ana shunday afsonaviy tushunchasidan voz keshib, to'g'ri, ilmiy tushunchani yuzaga keltirguncha ancha vaqt ketadi. Ana shuning uchun bog'cha yoshidagi, hali turmush tajribasi oz bo'lgan bolalarga tabiat xodisalarini bunday yolg'on afsonaviy tarzda tushuntirish yaramaydi.

Bolalar beradigan savollarining juda qiziq bo'lichiga bir necha sabablar bor. Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar tevarak-atrofdagi narsa va xodisalarni qanday bo'lsa, shundayligicha ya'ni yaxlit xolda, xuddi rasmdagidek aks ettiradilar, ikkinchidan, ularda katta odamlardagidek idrok qilayotgan narsa va xodisalarni chuqur analiz va sintez qilish xususiyati hali o'smagan bo'ladi, uchinchidan, ularda turli tabiat va jamiyat xodisalariga doir ilmiy tushunchalar hali tarkib topmagan va nihoyat, to'rtinchidan, ularning turmush tajribalari juda oz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarning beradigan savollaridan ular tafakkurining konkret obrazli karakterga ega ekanligi ham ko'rinib turadi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar quyidagi savollarni berishlari mumkin: Bulutlar nega yuradi? Osmon kattami, er kattami? Yulduzlar nechta? Osmondagi yulduzlar nima uchun kunduzi ko'rinmaydi? Daraxtlar nima yeb o'sadi? Qorbobo odammi? Xozir qorbobo qaerda? Nima uchun qorbobo yozda kelmaydi? Elektr toki qaerdan keladi? Nega simda olov ko'rinmaydi? Bog'cha yoshidagi bolalarni tabiat va jamiyatdagi narsalarning sababiy bog'liqligi hamda ichki taraqqiyot qonunlari emas, balki shu narsalarning o'zi qiziqtiradi. Ular hamma narsani bilishga intiladilar.

Ayrim bolalar xaddan tashqari ko'p savol beradilar. Boshqa bolalar esa deyarli hech savol bermaydilar. Bolalarning juda ko'plab savollar berishlari ijobiy karakterga ega bo'lib, bu ularning qiziquvchanligi, faolligi va mustaqilligidan darak beradi. Odatda juda

passiv va tortinchoq bolalar savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar ekskursiyalar vaqtida tarbiyachining o'zi savol berishi, shu bilan ularni aktivlashtirib borishi lozim.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tajribalari orta borgan sari narsa va xodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ayrim tabiiy sabablarni tushuna boshlaydilar. Masalan, katta guruh bolalarining gaplariga diqqat qilsak, ular shunday xodisalar haqida muloxaza yurgizishayotganlarining guvohi bo'lamiz. «Temir og'ir narsa bo'lgani uchun suvda cho'kadi, yog'och yengil shuning uchun u oqadimi», «ichi o'ch banka yengil, shuning uchun u cho'kmaydi», «urug'ni yerga eksa ko'karib chiqadi» shu kabilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkur (fikr yuritish) jarayonida ayni shu chog'da idrok qilayotgan narsalargina emas, balki ilgari idrok qilgan narsalariga ham tayana oladilar. Masalan, bolaga ilgaridan ma'lum bo'lgan biron topshiriq yoki savol berilsa, u o'z tasavvuriga asoslanib, qiynalmay, darhol javob qaytaradi. Chunonchi 6 yoshli bir boladan «yong'oq suvda cho'kadimi yoki oqadimi?» deb so'ralganda, u «oqadi» deb javob bergan. Bolaning to'g'ri javob berganligiga sabab shundaki, u o'z tajribasida yong'oqni suvga tashlab ko'rgan. Ana shu tarzda bog'cha yoshidagi bolalarda induktiv va deduktiv xulosa chiqarishning eng sodda formalari yuzaga kela boshlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkurining karakterli xususiyatlaridan biri ular tafakkurining hamon konkret obrazli bog'liqlikdir. Ular o'zlarining muloxazalarida abstrakt tushunchalarga emas, balki konkret faktlarga asoslanadilar. Shuning uchun ular abstrakt tusda berilgan oliy vazifalarni hal qila olmaydilar. Biroq bog'cha yoshidagi bolalarda, xususan katta guruh bolalarida, ayrim narsa va xodisalarning muhim belgilariga qarab, umumlashtirish qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Masalan, katta guruh bolalari olma, o'rik, nok, olcha, olxo'ri, uzum, anor, bexi va anjirlarning rasmlarini to'plab, meva deb ataydilar. Ular endi meva degan umumiy tushunchadan o'z nutqlarida erkin foydalana oladigan bo'ladilar. Bog'cha bolalari xilma-xil rasmlil lotolar bilan o'ynash jarayonida ana shunday umumlashtirishga o'rgana boshlaydilar. Bunday o'yinlarda ba'zan tarbiyachining aralashuvi va bolalarga umumlashtirish yuzasidan (masalan, xayvonlar, xasharotlar, gullar, qushlar, o'yinchoqlar va boshqalar xaqida) turli vazifalar berishi yaxshi natijalarga olib keladi. Bolalar bu narsalarning eng muhim belgilariga

qarab ularni guruhlarga ajratadilar. Bog'cha yoshidagi bolalar uchun narsalarning eng muhim belgilari ularning nima uchun qo'llanishidir. Chunonchi, ularga «sigir qanday xayvon?» deb, savol berilsa, ular - «sigir sut beradigan xayvon» deb javob beradilar. Bog'cha yoshidagi bolalar har bir narsaning nima uchun kerakligini shu narsaning asosiy belgisi qilib oladilar. «Ot qanday xayvon?» deb savol berilsa, ular «ot minadigan xayvon» deb javob beradilar.

Ma'lumki, bog'cha yoshidagi bolalar juda qiziquvchan bo'ladilar. Ko'pgina narsalarni bilishga qurbilari yetmasa ham, atroflaridagi turli narsa va hodisalarning mohiyati paydo bo'lishi hamda sababiy bog'lanishlariga qiziqadilar. Ular hamma narsaning siridan xabardor bo'lgilari keladi. Bu ularning bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan intellektual qiziqishlaridir.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkurini rivojlantirishda turli didaktik va ta'limiy mashg'ulotlarning roli g'oyat kattadir. Masalan, katta guruh bolalari bilan o'tkaziladigan son-sanoq (hisoblash) mashg'ulotlari, nutqni o'stirish mashg'ulotlari ularda tafakkurning taqqoslash, analiz va sintez qilish xususiyatlarini o'stirishga yordam beradi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, bolalar ana shunday ta'limiy mashg'ulotlarda narsa va xodisalarni shunchaki passiv o'zlashtirib, faqat ularning nomlarini esda olib qolish bilan cheklansalar, tafakkur qilish qobiliyati yaxshi rivojlanmaydi.

Shunday qilib, bog'cha yoshidagi davrda bolalarning tafakkuri jadal rivojlanadi va uning bundan keyingi o'sishi maktab yoshida, ya'ni sistemali ta'lim va tarbiya jarayonida amalga oshiriladi.

Xayotining dastlabki 3 yilida bola onasi yoki boshqa kishilar masalan, tarbiyachi dasturi bo'yicha emas, balki go'yoki o'zining dasturi bo'yicha o'qiydi. Bu davrda bolaning u yoki bu bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirilishi muxlatiga alohida talablar qo'yilmaydi. Ilk bolalik davrida tarbiya dasturi hali sub'ektiv tarzda bola uchun mavjud emas. Sistematik o'qishga layoqatli bo'lgunga qadar u tayyorlov bosqichini bosib o'tadi. Bu bosqichda chetdagi boshqa kishilarning bolaga nisbatanligi talablari asta-sekin uning "o'zining dasturi"ga aylanishi lozim. Bog'cha yosh davrining oxirlariga boribgina, bola kattalar tomonidan ishlab shiqilgan "dastur bo'yicha" o'qiy boshlaydi va maktab talablariga sekin - asta amal qila boshlaydi. L.S.Vigotskiyning fikri bo'yicha bog'cha yosh davri ta'lim dasturi:

1) bolani maktab dasturiga yaqinlashtirish, uning bilim doirasini

kengaytirish, predmetli ta'limga tayyorlash;

2) bolani o'zining dasturi bo'lishi, uning qiziqish va ehtiyojlariga javob berishi lozim.

Shuningdek L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida, ta'limning yetakshi roli haqidagi qonunini ilgari surdi va aniq ifodaladi: ta'lim rivojlanish oldida boradi va o'zining orqasidan yetaklaydi.

O'quv faoliyati bolalarni xursand qilishi, ularga zavq berib, ko'nikkanlik hissini uyg'otishi kerak. Ilk bolalik davridanoq bolalarga bilishga qiziqishni tarbiyalash katta ahamiyatga ega. Chunki ulargina inson faoliyatining ahamiyatli motivlari bo'lib, shaxs yo'nalganligining anglanilganligini aks ettiradi, barcha psixik jarayon va funksiyalarga ijobiy ta'sir etadi, qobiliyatini faollashtiradi, qiziqish mavjud holatida barcha insoniy kuchlar ko'tariladi. Shuni ayniqsa, bog'cha bolasining o'quv faoliyatini tashkil etishda inobatga olish kerak.

Pedagog va psixologlarning olib borgan tadqiqotlari o'qishga bo'lgan qiziqishlarning paydo bo'lish va rivojlanishining asosiy sharoitini ajratish imkonini beradi:

1. O'quv faoliyati shunday tashkil etilish kerakki, bola unda faol ishtirok etsin, yangi bilimlarni mustaqil tarzda qidirishi va "topichiga undalsin, muammoli harakterga ega bo'lgan savollarni yechsin.

2. O'quv faoliyati turli xil bo'lishi kerak. Bir xillikka ega bo'lgan materiallar va bir xil usul ar bolalarni tez zeriktirib qo'yadi.

3. Berilayotgan materiallarning kerakliligi, ahamiyatlilikini tuchunish kerak.

4. Yangi berilayotgan material bilan yaxshi bog'langan bo'lishi kerak.

5. Yengil bo'lgan va o'ta murakkab material qiziqishni uyg'otmaydi. O'quv topshiriqlar bog'cha yoshidagi bolalar uchun qiyin, lekin imkoniyati yetadigan darajada bo'lishi kerak.

6. Bolaning barcha yutuqlarini ijobiy baholash lozim. Ijobiy baho bilishga nisbatan faollikni stimullashtiradi.

7. O'quv materiallari yorqin va emotsional bo'lishi kerak.

A.P.O'sovanning ta'kidlashicha, o'qitilayotgan materialni idrok qila olmaslik xodisasi harakatning usul va vositalarida o'ta osonlik usuliga asoslangan, ilgorigi ko'rsatilgan noto'g'ri tarbiyaviy ta'sirning asorati natijasidir.

Ayni vaqtda ko'pincha ta'lim olishga tayyorlikning quyidagi tarkibiy qismlari ajratiladi:

1) tafakkur qila olish kabi faoliyatning umumlashganligi;

2) amaliy va so'z-mantiqiy tomonlarining o'zaro muvofiqini belgilovshi tafakkurning anglanilganligi;

3) tafakkur qilish faoliyatining elastikligi;

4) tafakkur qilish faoliyatining barqarorligi;

5) tafakkurning mustaqilligi hamda uning yordamga moyilligi.

A.P.O'sova bog'cha yosh davridagi bolalarning o'quv faoliyatini o'zlashtirganligining aniq belgilarini ko'rsatadi. U tomonidan o'zlashtirilganlikning 3 saviyasi ajratilib, ular o'quv faoliyati rivojlanganligining turli darajalarini harakterlaydi.

1-darajasi. Bilish faoliyatining barcha protsesslarining mahsuldorligi va maqsadga qaratilganligi bilan o'qishga nisbatan faol va qiziquvshanlik kabi munosabatning, o'zining harakatlarini nazorat qilish va natijalarini baholash qobiliyatiga egaligi bilan farqlanadi. O'zlashtirilganlar asosida bolalar amaliy va aqliy faoliyatda qurbi yetadigan vazifalarni yecha oladi.

2-darajasi. Kuchsizroq, qo'rquv faoliyatini egallashning barcha ko'rsatkishlari yetarli rivojlanmagan. Lekin shu bilan birga bolalar ta'lim olishi mumkin. Ba'zi bir og'ishishlar ham bundan mustasno emas.

3-darajasi. Mashg'ulotlarda tashqi intizomni harakterlovchi o'quv faoliyati shakllanishining boshlanish davri.

Sezgi o'z mohiyati jixatidan birmuncha sodda psixik jarayon (aks ettirish jarayoni) bo'lishiga qaramay, barcha bilimlarimizning asosiy manbaidir. Narsa va xodisalarning ayrim belgilarini, xususiyatlarini aks ettirishdan iborat bo'lgan sezish protsessining fiziologik mohiyati mashhur fiziolog I.M.Sechenov va I.P.Pavlovlarning analizatorlar xaqidagi ta'limotlarida atroflicha ochib berilgan. Akademik I.P.Pavlov organizmning xissiy aks ettirish apparatlarini analizatorlar deb ataydi. Mana shuning uchun har bir sezgi organi analizatorlarning barcha qismlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, akademik I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, har bir analizator asosan uch qismdan iborat:

1) Tashqi ta'sirlarni qabul qilib oluvchi periferik qism (buni odatda retseptor deb yurgiziladi); 2) taassurotni markazga olib boruvchi (afferent) va markazdan tegishli javob reaksiyasini olib qaytuvchi(efferent) nerv tolalari; 3) analizatorlarning orqa yoki bosh

miyadagi markaziy qismi.

Sezgi mana shu qismlarning yaxshi va ravon ishlashiga bog'liqdir. Analizatorlarning birona qismi ishdan chiqsa, sezish bo'lmaydi. Demak, sezishning fiziologik asosida analizatorlar ichidan iborat bo'lgan organizmning reflektor faoliyati yotadi.

Analizatorlarning asosiy vazifasi organizmga ta'sir etayotgan turli ko'zg'ovchilarni ayrim bo'laklarga ajratishdan, ya'ni analiz qilishdan iboratdir. Shuning uchun ham sezgi organlari analizatorlar deb ataladi.

Sezgi va idrokning rivojlanishi boshqa, tobora qiyroq bo'lgan bilish jarayonlarining (xotira, xayol, tafakkur) paydo bo'lishi uchun zamin yaratadi. Rivojlantirilgan sensorika zamonaviy odamning amaliy faoliyati takomillashuvining asosidir.

Sensor tarbiya xaqidagi sobiq sovet psixologlarining fikri burjuachilar fikrining psixologik asoslaridan farq qiladi.

Har 2 tomon nuqtai nazarlari, avvalambor, bola sezgisi va idroki rivojlanishini harakatlantiruvchi sabablarini va uning bu jarayonda tarbiyaviy rolini tushuntirishda farq qiladi. Ko'pgina burjua psixologlari sensor jarayonlar g'uyoki bolada tayyor xolda tug'ilganda mavjud bo'ladi. Sensor tarbiyaning maqsadi - bu jarayonlarni mashq qildirish deb hisoblaydi.

Rus psixologlarining nuqtai nazarlari bo'yicha sensor rivojlanish yangi, bolada ilgari bo'lmagan sensor jarayonlarni shakllantirishdir. Albatta, analizatorlarning takomillashuvi (eshitish, ko'rish, teri tuyuch, xid bilish va b.) sezgi va idrok rivojlanishining zarur shartlaridan va uning rolini rad etish mumkin emas. Lekin bu faqat sensor rivojlanishning organiq imkoniyati, sharti, biroq bularning barchasi sezgi tajribasini egallamay turib sodir bo'lmaydi. Tafakkur, nutqsensor tajriba ortishi natijasidir.

Sensor etalon bo'lib musiqiy tovushlar (do, re, mi...), ona tilining tovushlar sistemasi, geometrik figura, ranglar va boshqalar xizmat qiladi. Sensor namunalarni o'lchov tizimi tarzida egallash idrokni sifat jixatidan o'zgartiradi.

5-MAVZU: MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA PSIXIK TARAQQIYOT

REJA:

1. Bola sezgisi asosiy turlarini rivojlanishi va idrok.
2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi.
3. Bola diqqatini barqarorlashtirish usullari va vositalari.
4. Bog'cha yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanishi.
5. Tafakkur muammosi va uning yosh davrlarida rivojlanishi.

Tayanch iboralar: maktabgacha tarbiya, yosh, psixik taraqqiyot, xotira, tafakkur, sezgi, idrok, diqqat, usul, vosita, muammo, rivojlanish, xususiyat, maktabgacha tarbiya, yosh, psixik taraqqiyot, xotira, tafakkur, sezgi, idrok, diqqat, usul, vosita, muammo, rivojlanish, xususiyat.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Bola sezgisi asosiy turlarini rivojlanishi va idroki haqida nimalarni bilasiz?
2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi nimalarga bog'liq.
3. Bog'cha yoshidagi bolalarda xotirani rivojlantirishda nimalarga e'tibor berish kerak.
5. Tafakkur muammosi va yosh davrlarida tafakkurning rivojlanish ketma-ketligini ayting?
6. Bola sezgisi asosiy turlarini rivojlanishi va idroki haqida nimalarni bilasiz?
7. Bolalarda diqqatning rivojlanishi nimalarga bog'liq.
8. Bog'cha yoshidagi bolalarda xotirani rivojlantirishda nimalarga e'tibor berish kerak.
9. Tafakkur muammosi va yosh davrlarida tafakkurning rivojlanish ketma-ketligini ayting?

Bola taraqqiyotining dastlabki 1-yilida idrokning rivojlanish yo'li ancha murakkabdir. Bu davr mobaynida juda ko'p o'zgarishlar ro'y beradi, birinchi o'rinda bu o'zgarishlar sezgirlik sohasida sodir bo'ladigan rivojlanishga taalluqlidir.

Butun bog'cha yosh davri mobaynida ko'z sezgirligining o'tkirligi ortadi. Shuningdek, ko'z o'tkirligi darajasi faoliyat sharoitiga bog'liqligi ham aniqlangan - o'yin vaziyatida tadqiqot o'tkazilganda ko'zning o'tkirligi sezilarli tarzda ortadi.

Bog'cha yosh davrida ranglarni farqlashda ham ancha o'sish kuzatiladi: aniq va tiniqligi ortadi.

Z.M.Istominaning tadqiqotlari bola xayotining ikkinchi yilida ixtiyorsiz tarzda tuppta asosiy ranglarni farqlaydi: lqizil, sarik, ko'q, yashil. Oraliq ranglarni differentsirovka qilishda, ya'ni qovoq rang, xavo rang va siyox ranglarni ajratishda biroz qiynaladi.

Eshitish sezgirligi ham bog'cha yoshdagilarda o'ziga xos tarzda xususiyatlarga ega. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eshitishning nozikligi 13 yoshgacha bo'lgan bolalarda kattalarnikiga nisbatan ancha past bo'ladi va bu yosh ortishi bilan o'sib boradi.

Bog'cha yosh davrida shuningdek tovushlarning balandligini farqlash qobiliyati ham rivojlanadi. Biroq, fonematik (ogzaki) va musiqani eshitish parallel tarzda shakllanmaydi. Fonematik eshitish birinchi yilning oxirlariga borib rivojlanib boradi va bog'cha yosh davrining dastlabki bosqichlarida o'z ona tilining deyarli barcha tovushlarini amaliy farqlay oladi, passiv nutq bilan bir qatopda faol nutqni ham egallaydi.

Bu davrda xid bilish sezgisi ham rivojlanadi. Katta guruh bolalari xidlarni farqlashda kam xatoliklarga uchraydi, aniqrog'i ularni aniqrog' nomlaydi. Teri tuyish hamda og'irlikni seza olish xususiyati ham rivojlanadi. 4 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda bu qobiliyati taxminan ikki barobarga ortadi.

A.Y.Kolodnayaning tadqiqotlari ko'rsatishicha, fazoda mo'ljal olishning rivojlanishi bolani o'z tana a'zolarining fazoviy munosabatlarini differentsirovka qilishdan o'ng, chap qo'lini, juft tana qismlarini ajratib nomlashdan boshlanadi. Idrok jarayoniga so'zning qo'shilishi, mustaqil nutqni o'zlashtirishi sezilarli darajada fazoviy munosabatlar, yo'nalishlar haqidagi bilimlarining mustahkamlanishiga yordam beradi (D. A.Lyublinskaya, A.Y.Kolodnaya, E.F.Ribalko va b.).

Ba'zi chet el psixologlari 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar shaklni farqlashga juda ojizlar va ular predmetni idrok qilishda odatda rangiga tayanadilar. A.Lyublinskaya va N.X.Shvashkin va bolalarning olib borgan tadqiqotlari xatto kichik bog'cha yosh davridagi bolalar

ham tanish predmetlarni idrok qilishda, shaklga predmetning mazmun va mohiyatidan ajralmas bo'lgan biror bir belgisiga asoslanadilar, degan xulosa shiqarish imkoniyatini berdi. Biroq shaklni ajratib, mavxumlashtirishni bunchalik tez bajara olmaydi.

Kichik bog'cha yosh davridagi bola geometrik shaklni idrok qila turib odatda uni biror bir predmet bilan o'xshatadi (kvadratni ko'pincha "deraza", "ko'bik" va b. deb; aylanani - "koptok", "g'ildirak" kabi nomlaydi).

O'rta va katta bog'cha yoshdagilar duch kelgan shaklni farqlash ehtiyojini sezadilar. Ular ko'pincha predmet nimaga o'xshashi va ularda mavjud tushunchalar orasidagi boshqa turli shakllardan nimasi bilan farqlanishini aniqlashga urinishadi.

Vaqtini idrok qilish bolalar uchun ancha qiyinchilikni uyg'otadi va buni tuchunish ham mumkin. Axir vaqt ko'pgazmali shaklga ega emas, o'tib ketuvchi, qaytarilmas, uni idrok qilish sub'ektiv holatga bog'liq hamda shaxsiy harakterga ega.

Sutka qismlaridan bolalar ertalab va kechqurinni osonrog' tun va kunni esa biroz qiynalib idrok qilishadi. Dastlab bola vaqtning sifat belgilariga asoslanib, ketma-ketlikda va sistematik tarzda kechadigan xodisa, faoliyatlar xisobiga, kun tartibiga qarab (ertalab - "bu nonushtagacha", kun - "kunning o'rtasi, ya'ni tushlik vaqti", kechqurun onam ishdan chiqib meni olib ketadigan payti") mo'ljal odadilar.

Ko'pincha ilk yosh va kichik bog'cha yosh davrida vaqtini mo'ljallashdagi xatoliklar bilan bog'liq chalkashliklar sodir bo'ladi.

Xafta kunlarini tartibsiz tarzda o'zlashtiradilar. Bog'chaga boruvchi katta yoshdagilar «Xafta kunlaridan qaysi birlarini bilasan?» degan savolga ko'pincha shanba, yakshanba va dushanbani - emotsional boy, ular uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan kunlarni atashadilar (shanba va yakshanbani - oila a'zolari bilan birga) o'tkazadilar; dushanba - yana do'stlari, tarbiyachi, tabiat burshagidagi xayvonlar bilan uchrashuvni kutayotgan bog'chaga beradilar).

Xozirgi zamon xaqidagi tushunchalar erta shakllanishni boshlaydi, o'tgan zamon haqidagi tushunchalari esa hali aniq emas (ayniqsa kichik bog'cha yoshdagilarda).

Biroz kechroq bolalar maqsadli xayot uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan kelgusi zamoni o'zlashtirishni boshlaydilar. Ertangi kunga nazar tashlash, rejalarni tuzish "ertangi kun"ni, kelajakni anglamay

turib bo'lishi mumkin emas.

Kelgusi zamoh xaqidagi elementar tushunchalarning shakllanishi xayotining uchinchi yiliga, ya'ni "qilaman", keyinchalik esa yanada aniqroq bo'lgan "keyin", "ertaga", "sal turib" kabi so'zlarning paydo bo'lish davriga to'g'ri keladi.

Psixologlar boladagi vaqt va fazoni idrok qilishdagi umumiylikni e'tirof qiladilar. Maxsus tadqiqotlar tushunchalardagi umumiylik bolaning dunyoni yagona vaqtli-fazoviy kompleksda aks ettira olish qobiliyatiga ega ekanligidandir, degan fikrga asos bo'la oladi.

Rus psixologlari badiiy idrokning rivojlanishi shaxs rivojlantirishining natijasi sifatida ko'rishadi. U insonga tug'ma ravishda berilmaydi. Bola san'at asarini aynan shu tarzda darhol idrok qila olmaydi; rivojlanishning dastlabki pog'onalarida bola uchun unga nisbatan harakatli, o'tililar munosabat xos (rasmdagi tasvirni bolalar ushlab, paypaslab ko'radilar, uni ushlab ko'radilar va x). Biroq badiiy idrokning ilk kurtaklari bog'cha yosh davrida namoyon bo'la boshlaydi.

Ta'lim va tarbiya ushbu insonga xos bo'lgan qobiliyatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Fransuz psixologi A.Bine va nemis psixologi V.Shtern bolalar tomonidan rasmlarni idrok qilishning g'uyoki bir-birini to'ldiruvchi va mazkur tartibdagina sodir bo'luvchi bosqichlarini ishlab shiqadilar. A.Bine idrokning quyidagi bosqichlarini ajratadi:

1) predmetlarni tarqoq tarzda hisoblash (3 yoshdan 7 yoshgacha);
2) rasmdagi predmetlar orasidagi aloqani ilg'agan tarzda taxlil qilish bosqichi (7 yoshdan 11-12 yoshgacha);
3) rasmni butunlay tarzda taxlil idrok qilish bosqichi (o'smirlik davridan). Shunga o'xshash bosqichlarini V.Shtern ham ko'rsatgan.

S.Vigotskiy eksperimental yo'l bilan V.Shtern tomonidan ilgari surilgan idrok bosqichlari rasmlarni idrok qilishni emas, balki idrok hamda nutq rivojlanishining ma'lum bir bosqichidagi o'zaro munosabatini izohlaydi, degan taxlilini bildiradi. Badiiy idrokda - tasvirning mazmunini tuchunishda asarning kompozitsiyasi, rasmning mazmuniy va strukturaviy mohiyatining muvofiq kelish darajasi katta ahamiyatga ega.

Estetik idroki bolaning turli xil badiiy hamda kundalik faoliyati davomida rivojlanadi. Kattalar tomonidan to'g'ri tarzda rahbarlik qilishi bog'cha yosh davridayoq estetik idrokning ancha yuqori

darajaga ko'tarilichiga olib keladi.

Insonni inson tomonidan idrok qilish kabi murakkab bo'lgan psixik jarayon idrok qiluvchining o'zining rivojlanishi bilan barobar tarzda uning muloqotdagi ehtiyojining o'zgarishida, bilishda hamda mehnatda shakllanadi. Xayotining birinchi oyi oxiri, ikkinchi oyining boshida bola kattalarni o'rab turgan muhitdan ajraladi, dastlab jilmayish bilan, keyinchalik unga nisbatan jonlanish kompleksi bilan. Ushbu ijtimoiy-perseptiv jarayon go'daklik va ilk bolalik davrida faol tarzda rivojlanadi.

Bog'cha yosh davrida insonni idrok qilishi faol tarzda shakllanishda davom etadi. Buni esa yangi faoliyat turlarini (ayniqsa jamoa) bola tomonidan o'zlashtirilishi, muloqot doirasining kengayishi va nosituativ shaxsiy muloqotning paydo bo'lishi taqozo etadi. Bola tomonidan insonni aks ettirishning faol shakli bu o'yindir. Unda bola o'z yaqinlarining obrazlarini yaratadi. Ayniqsa, bolaning tasviriy ijodi insonni idrok qilishning yaqqol namunasidir. Bolaning qanday kishilarni tasvirlab berichiga, ularning obrazlarini qay tarzda ochib shiqichiga qarab ma'lum bir ma'noda bolaning ularga nisbatan munosabatiga baho berishimiz, insondagi nimadan oson ta'sirlanadi, nimaga ko'proq diqqatini qaratadi kabi savollarga javob topishimiz mumkin.

Yorqin ijobiy bahoni bolalar o'ab turgan kishilardan faqatgina ishonchli munosabatda bo'lganlariga, bog'liqlikni xis qilgan yaqinlarigagina beradilar.

Bolalarda diqqat juda erta rivojlana boshlaydi. Bir-ikki xaftalik chaqaloqlarda diqqatning hech qanday alomati ko'rinmasa ham, oradan sal o'tmay, ya'ni bolaning bir oylik davridan boshlab, ixtiyoriy diqqat alomatlari yaqqol ko'rina boshlaydi. Demak, bolaning bir oylik davrida uning diqqatini har turli kuchli qo'zg'atuvchilar (kattiq tovush, ortiqcha yorug'lik kabi) beixtiyor ravishda o'ziga jalb qila boshlaydi. Ikki - uch oylik bolalar esa, shaqir-shuqurga quloq soladigan (shaqildoqlarning tovushiga ovunadigan) bo'la boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarning diqqatlarini yorqin (yalitiroq) rangli narsalar ham beixtiyor jalb qila boshlaydi. Bolaning ko'z o'ngidagi narsa qanchalik rang-barang bo'lsa, bola unga shunchalik ko'p e'tibor beradi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning diqqati nixoyatda beqaror bo'lishi bilan harakterlanadi. Masalan, bolaga yangi

o'yinchoqbersangiz u o'yinchoqni juda qiziqib ko'ra boshlaydi, lekin ayni shu paytda yana bir boshqa o'yinchoqni ko'rsatsangiz, birinchi o'yinchoqni tashlab, ikkinchisiga talpinadi. Yasli yoshidagi bolalar diqqatining beqarorligi fiziologiya nuqtai nazaridan ularda hali tormozlanish protsesslarining kuchsizligi bilan bog'liqdir. Tormozlanish jarayoni qo'zgalish jarayonining keng yoyilib ketishini to'xtata olmaydi. Ana shuning uchun kichik bolalarning diqqati bir narsadan ikkinchi narsaga osongina chalg'ib ketaveradi.

Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining g'oyat beqaror bo'lishi turmush tajribalarining juda ozligi bilan ham bog'liqdir. Bolalarga hamma narsa yangilik bo'lib tuyulaverganidan ularning diqqatlari bir yoshidagi bolalarda diqqatining ayrim xususiyatlari, ya'ni diqqatning kuchi va barqarorligi ham tarkib topib yuksala boshlaydi. Buni biz bolalarning (xususan o'rta va katta gyruh bolalarining) bir ish ustida uzoq vaqt davomida) o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay so atlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan ko'rishimiz mumkin narsadan ikkinchi narsaga tez-tez chalg'ib ketaveradi. Ana shy nuqtai nazardan bola ko'z o'ngidagi narsaning o'zi bolaga juda qiziq tuyilgani uchun ham diqqati shalg'ib ketadi. Masalan, N.M.Menchinskayaning hikoya qilishicha, Sasha (1 yosh 8 oylik) echki va uning bolalari haqidagi ertakni zo'r qiziqish bilan tinglaydi. Bo'ri kelib eshikni taqqillatgani hikoya qilganda, Sasha bo'rining qanday taqqillatganini ko'rmoqchi bo'lib, devorga tap-tap etib uradi, lekin ba'zan taqqillatishga shy qadar maxliyo bo'lib ketganidan ertakni tamomila unutib qo'yadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda diqqatning bo'linuvchanligi juda zaif, ko'lami esa tor bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar diqqatlarini faqat ko'zlariga yaqqol ko'rinib turgan bir narsaga qarata oladilar, ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining rivojlanishida nutqning roli juda kattadir. Bolaning tili chiqib nutqni egallay boshlashi, katta kishilar bilan muomalada bo'lishdan tashqari, ularning ko'rsatmalarini bajarish imkoniyatini ham beradi. Yuqorida aytib o'tranimizdek, kichik yoshli bolalar kattalarga qarashli imkoniyatlari boricha ularning mehnatlariga aralashishni juda yoqtiradilar. Kattalarning iltimos va topshiriqlarini bajonu-dil ado etadilar. O'z o'ziga xizmat ko'rsatishga oid oddiy yumushlarni qiziqib bajaradilar, ota-onalarining uy-xo'jalik ishlarida qarashishga harakat qiladilar. Mana shularning hammasi diqqatni ma'lum darajada to'plash va muayyan bir maqsadga

qaratishni talab etadi. Bu esa bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga asos yaratadi.

Bog'cha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi. Biroq kichik yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida kun sayin paydo bo'ladigan yangi-yangi qiziqishlar, o'yin faoliyatlarining xilma-xil bo'la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta-sekin takomillashtirib boradi.

Bog'chada jamoa tomonidan talab etiladigan tartiblarga bo'ysunish, qoidali o'yin shartlarini so'zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam kunt bilan ado etish kabi xollar bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o'yinning roli juda kattadir. Chunki turli o'yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. O'yinlarning qanday qoidalar asosida o'ynalishini o'zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O'yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o'z harakatlarini o'yin qoidalariga moslashtirishga va o'yinda qatnashuvchi o'rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga kirishadilar. Ana shunday o'yinlarda ixtiyorsiz diqqat bilan birga ixtiyoriy diqqat ham aktiv ishtirok etadi. Binobarin bolalarning o'yin faoliyatlari ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlana boshlashi uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog'liq. Shuning uchun ham ko'pinicha bolalar diqqatning bu turini o'zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Dastlabki paytlarda diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo'li bilan rivojlantirib borish kerak. Bog'cha yoshidagi bolalarda diqqatning ayrim xususiyatlari, diqqatning kuchi va barqarorligi ham tarkib topib yuksala boshlaydi. Buni biz bolalarning (xususan o'rta va katta gyruh bolalarining) bir ish ustida uzoq vaqt davomida o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay soatlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan ko'rishimiz mumkin.

Bog'cha yoshidagi bolalar diqqatining rivojlanishi faqat bog'chadagi sharoitgagina emas, balki ko'p jixatdan oiladagi sharoitga ham bog'liqdir. Shuning uchun ham bolalarning diqqati bir tekisda va bir xil darajada rivojlanmaydi. Ayrim bolalarda oilada tegishli nazorat ostida bo'lmasligi, yoki xaddan tashqari erka qilib, taltaytirib

yuborilganligi tufayli o'zlarining xatti-harakatlarini xulq atvorlarini tartibga sololmaydilar, bunday bolalar hamma narsalarga ruxsatsiz tegaveradigan, bir joyda tinib-tinchib o'tirolmaydigan, tartibga chaqirilganda gapga quloq solmaydigan bo'ladilar. Bunday bolalarda diqqat juda beqaror bo'lgani uchun ular hech bir narsa ustida qunt bilan mashg'ul bo'la olmaydilar. Diqqatni boshqara bilmaslik ya'ni ma'lum muddat davomida bir narsaga yo'naltira olmaslik mashg'ulotlarda intizom buzish va boshqalarga halaqit berishga olib keladi. Ana shuning uchun tarbiyachilar bunday bolalarga nisbatan individual munosabatda bo'lishlari (har xil mas'uliyatli topshiriqlar berish va xokazo), ularda diqqatning kuchini hamda barqarorlik xususiyatini tarbiyalab borishlari zarur.

Bog'cha yoshida bolalarda avvalgi davrlarga nisbatan diqqatning ko'lami (xajmi) ancha kengayadi. Bolalar diqqatining ko'lami katta odamlarnikiga nisbatan hali ham juda tor bo'ladi. Masalan, katta odamlar diqqatining ko'lami ayni vaqtda 5-6 narsani (bir-biri bilan bog'lanmagan harflarni yoki raqamlarni) sigdira olsa, bog'cha yoshidagi bolalar diqqatining ko'lami ayni bir vaqtda 1-2 narsanigina (kichik guruh bolalari 1ta, o'rta va katta guruh bolalari 2ta) sigdira oladi. Kichik guruh bolalari diqqatlarini ikkita narsaga bo'lishga harakat qilsalar ham, ammo buning uddasidan chiqq olmaydilar. Masalan, 3 yoshli bolaga bir piyola suv olib kelish buyurilsa, u albatta suvni to'qib sochib olib keladi. Bu uning uquvsizligi, bo'lganligi, balki o'z diqqatini ayni bir vaqtda ikkita narsaga bo'la olmasligidandir. Bola o'zining diqqatini yurib kelish bilan piyoladagi suvni to'kmay, shayqaltirmay olib kelishga bo'la olmaydi. Shuning uchun bunday xollarda bolalarni koyish yaramaydi.

Diqqat ko'laminin kengligi aniq idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan xususiyatdir. Bu xususiyat ayniqsa bolalarning o'qish faoliyatlari uchun zarur. Shuning uchun bolaning bog'cha yoshidagi davrida barcha imkoniyatlardan keng foydalanib, diqqatning bu xususiyatini rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berish lozim. Bunda asosan, ekskursiyalar, instsenirovkalar, har sohaga oid rasmlar bilan o'tkaziladigan suhbatlar katta rol o'ynaydi. Maktabdagi ta'lim jarayoni uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy diqqat bog'chada didaktik mashg'ulotlar, hikoyalar qilib berish davomida rivojlantiriladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning diqqati ko'pincha ularning qiziqish hamda xissiyotlari bilan bog'liqligi sababli kontsentrashgan,

ya'ni bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Ana shuning uchun bu yoshdagi bola diqqatining bo'linuvchanlik xususiyati deyarli rivojlanmagan bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati bo'linuvchanlik xususiyatining zaifligi va ko'laminin torligi sababli, ular ayrim narsalarni qayta-qayta idrok qilib, eslarida olib qolishga intiladilar. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar, odatda bir hikoyani qaytaqayta eshitaberadilar. Bu xodisaning sababi shundaki, bolalar diqqatining ko'lami hikoyaning syujetini va personajlarini birdaniga sigdira olmaydi. Shuning uchun ular hikoya va ertaklarni qayta-qayta aylantirib eshita beradilar.

Shunday qilib, bolaning bog'chagacha va bog'cha yoshidagi davrida diqqat ancha tez rivojlanadi. Bu davrda asosan diqqatning ixtiyorsiz turi ortiqroq rivojlanadi. Lekin bolaning bog'cha yoshida faoliyatlarining va xususan didaktik hamda mehnat mashg'ulotlarining tizimli tarzda ortib borishi, ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga olib keladi. Ma'lumki maktabdagi ta'lim jarayoni ixtiyoriy diqqatsiz bir qadam ham siljiy olmaydi. Shuning uchun bog'chada turli majburiy mashg'ulotlar orqali bolalarda ixtiyoriy diqqat va diqqatning asosiy xususiyatlarini rivojlantirishga harakat qilish kerak. Diqqatning bundan keyingi taraqqiyoti maktabda ta'lim jarayonida amalga oshiriladi.

Odamning butun aqliy taraqqiyoti asosan xotiraning taraqqiyotidan iborat ekan, xotira bola xayotining dastlabki kunlaridan boshlab rivojlana boshlaydi. Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yaqin atrofidagi odamlarni va narsalarni tanishida ko'rina boshlaydi. Buni biz bola o'ziga tanish bo'lgan narsani ko'rganida qiladigan harakatlaridan ko'rishimiz mumkin. Masalan, bola o'ziga yaqin odamni ko'rganida unga talpinadi yoki notanish odamdan yotsiraydi. Kichik yoshli bolalarda tanib olish qobiliyatining borligi, idrok qilgan narsa va xodisalarini esda olib qolish imkonini beradi.

Yoshiga to'lgach, bolada xotiraning murakkab turlari, ya'ni eslash vujudga kela boshlaydi. Bolalar bu davrdan boshlab ilgari idrok qilgan narsa va xodisalarini eslay oladigan bo'ladilar. Bunda bolalardagi tasavvurlarning roli nihoyatda kattadir. Tasavvurlari tufayli bolalar o'tgan narsalarni bemolol eslay oladilar, masalan, bolaga ko'z o'ngida bo'lmagan narsaning nomini aytasangiz, u ko'zlari bilan chor atrofga qarab shu narsani izlay boshlaydi.

Bola xotirasining rivojlanishida nutqning o'sishi juda katta

ahamiyatga ega. Bu davrda bola narsa va xodisalarni faqat bevosita ko'rish orqali emas, balki shu narsa va xodisalarning nomlari orqali ham idrok qila oladigan bo'ladi. Bundan tashqari kattalardan so'rab bilib olish, eshitish orqali ham o'z xotiralarini boyitadilar.

Ilk bolalik davridagi bolalarda xotiraning barcha jarayonlari ko'rina boshlaydi. Masalan, kichik yoshdagi bola dastavval mehanik ravishda, ya'ni ma'nosiga tuchunmasdan esda olib qolaveradilar. Buning o'zigi xos jixati bor, albatta. Birinchidan, yuqorida aytib o'tganimiz kabi bolalarda turmush tajribasi juda oz bo'ladi, ular ko'p narsalarni hali mutlaqo bilmaydilar, lekin xayotda to'qnash kelganlari sababli eslarida olib qoladilar. Ikkinchidan, bolalar nerv sistemaning plastikligi, ya'ni juda egiluvchanligi kattalarnikidan ham ustunroq bo'ladi. Ana shu sababli bolalarga mexanik esda olib qolish hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi.

Bolalarda ma'nosiga tushunib esda olib qolish ham juda erta rivojlana boshlaydi. Masalan, ilk bolalik davridagi bolalar o'zlari yoqtirgan hikoyalarni ma'nosiga to'la tushungan xolda eslarida olib qoladilar. Bu hikoyalardagi ayrim qahramonlarni sevadilar, ba'zilarini esa yomon ko'radilar. Umuman, hikoyalarning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum tuyg'u-hissiyotlarni uyg'otadi, bu esa bolalar hikoyaning mazmunini tushunayotganliklaridan darak beradi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda dastlab ixtiyorsiz esda olib qolish va ixtiyorsiz esga tushirish vujudga keladi. Ular o'zlarini biron jixatdan qiziqtirgan, diqqatlarini o'ziga tortgan narsa va xodisalarni beixtiyor ravishda eslarida olib qoladilar. Biron narsani eslash, esiga tushirish assotsiatsiya tarzida namoyon bo'ladi. Ularni o'zlari ataylab esga tushirmaydilar. O'yin faoliyatida biron narsani eslash lozim bo'lib qolganda, assotsiatsiya tariqasida boshqa shunga o'xshash narsalar ham beixtiyor eslariga tushaveradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar (xususan kichik guruh bolalari) o'zlarining faoliyatlari uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurot qoldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib qolaveradilar. Ular biror narsani eslarida olib qolishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ymaydilar va hali maqsad qo'yishni uddasidan ham chiqa olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda asosan ixtiyorsiz esda olib qolishning xukmron bo'lishi tasodifiy bir xil emas. Buning o'z sabablari bor. Har bir tarbiyachi - pedagog bolalar xotirasiga oid

xususiyatlarni yaxshi bilishi kerak. Ana shunda bolalar xotirasini to'g'ri rivojlantirish mumkin. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasining katta odamlar xotirasidan keskin farqi, avvalo ular oliy nerv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqligidir. Bir qator psixologlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy tekshirish ishlari natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati quyidagi maxsus xususiyatlarga ega:

Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarning nerv sistemasi xuddi ilk bolalik davridagi bolalar nerv sistemasi kabi juda plastik harakterga egadir, ya'ni ularning nerv sistemalari xaddan tashqari egiluvchan, ta'sirotda beriluvchandir. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarda vaqtli bog'lanishlar (assotsiatsiyalar) juda yengillik bilan xosil bo'ladi. Bolalar nerv sistemasining xususiyati ularning esda olib qolish qobiliyatlariga ham ta'sir etmay qolmaydi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar ashula, ritimli she'r, qiziqarli va chuqur ta'sir etadigan narsalarni beixtiyor hamda juda tez eslarida saqlab qolaveradilar.

Ikkinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasi engil ko'zg'aluvchan bo'lishi bilan birga yuzaga keladigan vaqtli bog'lanishlar (assotsiatsiyalar) jum beqaror bo'ladi, ya'ni mustahkam bo'lmaydi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar tomonidan idrok qilingan turli narsa va xodisalar ularning xotiralarida uzoq vaqt saqlanib qolmaydi. Ular tez esga olishlari bilan birga tez unutib ham yuboradilar. Ko'pinsha narsa va xodisalarning bog'cha yoshidagi bolalar xotiralarida mustahkam saqlanib qolishi shu narsa va xodisalarning bolaga qanchalik emotsional ta'sir qilichiga bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasida ko'zg'alish jarayoniga nisbatan tormozlanish jarayoni ancha sust bo'lganligi tufayli ular o'xshash va birdaniga ya'ni bir vaqtning o'zida juda ko'p idrok qilingan narsalarning farqini yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ular birdaniga idrok qilgan juda ko'p narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar. Agar bog'cha yoshidagi boladan keshagi bayram kuni bo'lgan, ya'ni idrok qilgan narsalarini bir boshidan so'zlab berish iltimos qilinsa, u ma'noli va sistemali qilib so'zlab berolmaydi. Bola bunday holda gapni tasodifiy esiga tushib qolgan narsalarni boshlab ketaveradi. Chunki birdaniga ko'rgan juda ko'p narsalarini bola tamoman aralashtirib yuborgan bo'ladi.

Bola esida olib qolgan narsalarida hali sistema yo'q. Shuning uchun bola dastavval chuqur taassurot qoldirgan, ya'ni esida chuqur o'mashib qolgan narsalardan boshlab gapiraveradi. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkin. Agar bog'cha yoshidagi bolaga bir vaqtning o'zida xaddan tashqari ko'p narsalar ko'rsatilsa, ular hamma narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar va birontasini ham puxtaroq esda olib qololmaydilar.

O'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha kichik bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida ixtiyorsiz va mexanik ravishda esda olib qolish hamda esga tushirish qobiliyati biroz susayadi. Ammo bundan, bolalar ulg'aygan sari ularning xotirasi kuchsizlanadi degan xulosa kelib shiqmaydi. Bu erda gap shundaki, bolalar o'sib, turmush tajribasi ortgan va nutqi o'sgan sari, ular narsa va xodisalar surunkasiga, ya'ni to'g'ri kelganicha emas, balki tanlab ya'ni o'zlariga kerakligini esda olib qoladigan bo'la boshlaydilar.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, keyingi yillar mobaynida bog'cha yoshidagi bolalarda mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda olib qolishga nisbatan mexanik esda olib qolish ustun bo'ladi, degan fikr mavjud bo'lib, shu bilan birga mexanik esda olib qolish mantiqiy esda olib qolishga qarama-qarshi qo'yilar edi. So'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimental tekshirishlar natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalarda ham narsa va so'zlarning ma'nosiga tushunib esda qoldirish samarali ekani aniqlangan. Lekin bog'cha yoshidagi bolalarning mantiqiy esda qoldirishlari ularga to'la tushuniladigan material berilganda yaqqol ko'rinadi.

Bog'cha yoshidagi kichik bolalarda ko'proq obrazli xotira rivojlangan bo'ladi. Shuning uchun ular eshitgan narsalariga nisbatan ko'rgan narsalarini yaxshi eslarida olib qoladilar. Uning asosiy sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarning idroklari, konkret obrazli harakterga ega. Ikkinchidan, ularda hali nutq to'la to'kis shakllanmagan. Bolalar yuqori guruhlarda nutqni anchagina egallab olganlaridan keyingina so'z bilan ifodalab olingan narsalarni esda yaxshi olib qoladigan bo'ladilar. Bolalar juda ko'p narsalarni asosan turli o'yin faoliyatlari davomida eslarida olib qoladilar. Shuning uchun ularning esda olib qolishlari ko'pincha epizodik va tasodifiy harakterga ega bo'ladi. Bu esa eslarida olib qolingan narsalarni ma'lum bir sistemaga solishni qiyin lashtiradi. Shu tufayli bolalarning

xotiralaridagi narsalar tartibsiz bir-biri bilan aralashib ketadi. Natijada biron narsani esga tushirishlari qiyin bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasiga xos bo'lgan tartibsizlikni yo'qotish va xotirasini o'stirish juda ko'p jixatdan tarbiyachilarga bog'liqdir. Tarbiyachi bolalarni esda olib qolishlari lozim bo'lgan materialni ularning yosh xususiyatlariga mos qilib tanlashi kerak. Bolalar xotirasini mashq qildirishda turli mazmunli o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Umuman, bolaning materialni esda olib qolishini va qayta esga tushirishini tarbiyachi doimo boshqarib borishi zarur. Chunki bog'cha yoshidagi bola xotirasining barcha tiplari o'sa boshlaydi. Biroq, shu narsa harakterliki, xotiraning asosiy turlari orasida (masalan, obrazli, mexanik, mantiqiy kabi) harakat xotirasi nisbatan kuchliroq rivojlanadi. Shuning uchun ham turli harakatlarni hamda musiqa ostida o'ynashni bu yoshdagi bolalar osonlik bilan o'zlashtiradilar. Mexanik tarzda o'zlashtiriladigan nutq materialni ham qisman harakat xotirasiga kiritadi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar tez aytiladigan turli ritmdagi she'rlarni bir-ikki qaytarishdayoq yodlab oladilar. Masalan, bekinmashoq o'yini o'ynash oldidan aytiladigan "sanash"lar. Bekinmashoq o'yinining sanashlarida hech qanday ma'no yo'q. Lekin juda ifodali va jarangli ritmika bor.

Bog'cha yoshidagi bolalarda emotsional xotira yaxshi bo'lsa ham, lekin xotiraning bu turi bolalarga nisbatan katta odamlarda kuchliroq bo'ladi. Katta odamlar kuchli emotsional ta'sir qilgan ba'zi narsa va xodisalarni hech vaqt eslaridan chiqarmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar esa kuchli emotsional ta'sir qilgan narsalarni ham ba'zan eslaridan shiqarib qo'yishlari mumkin. Bolalar xotirasini o'stirishda tarbiyachi va ota-onalarning nutqi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Bola bilan gaplashilganda nutq sodda, talaffuz aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Xotiraning taraqqiyoti bolaning bog'cha yoshi davrida tugallanmay, bolaning bundan keyingi taraqqiyotida, ya'ni ta'lim tarbiya va turmush tarziga qarab o'zgarib o'sib boradi.

Bola tug'ilishidanoq tafakkur qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Tafakkur bolaning o'sib, bilim va tajribalarining ortib borishi jarayonida rivojlanadi. Bola (chaqaloq) dastlab tashqi olamni va undagi narsalarni sezish, idrok qilish orqaligina biladi. Bunday bilish bolaning ana shu narsalar bilan bo'lgan aktiv faoliyati davomida tobora takomillashib boradi. Kichik yoshdagi bolalar atroflaridagi narsalar bilan qanchalik ko'p munosabatda bo'lsalar bu narsalar o'rtasidagi

o'xshashlik tomonlarni shunchalik ko'proq payqay boshlaydilar.

Keyinshalik bolalar o'xshash narsalarni umumlashtira boshlaydilar. Masalan, 6-7 oylik bola uyda yolg'iz qolgan paytida stol oldiga emaklab kelib, dasturxonni tortib o'ziga kerakli narsalarni olishga muvaffaq bo'lar ekan, xuddi shunday harakat yo'li bilan karavotning ustidagi narsalarni ham olishga harakat qiladi. U dasturxonni tortgani kabi choyshab yoki ashyoni tortib karavot ustidagi narsalarni olishga urinib ko'radi.

Ilk bolalik yoshidagi bolalarning tafakkuri o'z-o'zicha, ya'ni stiyali ravishda emas, balki katta odamlarning rahbarligida rivojlana boshlaydi. Katta odamlar bolalarning shu paytgacha orttirgan bilimlariga asoslanib, ularning o'zleri mustaqil egallay olmaydigan tushuncha va bilimlarni o'zlashtirib olishlarida yordamlashadilar. Ana shu tariqa bolalar o'zlarining individual faoliyatlari orqali bilish mumkin bo'lgan ayrim narsalarni va ayrim tushunchalarnigina emas, balki butun insoniyat tomonidan yaratilgan tushunchalarni hamda mantiqiy fikr qilish shakllarini ham egallab ola boshlaydilar.

Bolalarda tafakkur bir yoshga to'lib, ikki yoshga qadam qo'ygan davrdan boshlab namoyon bo'la boshlaydi. Ana shu davr mobaynida, birinchidan, bolalar anchagina turmush tajribasiga ega bo'la boshlaydilar, ikkinchidan, tili chiqa boshlaydi. Bolalar bir yoshdan oshgach, o'zlariga yaqin narsalarning nima uchun kerakligini tushunadigan bo'lib qoladilar (masalan, uydagi idish-tovoqlarning, piyola va qoshiqlarning nimaga kerakligini bilib oladilar). Ikki yoshli bolalar tafakkurining esa ko'zga tashlanib turadigan xususiyati shundan iboratki, ular ayni shu chog'da ko'rib, idrok qilib turgan narsalari haqida tafakkur qiladilar. Tafakkurning asosiy jarayonlari, ya'ni analiz, sintez, umumlashtirish bolalarning narsalar bilan bo'lgan amaliy faoliyatlari jarayonida sodir bo'ladi. Ana shuning uchun ularning tafakkurlari bevosita harakatlari bilan bog'liq bo'ladi, tafakkur harakatlarida namoyon bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolalar idrok qilayotgan narsalarining ichki va eng muhim xususiyatlarini hali aks ettira olmaydilar. Shu sababli ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtirganlarida bu narsalarning ko'zga tashlanib turadigan tashqi belgilariga, xususiyatlarigagina asoslanadilar. Masalan: bir yarim yoshli bola olmani, koptokni, yog'ochdan qilingan yumaloq sharni umumlashtirib, ularning hammasini olma deb ataydi. Shunday qilib, kichik yoshdagi bolalarda

tafakkur ularning turmush tajribalarining orta borishi, turli xil narsalarga doir bilim va tushunchalarining ko'payishi hamda nutqning rivojlanishi jarayonida takomillashib boradi.

Tafakkur bolaning barcha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining anchagina ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining nisbatan yaxshi o'sgan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'chada harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining mustaqil harakatlari davomida atroflaridagi turli xil narsalar bilan bevosita taqqoslash, analiz qilish va nihoyat umumlashtirish kabi fikr qilish jarayonlarini vujudga keltiradi va takomillashtiradi.

Bolaning bog'cha yoshidagi davrida uning erkin harakat qilish maydoni yasli yoshidagi davrga nisbatan juda ham kengayib ketadi. Bu esa tafakkurning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Bog'cha yoshidagi bolalar o'z tajribalarida ancha narsalarni bilib olganlaridan so'ng narsalarning ichki xususiyatlari bilan ham qiziqqa boshlaydilar. Shu sababli ularda juda ko'p savollar (bu nima? nega bunaqa? kim qilgan? kaerdan kelgan? nima qiladi? kabi) paydo bo'ladi. Bu, shubxasiz, tafakkurning faol va jadal rivojlanishi uchun zamin xozirlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda har xil sohalarga doir savollarning tug'ilishi ular tafakkurining shakllanayotganligidan darak beradi. Shuning uchun bolalarning savollariga doimo ahamiyat bilan qarashi kerak. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki katta odamlar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susaya boshlaydi. Lekin bog'cha yoshidagi bolalarning hamma savollariga javob berish qiyin, chunki ular o'zleri hali mutlaqo tushunmaydigan narsalar va xodisalar haqida ham savol beraveradilar. Tarbiyachi bolalarning oson-sanoqsiz savollariga ularning yosh xususiyatlarini hisobga olgan xolda javob berishi va tushuntirishi lozim.

Odatda, har qanday tafakkur protsessi biron narsaga tushuna olmaslik, biron narsadan taajjublanish, xayron qolish natijasida xosil bo'ladi. Juda ko'p ota-onalar va ayrim tarbiyachilar bolalar ortiqcharoq savol bersalar, ularni «ko'p maxmadona bo'lma», «sen bunday gaplarni qaerdan o'rganding», deb jerkib tashlaydilar. Bola bir necha marta ana shunday pand egandan so'ng, kattalarga savol

bermaydigan, ayrim murakkab narsalarni o'z bilganicha yoki afsonalardagi kabi xato tushynadigan bo'lib qoladi. Masalan, 7 yoshli katta guruh bolasi «yomg'ir qayerdan yog'adi?» degan savol berdi. Bu bolaga yomg'irning yuzaga kelishi juda sodda va tushunarli qilib gapirib berildi (xatto sovuq oynaga issiq par bilan ta'sir qilganda, suv zarrachalarining yuzaga kelishi misol qilib ko'rsatildi). Bola bir oz qarab turib, yo'q unaqa emas deb javob berdi. Bo'lmasa, qani tez tushuntirib ber, deb so'raldi. Shunda bola quyidagicha tushuntirib berdi: «yomg'ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balanda. Bulutlar ochilib ketgan paytda yomg'ir yiqilib ketadi...» deb tushuntirdi. Bolaning ana shunday afsonaviy tushunchasidan voz keshib, to'g'ri, ilmiy tushunchani yuzaga keltirguncha ancha vaqt ketadi. Ana shuning uchun bog'cha yoshidagi, hali turmush tajribasi oz bo'lgan bolalarga tabiat xodisalarini bunday yolg'on afsonaviy tarzda tushuntirish yaramaydi.

Bolalar beradigan savollarining juda qiziq bo'lichiga bir necha sabablar bor. Birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar tevarak-atrofdagi narsa va xodisalarni qanday bo'lsa, shundayligicha ya'ni yaxlit xolda, xuddi rasmdagidek aks ettiradilar, ikkinchidan, ularda katta odamlardagidek idrok qilayotgan narsa va xodisalarni chuqur analiz va sintez qilish xususiyati hali o'smagan bo'ladi, uchinchidan, ularda turli tabiat va jamiyat xodisalariga doir ilmiy tushunchalar hali tarkib topmagan va nihoyat, to'rtinchidan, ularning turmush tajribalari juda oz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarning beradigan savollaridan ular tafakkurining konkret obrazli harakterga ega ekanligi ham ko'rinib turadi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar quyidagi savollarni berishlari mumkin: Bulutlar nega yuradi? Osmon kattami, er kattami? Yulduzlar nechta? Osmondagi yulduzlar nima uchun kunduzi ko'rinmaydi? Daraxtlar nima yeb o'sadi? Qorbobo odammi? Xozir qorbobo qaerda? Nima uchun qorbobo yozda kelmaydi? Elektr toki qaerdan keladi? Nega simda olov ko'rinmaydi? Bog'cha yoshidagi bolalarni tabiat va jamiyatdagi narsalarning sababiy bog'liqligi hamda ichki taraqqiyot qonunlari emas, balki shu narsalarning o'zi qiziqtiradi. Ular hamma narsani bilishga intiladilar.

Ayrim bolalar xaddan tashqari ko'p savol beradilar. Boshqa bolalar esa deyarli hech savol bermaydilar. Bolalarning juda ko'plab savollar berishlari ijobiy harakterga ega bo'lib, bu ularning qiziquvchanligi, faolligi va mustaqilligidan darak beradi. Odatda juda

passiv va tortinchoq bolalar savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar ekskursiyalar vaqtida tarbiyachining o'zi savol berishi, shu bilan ularni aktivlashtirib borishi lozim.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tajribalari orta borgan sari narsa va xodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ayrim tabiiy sabablarni tushuna boshlaydilar. Masalan, katta guruh bolalarining gaplariga diqqat qilsak, ular shunday xodisalar haqida muloxaza yurgizishayotganlarining guvohi bo'lamiz. «Temir og'ir narsa bo'lgani uchun suvda cho'kadi, yog'och yengil shuning uchun u oqadimi», «ichi o'ch banka yengil, shuning uchun u cho'kmaydi», «urug'ni yerga eksa ko'karib chiqadi» shu kabilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkur (fikir yuritish) jarayonida ayni shu chog'da idrok qilayotgan narsalargina emas, balki ilgari idrok qilgan narsalariga ham tayana oladilar. Masalan, bolaga ilgaridan ma'lum bo'lgan biron topshiriq yoki savol berilsa, u o'z tasavvuriga asoslanib, qiynalмай, darhol javob qaytaradi. Chunonchi 6 yoshli bir boladan «yong'oq suvda cho'kadimi yoki oqadimi?» deb so'ralganda, u «oqadi» deb javob bergan. Bolaning to'g'ri javob berganligiga sabab shundaki, u o'z tajribasida yong'oqni suvga tashlab ko'rgan. Ana shu tarzda bog'cha yoshidagi bolalarda induktiv va deduktiv xulosa chiqarishning eng sodda formalari yuzaga kela boshlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkurining harakterli xususiyatlaridan biri ular tafakkurining hamon konkret obrazli bog'liqlikdir. Ular o'zlarining muloxazalarida abstrakt tushunchalarga emas, balki konkret faktlarga asoslanadilar. Shuning uchun ular abstrakt tusda berilgan oliy vazifalarni hal qila olmaydilar. Biroq bog'cha yoshidagi bolalarda, xususan katta guruh bolalarida, ayrim narsa va xodisalarning muhim belgilariga qarab, umumlashtirish qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Masalan, katta guruh bolalari olma, o'rik, nok, olcha, olxo'ri, uzum, anor, bexi va anjirlarning rasmlarini to'plab, meva deb ataydilar. Ular endi meva degan umumiy tushunchadan o'z nutqlarida erkin foydalana oladigan bo'ladilar. Bog'cha bolalari xilma-xil rasmlil lotolar bilan o'ynash jarayonida ana shunday umumlashtirishga o'rgana boshlaydilar. Bunday o'yinlarda ba'zan tarbiyachining aralashuvi va bolalarga umumlashtirish yuzasidan (masalan, xayvonlar, xasharotlar, gullar, qushlar, o'yinchoqlar va boshqalar xaqida) turli vazifalar berishi yaxshi natijalarga olib keladi. Bolalar bu narsalarning eng muhim belgilariga

qarab ularni guruhlarga ajratadilar. Bog`cha yoshidagi bolalar uchun narsalarning eng muhim belgilari ularning nima uchun qo`llanishidir. Chunonchi, ularga «sigir qanday xayvon?» deb, savol berilsa, ular «sigir sut beradigan xayvon» deb javob beradilar. Bog`cha yoshidagi bolalar har bir narsaning nima uchun kerakligini shu narsaning asosiy belgisi qilib oladilar. «Ot qanday xayvon?» deb savol berilsa, ular «ot minadigan xayvon» deb javob beradilar.

Ma'lumki, bog`cha yoshidagi bolalar juda qiziquvchan bo`ladilar. Ko`pgina narsalarni bilishga qurbilari yetmasa ham, atroflaridagi turli narsa va hodisalarning mohiyati paydo bo`lishi hamda sababiy bog`lanishlariga qiziqadilar. Ular hamma narsaning siridan xabardor bo`lgilari keladi. Bu ularning bilish jarayoni bilan bog`liq bo`lgan intellektual qiziqishlaridir.

Bog`cha yoshidagi bolalar tafakkurini rivojlantirishda turli didaktik va ta'limiy mashg`ulotlarning roli g`oyat kattadir. Masalan, katta guruh bolalari bilan o`tkaziladigan son-sanoq (hisoblash) mashg`ulotlari, nutqni o`stirish mashg`ulotlari ularda tafakkurning taqqoslash, analiz va sintez qilish xususiyatlarini o`stirishga yordam beradi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, bolalar ana shunday ta'limiy mashg`ulotlarda narsa va xodisalarni shunchaki passiv o`zlashtirib, faqat ularning nomlarini esda olib qolish bilan cheklansalar, tafakkur qilish qobiliyati yaxshi rivojlanmaydi.

Shunday qilib, bog`cha yoshidagi davrda bolalarning tafakkuri jadal rivojlanadi va uning bundan keyingi o`sishi maktab yoshida, ya`ni sistemali ta'lim va tarbiya jarayonida amalga oshiriladi.

6-MAVZU: BOG`CHA YOSHIDAGI BOLA TARAQQIYOTIGA UMUMIY TASNIF BOLA VA MULOQOT

REJA:

1. Bog`cha yoshidagi bolalar nutqining kommunikativ vosita sifatidagi rivojlanishi.
2. Ta'lim jarayonida savodxonlikning rivojlanishi.
3. Xayolning bolalarda rivojlanishi.
4. Bolalar xayolining xususiyatlari.
5. Aktiv xayolning bolalarda rivojlanishi.

Tayanch iboralar: bog`cha yoshi, taraqqiyot, bola, situativ nutq, nosituativ nutq, monologik nutq, so`z, muloqot, kommunikativ, ta'lim, savodxonlik, psixik rivojlanish, hayol, aktiv hayol.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Bog`cha yoshidagi bolalarda nutqning rivojlanishi nimalarga bog`liq bo`ladi?
2. Ta'lim jarayonida savodxonlikning rivojlanishida nimalarga e'tibor berish kerak.
3. Xayolning bolalarda rivojlanishi qaysi yoshga to`g`ri keladi?
4. Bolalar xayolining xususiyatlari qanday ko`rinishda bo`ladi?

Bog`cha yoshidagi bolalar nutqining rivojlanishi ularning faoliyati, muloqoti bilan uzviy bog`liqdir. Bola so`zlarning mazmuni va shaklidagi o`zgarish, uning muloqot shakllari o`zgarishi bilan bog`liq bo`ladi. Ilk bolalik davriga xos **situativ** (vaziyatga xos) nutq ishchan muloqot shaklidan **nosituativ** (barcha vaziyatlarga xos) bilishga yo`naltirilgan va nosituativ - shaxsiy muloqot shakliga o`tilishi bolalar nutqiga ma`lum bir talablarni qo`yadi. Bu talablar bola nutqining yangi-yangi tomonlarini, turli kommunikativ masalalarni hal qilishi uchun zarur bo`lgan xususiyatlarni tarkib toptiradi. Bog`cha yoshidagi bolaning nutqi **sotsial** (ijtimoiy) kontaktlarni o`rnatish funksiyasini bajara boshlaydi. Buning uchun esa bolada ichki nutq tarkib topishi, **monologik** (bir shaxsga qaratilgan nutq) xususiyat kasb etib borishi lozim bo`ladi. Bog`cha yoshida bola nutqining

rivojlanishidagi muhim xususiyat nutq tafakkur quroliga aylanishidan iborat. Bola so'z lug'at boyligining o'sishida 2 muhim tomoni - miqdor va sifat tomonlari mavjud.

Lug'at boyligining miqdoriy o'sishi D.B.El'koninning ko'rsatishicha bevosita bolaning xayot sharoitlari va tarbiyalanish xususiyatlariga bog'liq so'nggi yillarda u yoki bu yoshdagi bolalar nutqining lug'at tarkibini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda avvalgi tadqiqotlarga nisbatan yuqoriroq miqdoriy ko'rsatkichlar aniqlandi. Jumladan, V.Loginaning ma'lumotlariga ko'ra 3 yoshga kelib, bola lug'atida 1200 ta so'z mavjud bo'ladi. 6 yoshli bolaning aktiv lug'ati esa 3000-3500 so'zni o'z ichiga oladi. Vaxolanki, 40-60 yil oldin o'tkazilgan tadqiqotlarda 3 yoshli bolaning lug'ati 400-600 so'zdan, 6 yoshli bolaning aktiv lug'ati esa 2500-3000 so'zdan iborat deb ko'rsatilgan edi.

Situasion - ishchan muloqot shaklidagi bolalar leksikasi (nutqi) konkret predmetli vaziyat bilan bog'liq. Bu holat shunda ko'rinadiki, bolaning nutqida ot so'z turkumiga oid so'zlar ko'p bo'ladi. Sifat turkumidagi so'zlar yoki umuman uchramaydi, yoki buyumlarning faqat tashqi xususiyatlari: rangi, o'lchami (barcha sifatarning 96,4%) ni ifodalaydi. 98% fe'llar faqatgina konkret predmetli harakatlarga nisbatan ishlatiladi.

Bolalarning nosituativ - bilishga yo'naltirilgan (vaziyatga - situatsiyaga bog'liq bo'lmagan) muloqotida ular kattalardan har xil narsa va xodisalar haqida axborot olishga bog'liqlikdan ozod bo'ladi. Asta sekin atrof-olamdagi narsalarning turli xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar zaxirasi kengayib boradi. Jumladan, estetik xususiyatlarni ifodalovchi sifat turkumiga oid so'zlar (11,25%) va emotsional xususiyatlarni ko'rsatuvchi so'zlar (5%) paydo bo'ladi, irodaviy va intellektual harakatlarni anglatuvchi fe'l turkumidagi so'zlar (6,24%) vujudga keladi.

Nosituativ - shaxsiy mulotda, bola odamlar o'rtasidagi munosabatlar haqida axborot olishga, o'zining fikrini kattalar fikri bilan taqqoslashga harakat qilar ekan, uning nutqida umumiy grammatik murakkablashish ro'y beradi. Sifat turkumidagi so'zlar quyidagi nisbatda bo'ladi: **atributiv** (tashqi xususiyatlarini ifodalovchi) - 69,80%, estetik xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar - 14,65%, axloqiy xususiyatlarni ifodalovchi sifatlar - 9,3%. Irodaviy va intellektual harakatlarni ifodalovchi fe'llar ancha ko'payib, nutqida

ishlatilayotgan barcha fe'llarning 9,76% ni tashkil etadi.

Bolaning lug'at boyligi nafaqat miqdor jihatdan, balki sifat jihatdan ham o'sib boradi. Bu asosan bolalarning so'zlar mazmunini o'zlashtirishi bilan kechadi. Lug'atni egallash jarayoni tushunchalarni egallab borish bilan uzviy bog'liq. L.S.Vigotskiy yozishicha, "Psixologik tomondan olib qaraganda, so'zlarning mazmuni va ma'nosi - bu umumlashma yoki tushunchadan o'zga narsa emas. Biz so'zning ma'nosini bemalol tafakkur fenomeni deb hisoblashga xalqidirmiz".

Bog'cha yoshidagi bolalar eng avvalo ko'rgazmali ifodalangan yoki ularning faoliyatlariga jalb etilgan predmetlar, xodisalar, sifatlar, xususiyatlar, munosabatlarning nomlanishini o'zlashtiradi. Buni bola tafakkurining ko'rgazmali-harakat va ko'rgazmali-obrazli harakterda ekanligi bilan tushuntirish mumkin. Shu tufayli ham, bog'cha yoshidagi bolalar lug'atida **abstrakt** (mavxum) tushunchalar deyarli uchramaydi.

Agar 3-7 yoshdagi boladan berilgan topshiriqda nutqiy faoliyatning elementi bo'lmish so'z bilan muayyan amallarni bajarish talab etilsa, masalan, gap tarkibidan so'zlarni ajratib olish vazifasi berilsa, S.N.Karpovning tadqiqoti ko'rsatishicha, bolada unga aytilgan gap belgilaydigan vaziyatga orientir olishning ancha barqaror moyilligi kuzatiladi. Berilgan gap tarkibida nechta so'z mavjud degan savolga bolalar gapni "boshdan oyoq" qaytadan takrorlaydi. Masalan, "Koptok yumalab ketdi" degan gap berilsa, bola (5-9 yoshli) bu gapda bitta so'z "Koptok yumalab ketdi" degan so'z borligini aytadi.

S.N.Karpovning tadqiqoti shuni isbotladiki, bolada gap tarkibidan barcha turdagi so'zlarni ko'nikmasini shakllantirish mumkin. Buning uchun so'zni bog'cha yoshidan ajratib olish ularga mezonlarini, ya'ni so'z tovushlarining majmuasidan iboratligini, so'z doim muayyan mazmunga egaligini anglashi lozim (albatta, bolalar yoshiga mos keluvchi usullar bilan) bo'ladi. Shunday qilinganda, yoshidan kat'iy nazar bolalarda so'z haqida adekvat va anglangan tasavvurlar paydo bo'ladi.

Bu maqsadda bolaga nutqning tushunarli mezonlarini o'rgatilmagan, faqatgina intensiv ta'riflarni, ya'ni so'zlarni ko'rgazmali namoyish etish orqali ta'riflashni ishlatish mumkin. Ana shu asosda G.A.Belyakova bolalarda stixiyali ravishda shakllanib qolgan so'z haqidagi tasavvur, "so'z" so'zining ma'nosini

aniqlashtirilib boradi.

Katta bog'cha yoshi davrida so'zlarning tuzatilishini stixiyali tarzda o'zlashtirish natijasida bolalarda so'zning tarkibiy jixatdan taxlil etishning **elementar** (dastlabki, boshlang'ich) shakllari yuzaga keladi.

Nutqning fonetik (tovush) sistemasini o'zlashtirish jarayoni tovushlarni to'g'ri talaffuz etish va fonematik eshitishning rivojlanishini o'z ichiga oladi.

Nutqning fonetik tarkibini o'zlashtirish 1 yoshning oxirlariga kelib boshlanadi. Bog'cha yosh davrining boshiga kelib, bolalar asosan ona tilining barcha tovushlarini egallab bo'ladilar. Biroq shunday bog'cha yoshidagi bolalar ham uchraydiki, ularda ancha katta yoshda ham nutqiy nuqson talaffuz kamshiliklari uchraydi. Buning asosiy sababi nutq apparati motorikasining sekin rivojlanishidir.

Ona tilidagi tovushlarni o'zlashtirishda nutqning sensor asosi - fonematik eshitishning rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Fonematik eshitish deganda, nutq tovushlarini idrok etish, so'zlar tarkibida ularni har xil ma'noli birliklar sifatida birlashtirish va ajratish tuchuniladi.

N.X.Shvashkin bolalar fonematik eshitishini dastlabki rivojlanish bosqichlarida o'rganib, 1-7 yoshdayoq fonematik eshitish shakllanib bo'lishini isbotladi. Bu davrga kelib, bola atrofdagi kattalar nutqining tarkibidagi barcha fonematik xususiyatlarni farqlab oladi. Shuning uchun atrofdagilarning to'g'ri va noto'g'ri talaffuzini farqlay oladi. Bog'cha yoshidagi bola noto'g'ri talaffuz etilgan so'zlarni asta-sekin farqlamay qo'yadi. Bolada so'zlar va tovushlarning fonetik obrazlari shakllanadi. Bu davrda bolalar nutqining fonetik tomoniga katta diqqat bilan qaraydi.

L.E.Jurovaning fikricha, bolalarni til olamiga o'rta bog'cha yosh davrida ya'ni til xususiyatlarini ayniqsa, o'tkir xis etish davrida olib kirgan ma'qul. L.E.Jurova va N.V.Durovalarning eksperimental tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, 4 yoshli bolalar nafaqat so'z tarkibidagi tovushlarni intonatsion ajratib olishni, balki jarangli va jarangsiz undoshlarni farqini, so'zdagi birinchi tovushni aytib berishni o'rgana oladilar. Bu esa 5 yoshli bolalarda tovushlarni taxlil etish ko'nikmalari rivojlanishining muhim zaruratidir.

Hutq juda erta bolaning va atrofdagilarning amaliy faoliyati bilan bog'lanib L.S.Vigotskiy aytganidek, anchagina erta amaliy tafakkur

vositasiga aylanadi. Boshqacha qilib aytganda, nutqning amaliy faoliyati bilan aloqadorlik shakllaridan biri bo'lajak harakatlarni rejalashtirish, keschayotgan harakatlarga nutqning yo'ldosh bo'lishi va harakat natijalarini nutq vositasida ta'kidlab qo'yishda namoyon bo'ladi. Bo'lalarning bari esa aqliy faoliyatining shakllanishi uchun juda zarur. Bog'chagacha davrning oxiri kichik va o'rta bog'cha davrlarda nutq bolaning amaliy faoliyati tarkibiga tez- tez kirib turadi.

Bog'cha yosh davrda bola o'zining harakatlari, ularda ishlatayotgan buyumlari xaqida hech kimga murojaat qilmay aytib beradi, kelajakdagi harakatlarini rejalashtiradi va natijalarni analiz qiladi. ("qo'g'irchoq uxlayapti", "Mashinani tuzatishsa, u yuradi", "Odamcha yiqilib ketdi, xozir men uni ko'tarib qo'yaman"). Bunda nutq muloqot uchun xizmat qilmaydi. Bunday turdagi nutqni J.Piaje "egotsentrik nutq" deb atadi. J.Piajening fikricha, egotsentrik nutq bola tafakkurining egotsentrik xarakteri, individual nutqning hali etarlicha ijtimoiylasha olmaganligi natijasidir.

Biroq L.S.Vigotskiy shuni isbotladiki, egotsentrik nutq J.Piaje aytganidek, ijtimoiylashgan nutqqa karama-karshi nutqemas; balki o'z tabiatiga ko'ra u ham ijtimoiy nutqdir. Uning paydo bo'lishiga sabab hali bolaning o'ziga va o'egalariga yo'naltirilgan nutqni o'zaro farqlay olmasligidadir. Egotsentrik nutqning yuzaga kelishi kichik bog'cha yoshidagi bolalarning kattalar bilan hamkorlikda faoliyat qilishga moyil bo'lishlari bilan bog'liq. Bolaning mustaqil faoliyat ko'rsatishni qanchalik so'st bo'lsa, ushbu moyillik yuqori bo'ladi. Egotsentrik nutqesa kattalar bilan hamkorlik qilishning urningi bosuvshi o'ziga xos nutqiy o'rinosor vazifasini bajaradi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishisha, egotsentrik nutq faoliyatini rejalashtirish vazifasini ham bajarar ekan. Bola oldindan o'z faoliyatining maqsadini ogzaki ifodalaydi. So'ngra faoliyatni bajarish davrida olingan natijalarni ogzaki qayd etadi, ogzaki ravishda yangi harakatlarni rejalashtiradi, duh kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etadi.

Bog'cha yoshining oxiriga kelib, bolaning mustaqil faoliyati 2 bosqichdan iborat bo'ladi:

- 1) ogzaki tarzda kapop qilish va faoliyatni rejalashtirish;
- 2) to'zilgan reja va kabo'l qilingan qarorlarga muvofiq faoliyatni amalga oshirish. Bunda egotsentrik nutqasta-sekin yigilib, interiorizatsiyalanib (ichki tomonga yo'nalib), 5-6 yoshli bolalarda ichki nutqqa aylanadi.

Bola faoliyati va Muloqotidagi yangi-yangi ehtiyojlar nutqni intensiv ravishda o'zlashtirishga sabab bo'ladi. Bola nutqi borgan sari mazmunliroq bo'lib boradi. Situativ nutq- kichik bog'cha yoshdagi bola nutqining asosiy shakli asta-sekin kontekst nutqqa, axborot beruvchi nutqqa urningi buchatib beradi. Kontekst nutq bu nutqni suxbatdosh faqat til vositalari asosida, vaziyat (situatsiya) ga tayanmay turib tushuna olishi bilan harakterlanadi.

Nutqning kontekst shakli fikrning to'raligisha, mantiqiy to'g'ri ketma-ketlikda bayon etilishini, yangi grammatik shakllarning qo'llanishini takozo qiladi. O'z to'zilichiga ko'ra kontekst nutq yozma nutqa yaqinlashadi. Kontekst nutqning myxim xususiyati uning ixtiyoriyligidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarni savodxonlikka urgatish byyisha olib boriladigan ishlar D.B.El'koning ishlab shiqilgan nazariy tamoyillarga asoslanadi. Savodxonlikka urgatishning bog'cha yoshiga mo'ljallangan shakl va metodlari D.B.El'koning metodi asosida L.E.Jurova tomonidan ishlab chiqilgan.

Bolalar tomonidan savodxonlikni egallash imkoniyatlari va xususiyatlarini o'rganishga hamda buning uchun eng optimal yosh davrini aniqlashga karatilgan maxsus tadqiqotda NS.Vorontsova 5-6 yoshli bolalar savodxonlikni o'rganishda tanlovshan tipdagi kabo'l qilish xususiyatiga ega ekanligini, 6 yoshdan esa o'qishga e'tiborli bo'lishini aniqladi. SHundan kelib chiqib, N.S.Vorontsova 5 yoshni tovushlarni analiz qilishga urgatishning eng optimal davri, b yoshni esa o'qishga urgatishga eng optimal (eng yaxshi va qulay) davr ekanligini ta'kidladi. SHunday qilib, bog'cha yosh davrining eng muhim xususiyatlaridan biri 4-5 yoshlarga kelib, no'tning rejalashtirish funktsiyasi paydo bo'lichidan iborat. Dastlab rejalashtirish ogzaki tarzda amalga oshirilsa, keyinshalik bog'cha yoshining oxirlarida ichki nutq orqali rejalashtirish boshlanadi.

Yangi tug'ilgan chaqaloq bolalarda hali ham bo'lmaydi. Xayolning rivolanishi uchun bolaga turmush tajribasi, tasavvurlar zaxirasi hamda juda kyp bilimlar kerak bo'ladi. Tajriba esa bolaning tashqi olamdagi narsa va xodisalarni o'zi ko'rsatishi, voqelik hamda turli sohalarga doir tasavvur xosil qilishi, katta odamlar bilan keng munosabatda bo'lishi natijasida ortib boradi.

Xayol jarayoninging dastlabki ko'rinishlari bolada ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'yanida ko'rina boshlaydi. Ikki yoshli

bolalarda kyrinadigan dastlabki ham ma'lum bir maqsadni ko'zlamay dilgan ixtiyorsiz xayoldir.

Til chiqishi bolalarda ham jarayoninging o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Ana shu davrdan boshlab, bola tevarak-atrofdagi kishilarning so'zini yaxshi tushunadigan bo'lib, o'zidagi tasavvurlar zaxirasini bevosita idrok qilingan narsalar orqaligina emas, balki katta yoshli odamlar nutqi ham tuldrib boradi. Bola o'ziga tushunarli mavzulardagi hikoya va ertaklarni qiziqib tinglaydi. O'zi asosiy qaxramon bo'lib katnashadigan hikoyalarni janu-dil bilan eshitadigan bo'ladi. Bunday hikoya bolaga juda tushunarli bo'ladi, chunki bola hikoyani eshitib turib, bevosita, o'zining idrokiga tayanadi.

Bu erda uylab shiqarilgan voqea bolaning o'zi xaqiqatda ishtirok qilgan vokealarga ulanib ketadi. Bolaning hikoya va ertaklarni eshitishga juda ham qizikishi, hikoya va ertaklarni tinglayotganida bolalarning tajribasini orttiradigan va xayolini o'stirishga yordam beradigan xilma-xil va aniq tasavvurlar xosil bo'lishini ko'rsatadi.

Bolalar xayolining o'sishida nutqning ahamiyati yana shundaki, nutqbolaning yangi taassurotlar xosil qilishi va uni boyitishi bilangina sheklanib qolmay, balki nutqmiyada xosil bo'lganiligi obrazlarni so'zlar bilan ifodalashga yordam beradi. Masalan, ikki yarim yoshlardagi qizsha derazalardagi pardalar xilpirab va quyosh nurlarining shu'lalaridan tovlanib to'rganingi kurib, o'zini polga tashlaydi va " ... karang, oyi, guyo dengiega uxshaydi. Men shumilayapman ..." deydi. Bola nutqida *guyo* so'zining paydo bo'lishi juda ham harakterlidir. Bola xayolidagi vaziyatni shu so'z bilan ifodalaydi, real narsalar bilan xayolidagi narsalarni bir-biridan ajratadigan bo'ladi.

Bolalar xayolining dastlabki rivojlanishida ular o'yininging roli juda kattadir. Ularning yoshi ulg'aygan sari ular o'yininging mazmuni ham o'egarib boradi. Ikki yoshga tulish oldidan bolalar o'yinida muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Manipulyatsiya o'yinlari bilan bir katorda tasviriy o'yin elementlari ham paydo bo'ladi. Bola turmushda ko'rgan ish harakatlarini o'z o'yinida aks ettiradi. Masalan, bola kugirshogini ovqatlantiradi, yotkizib "uxlatadi". uni "erkalaydi", "argimshoqda" uchiradi. Bola katta bo'lgan sayin o'yinda katta yoshli kishilarning harakatlariga taqlid qilish tobora ko'p o'rin egallay boshlaydi. Ayni vaqtda o'yinlar murakkablashib mazmuni ham turli-tuman bo'la boradi. Masalan, bola o'ziga gamxurlik qilayotgan

onasining harakatlariga, dypadrop, shofyor, sartaroshning harakatlariga taqlid qila boshlaydi.

Bog`chagasha tarbiya yoshidagi bolalarning harakatlarida tasiriy faoliyat elementlarining paydo bo`lishi xayolning o`sayotganligidan dalolat beradi. Masalan, bola bir nimalarni qogoega shizib, nimanidir tasvirlashga o`rinib ko`radi. Lekin dastlab bunday shizmakashlik faoliyati almoysi-aljoyi shiziqqlar shizishdagina iborat bo`ladi. Ikki yoshga to`lganda bog`chagasha tarbiya yoshidagi bolaning tasviriy faoliyatidaligi, muhim element paydo bo`ladi. U endi o`zi shizayotgan rasmiga nom beradigan bo`ladi. Tasviriy faoliyatining yuzaga kelishi bog`chagasha tarbiya yoshidagi bolaning tasavvur xayolini o`stirishga yordam beradi. Ammo bu yoshda xayoliing dastlabki nixollarigina paydo bo`la boshlaydi, bu nixollarni diqqat-e`tibor bilan doimo parvarish qilib turish tarbiyachi va ota-onalarning vazifasidir.

Bog`cha yoshidagi bolalarda ham bir xilda rivojlanmaydi. Agar kichik yoshdagi bog`cha bolalarida asosan tiklovshi xayol o`sgan bo`lsa, o`rta va katta yoshdagi bog`cha bolalarida xayolning ijodiy turi ham o`sa boshlagan bo`ladi.

Bolaning bog`cha yoshida harakat doirasining kengayishi, bilimlarining ortishi, turli xil yangi ehtiyoj, qiziqishlarning paydo bo`lishi unda xayol jarayonining birmuncha tez sur`at bilan rivojlanishiga olib keladi. SHuning uchun bog`cha yoshidagi bolalarning xayol qilish qobiliyatlari bog`chagasha tarbiya yoshidagi bolalar xayolidan har tomonlama ustun turadi.

Bog`cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan ixtiyorsiz va tiklovshi xayol bo`lib, ularning turli-tuman faoliyatlarida o`sib boradi. Biroq shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog`cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo`lmaganda edi, ularning o`yinlari ham xilmaxil bo`lmas edi. Demak, bolalarning xayol qilish qobiliyatlari ularni turli xil o`yinlar o`ynashga undasa, o`yin o`z navbatida ularning xayolini o`stiradi.

Bog`cha yoshidagi bolalarning xayoli mashg`ulotlarda ham o`sib boradi. Masalan, bolalar loy o`ynashi, ya`ni loydan turli narsalar yasashni (shu jumladan, plastilindan ham) kumdan turli narsalar ko`rishni, rasm shizishni yaxshi ko`radilar. Bu mashg`ulotlar, ayniqsa, rasm shizish mashg`uloti bolalar xayolini o`stirishga juda katta ta`sir ko`rsatadi.

Kichik yoshdagi bog`cha bolalarida hali ijodiy xayolning yuqligi

ularning rasm shizishlarida yaqqol ko`rinadi. Masalan, kichik yoshdagi bog`cha bolalarining shiegan rasmlari hamma vaqt ro`zgor mavzularidan nariga o`tmaydi. Chunki bu yoshdagi bolalar har kuni kurib turadiga narsalari haqidagina xayol qila oladilar.

O`rta va, xususan, katta guruh bolalarining rasm shizishlarida ijodiy xayolning yuzaga kela boshlagani aniq ko`rinadi. Ular rasm shizishda tor uy-ro`zgor mavzulari bilan sheklanib shizmay, uzoq o`tmish va kelajakdagi narsalarga oid rasmlar ham shizadilar. Bu yoshdagi bolalar o`z o`yinlarida va solgan shizmalarida katta odamlarning turli tuman faoliyatlarini mustaqil tasvirlashga intiladilar. Bunday paytda ular faqat xayoliy tasavvur etish yoki taqlid qilish bilan sheklanib qolmay, balki o`zlari ijodiy ravishda yangiliklar ham quchib boradilar. Masalan, ular syujetli o`yin uynaganlarida yangi-yangi rollarni uylab shiqaradilar "poezd" yoki "vokzal" o`yinida poezdda yoki vokzalda xizmat kiluvshi kishilardan tashkari passajirlarni vokzalra olib keluvshi transport, ya`ni taksi shofyor rollarini kuchadilar.

Katta yoshdagi bog`cha bolalari o`zlarining rasmlarida xayoliy obrazlarni (xatto orzularni) aks ettiradilar. SHuning uchun ular ko`pinsha erkin temada o`zlarini qiziqtirgan va ayni chogdagi

ehtiyojlari bilan bog`liq bo`lgan narsalar haqida rasmchizadilar. Ana shunday erkin temada rasm shizish jarayonida bolalarning ijodiy xayol qilish qobiliyatlari o`sib boradi. Bog`cha yoshidagi bolalar xayolining rivojlanishiga turli xil hikoya va ertaklar ham ta`sir ko`rsatadi. Halk turli qiziqarli, ibratli va ta`limiy ertaklar ijod etishda bog`cha yoshidagi bolalarni ham uno`tmagan. O`zbek halkining ogzaki adabiyotida yosh bolalarga tushunarli, sodda til bilan yaratilran ertaklar mavjud. Bo`lardan tashkari, ro`s va boshqa halklarning tillaridan o`zbek tiliga tarjima qilingan ertaklar ham ko`pdir. Bog`cha yoshidagi bolalar uchun yaratilran ertaklarning ko`pi antropomorfizm harakteriga egadir. Buning ma`nosi sho`qi, ertaklarning qaqramonlari odamlarga uxshab gapiradigan xayvonlardan iboratdir. Bolalar bunday ertaklarni juda yoktiradilar va har doim maroq bilan tinglaydilar.

Bog`cha yoshidagi bolalar xayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida ularda shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma`lum munosabat yuzaga keladi. Masalan, doim yovo`zlik qiladigan buri obrazini xaddan tashqari ayyor tulki obrazlarini bolalar sevmaydilar. Ularga qyrqoq quyon, xuroz, goz, eshki, beozor xayvonlarning

obrazlari yokadi. Turli ertaklar bolalarning xayollariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etadi. Ular o'z ham kuchlarini ishga solib, eshitayotgan yoki eshitgan ertaklaridagi turli obrazlarning kiyofasiga kiradilar. Boshqasha qilib aytganda, eshitgan ertaklari ular o'yining mazmuniga ham ta'sir etadi.

Bolalar uchun shiqarilgan turli ertaklarning tarbiyaviy ahamiyatini nazarda to'tib, pedagog-tarbiyachilar bolalarga ertak aytib berish va o'qib berishga alohida e'tibor bilan qarashlari lozim.

SHunday qilib xayol bog'cha yoshdagi bolalarning taraqqiy etishlarida katta o'rinni egallaydi. SHuning uchun ham bog'cha yoshdagi davrda bolaning xayoli etarli o'sgan bo'lishi kerak, chunki maktabdagi o'qish birinchi kundan boshlab bolalardan xayol qilish qobiliyatining xususan tiklovshi xayol yaxshi o'sgan bo'lishini talab qiladi.

Muloqot deganda o'zaro munosabatlarning shakllanishi, ro'yobga chiqarilishi va namoyon bo'lishini ta'minlovshi informatsion emotsional va predmetli o'zaro ta'sir jarayoni tuchuniladi. Bola shaxsining shakllanichida muloqotning roli benixoya kattadir.

Muloqot jarayonida muayyan shaxsiy munosabatlar shakllanadi. Bolada qaiday shaxsiy sifatlarning tarkib tapishi kun jixatdan uning atrofdagilar bilan bo'lgan o'zaro munosabati harakteriga bog'liqdir. Bolaning kattalarga munosabati ishonchli yoki ishonshsiz, yokimli yoki yoqimsiz va xokazo bo'lishi mumkin. Xuch bolalarning kattalarga bo'lgan munosabati nima bilan belgilanadi? Bu munosabat asosida nimalar yotadi? Bunday masalalar xozirsha kam Tadqiq qilingan. Ularga nisbatan yondoshuvlar mavzjud. Neofreydistlar (Freydning davomshilari) bolalarning kattalarga bo'lgan munosabati shakllanichida onaning urni hal qiluvshi ahamiyatga ega deb xisoblaydilar. Ularning fikricha, bunga sabab shundaki, ona bolaning "orol ehtiyoji"ni qondiradi.

Biroq nega bo'lmasa onasidan ayrilib qolgan bolalarning ham jismoniy va psixik jixatdan normal rivojlanishi holatlari uchraydi. Bolaning uni oziqlantirmagan u bilan faqatgina uynagan yoki muloqotga kirishgan kattalarga qattiq boglanib qolishini neofreydistik pozitsiyadan turib qanday qilib tushuntirish mumkin? Biologik omilning rolini mo'tlaqashtiruvshi psixoanalitik yondashuv ushbu savollarga javob berolmaydi.

"Impirinting" - qayd etish nazariyasining tarafdorlari ham

atrofdagilarga bo'lgan munosabatining shakllanichida ilk tajriba muhim birinchi darajali ahamiyatga ega, deb xisoblaydilar. "Impirinting" gipotezasiga muvofiq ilk bolalik davridagi bolalarda ular bilan doimiy muloqotda bo'luvshi kishining xususiyatlari - tashqi qiyofasi, ovozi, kiyimi, xidi qayd etib qolinadi.

Boshqa bir yynalish - neobixevioristik yo'nalishga muvofiq bolaning katta kichiga bo'lgan munosabati bu kishi bolaning birlamshi organiq ehtiyojlari (oziq-ovqat, issiqlik, qulaylikka bo'lgan ehtiyojlarni) qanchalik qondirishi bilan belgilanadi.

M.I.Lisina boschiligidagi eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, inson ehtiyojining dastlabki 7 yili davomida bolalar va kattalar o'rtasidagi muloqotning bir necha shakli ketma-ket paydo bo'ladi hamda bir-birining urningi almashtiradi.

Muloqot shakllarining asosiylari quyidagilardir: bevosita emotsional muloqot, biror bir ish yo'zasidan vujudga keluvshi muloqot (ishshan muloqot), ayni paytdagi vaziyatga bog'liq bo'lmagan va bilishga yo'naltirilgan muloqot (bilish muloqot), odam bilan bog'liq masalalar yo'zasidan bo'ladigan muloqot (shaxsiy muloqot).

Dastlab, bevosita - emotsional muloqot paydo bo'ladi. Muloqotning bu shakli asosida bolaning unta nisbatan diqqat e'tiborli va mexribon bo'lishlariga ehtiyoj xis etishi yotadi. Keyinshalik muloqotdagi tashabbo'sni bola o'z qo'liga oladi.

Yilning ikkinchi yarmidan boshlab, nafaqat mexribonlikka ehtiyoj, balki kattalar bilan hamkorlik qilishga bo'lgan ehtiyoj ham kiritiladi. Bunday ehtiyoj ishshan Muloqot davomida qondiriladi. Bola ishshan muloqotga kirishganda, kattalardan yordam surashi, ularni ma'lum bir faoliyat bilan shugullanishga taklif etishi va boshqalarni amalga oshirishi mumkin. Lekin tu bilan bitta bola biror ish bilan mashgul bo'lmagan vaziyatda bilishga yo'naltirilgan yoki odam bilan bog'liq masalalar yo'zasidan bo'ladigan muloqotga ham kirishadilar.

Bilish muloqotida bola kattalar bilan atrof olamdagi narsa va xodisalarni muxokama qiladi. Bunda bola biror bir narsa haqida aytib berishi, savollar bilan murojaat qilishi, kattalardan biror narsa aytib berishlarini iltimos qilishi mumkin.

Bunday turdagi muloqotga kirishishdan maqsad kattalardan zarur bo'lgan axborotni olishdan iborat, shaxsiy muloqotda esa bola kattalar bilan odam xaqida suxbatlashadi, Bunda u o'zining emotsional

holatini taʼriflab berishi, kattalarni oʻzlari haqida gapirib berishlariga undashi mumkin. Bolaning emotsional qoʻllab kuvvatlashiga boʻlgan ehtiyoji atrof olamga boʻlgan munosabati va unga berayotgan bahosi kattalarning munosabat va bahosiga mos kelishiga intilishi shaxsiy muloqotning asosini tashkil etadi. M.I.Lisining fikricha, aynan shu narsalar bolaning ijtimoiy ehtiyojlari tarkibida markaziy oʻrinni egallaydi.

Oila bolani urab turgan ijtimoiy muhitning eng muhim buginidir. Uning bola shaxsi shakllanishiga koʻrsatadigan taʼsiri benixoyat katradir, Bolaning mustaqilligi nisbiy boʻlib, u kyp jixatdan katralar karamogi va yordamiga muxtoj boʻladi. Ota-onaning fikri va munosabati bu davrda shunshalik katta undovshi kuchga ega boʻladiki, u xulq-atvorning regulyatori va psixik rivojlanishining stimulyatori boʻlib xizmat qiladi.

Psixiatrlarning taʼkidlashicha, bolani xaddan tashqari qattiq qoʻllik bilan tarbiyalash unda nevrozlarni va psixosteniyani keltirib chiqaruvshi omillaridan biridir.

Albatta, har bir oiladagi munosabatlar oʻziga xos hamda takrorlanmasdir. Biroq ota-ona va bola munosabatlarining umumiy jixatlari ham mavjuddir. Ota onalar bolalar xulq atvorini

boshqarishda qanday usullardan foydalanishlariga koʻra oʻrtadagi munosabatlar koʻpincha "demokratik" va "avtoritar" nazorat kiluvshi kabilarga ajratiladi.

Bolalarga oilaviy taʼsir etishning "demokratik" shakli uchun quyidagilar xos: bolaga kyp narsaga ruxsat beriladi, bola bilan kyp kontakt qilandi, unda ishonsh va xurmat bilan munosabatda boʻlinadi, ota-onalar boʻlar-boʻlmas taʼqiblarini kuymasikka harakat qiladilar, buning urniga ular bolalarga oiladagi tartib qoidalarni tushuntirishga intiladilar. Iloji borisha bolalarining savollariga javob berishga, ularning qiziquvshanliklarini qondirishga harakat qiladilar.

Oiladagi "avtoritar" muhit bolalarga nisbatan xaddan tashqari taʼkiqlarning koʻpligi bilan harakterlanadi. "Xoʻqmron" ota-onalar boladan tuliq boʻysunishini talab qiladilar. Bunday oilalarda bolalarga xulq-atvor qoidalarni tushuntirishga qaratilgan Muloqot kamdan-kam oʻtkaziladi.

SHu narsa aniqlanganki, "avtoritar" va "demokragik" oilalarda tarbiyalanuvshi bolalarning shaxsiy xususiyatlarida muayyan farq mavjud boʻladi. "Demokratik" oilalarning farzandlari ijodkorlikka

mayil tashabboʻskor, liderlikka intiluvshan, konformizmni (guruh; fikrgia tobe boʻlishni) inkor etuvshi ijtimoiy munosabatlarida koʻproq emotsiyalarni xis etuvshi boʻladilar.

Sotsiometrik tajribalardan maʼlum boʻlishisha, oiladagi muhit iliq ota-ona va bola oʻrtasidagi munosabatlar demokratik asosga kurilgan boʻlsa, bola oʻz tengdoshlarining orasida jamoada yuqori mavqera, aksinsha, nosoglom oilada tarbiyalanayotgan bolalar ancha past mavkega ea boʻladilar. SHu narsa aniqlanganki, bola qanchalik koʻp mexr-muxabbat kursa, shaxs sifatida anchagina sekli etiladi, u passivlikka va apatiyaga moil boʻladilar, extimol, keyinshalik ulardan kuchsiz harakter shakllanadi. Oiladagi psixologik iklim, yaʼni bolalar bilan boʻlgan muloqot harakteri, ularga mexr-muxabbat bilan, diqqat - eʼtibor bilan munosabatda boʻlishi oʻsib kelayotgan inson axloqiy qiyofasining shakllaiichida oʻta muhim rolb oʻynaydi. SHuniig uchun ham barkamol inson tarbiyasi avvalo oiladagi muhitning soglom boʻlishini takozo qiladi.

Bogʻcha yoshidagi bolalarning oila aʼzolariga boʻlgan munosabatlari oʻgʻil va qiz bolalarda farqlanadi. Masalan, oʻgʻil bolalar qizlarga nisbatan kyproq oʻz jinsidagi oila aʼzolari -otasi, akasi, bobosiga oʻzini yaqin toʻtadi.

Oilaning bola shaxsining shakllanishi va rivojlanishidagi urni beqiyos ekan, oila aʼzolari bolalarining psixik rivojlanishini taminlash uchun oilada soglom munosabatlar muhiti yaratishlari lozim, tarbiyachilarning eng asosiy yordamshisiga aylanishlari kerak.

Bolaning psixik rivojlanishida uning boshqa bolalar bilan boʻladigan muloqati muhim ahamiyatga egadir. Tengdoshlariga boʻlgan qiziqishlari bolada kattalarga boʻlgan qiziqichidan biroz keyinrok 1 yoshning oxirlarida paydo boʻladi. Biroq u borgan sayin, ayniqsa, bogʻcha yoshi davrida mustahkamlanib, boradi. 4-5, yoshli bola uchun eng ogʻir jazo - bu uni oʻz teigdoshlari bilan muloqotda boʻlichidai maxrum etishdir. Bolalar guruhiga tuchib qolgan davrdan boshlab bolaning individual rivojlanishini uniig "bolalar jamiyati" aʼzolari bilan boʻlgan munosabatlarini xisobga olmay kurib chiqish va oʻrganish mumkin emas.

YA.A.Kominskiy bogʻcha yoshidagi bolalar guruhini odamlar ijtimoiy birligiing ilk pogonasi, "koʻrtagi" deb xisoblaydi.

Bolalar oʻz tengdoshlari jamoasiga iitiladilar. Biroq har doim ham ular tengdoshlari bilan ijobiy munosabatlar urnatishga

erishavermaydilar. Ba'zi bolalar guruhda ancha faol bo'lib, o'zlarini guyo "suvdagi balikday" xis etadilar. Ayrimlari anchagina noqulaylikni, o'zlariga nisbatan ishonshsizlikni, boshqalarga tobelikni xis etadilar. Nega shunday? Tengdoshlar bilai bo'lgan ijobiy munosabatlar bolada birdamlik xissini kuchaytirib, uning guruhga qattiq boglanib qolichiga sabab bo'ladi. Biroq ijobiy munosabatlari yuqiligi bolani tuchkinika solib, uni xavotirlanuvshi yoki agressii qilib qo'yishi mumkii. Bu esa unda bolalarga, umuman, odamlarga nisbatan salbiy munosabatni shaklantirishi, ularni yakkalanuvshanlikka moyil qilib qo'yishi ham mumkin.

Bordi-yu, guruhda bolaga faqat bir odam simpatiya (yoqtirish, ijobiy munosabatda bo'lish) munosabatini bildirsashi? Unda nima bo'ladi? Bunda simpatiya munosabatining bir tomonlama yoki ikki tomonlamaligi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Agar bu munosabat ikki tomonlama bo'lsa, bola kimgadir ijobiy mynosabatda bo'lsa-yu, ijobiy javob ololmasa, bola og'ir keshinmalarni keshirishi mumkin. SHuning uchun bog'cha yoshidagi bolalarni o'zaro munosabatlari ijobiy bo'lishi lozim. Bolalar munosabatlarining harakteri va bolalarni uch guruhdagi mavkqei nafaqat uning shaxsiy xususiyatlari bilan, ayni vaqtda bolalarga iisbatan guruhida shakllangan talablar bilan baholanadi. Odatda kynshilik orasida har xil o'yinlarni uylab topa oladigan, "xuchshakshaq, shiroyli rasmlar shiza oladigan, aqliy jixatidan yaxshi rivojlangan, mashg'ulotlarda faol ishtirok etadigan, ancha mustaqil bo'lgan, saramjon-sarishta bolalar shuxrat qozonadilar.

Ko'p bolali oilalarda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola shaxsiining rivojlanishiga aka-o'qalari, opa - singilar ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Aka-o'qalar va opa - singillar bolaga eng yaqin bo'lgan mikro muhit tarkibiga kirib, unda markaziy o'rinni egallaydi. Bazi tadqiqotshilar, xatto, shunday fikrdaki, oila azolarining soni ko'paygan sari bolalarga ota-onaning ta'siri so'sayib, aka-o'qalar opa-singillar ta'siri kuchayib boradi. Katta akalari va opalari davrasida bola o'zini emotsional ximoyalanganday xis qiladi. Aka-opalar esa o'zlarini mexribonlik xis-tuygularini, tashkilotshilik qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular o'rtasida bola o'zining tashvishlari, qiziqishlari bilan o'rtoqlashishi mumkin. Akalaru, opalar asa uning ehtiyojlari, jumladan, muloqotda bo'lish ehtiyojini kondirishlari mumkin.

Demak bog'cha yoshdagi bolalarning boshqa bolalar bilan

bo'lgan ancha murakkab va xilma-xil munosabat turlari shakllanadi va ana shu munosabatlar ma'lum miqdorda uning shaxs shakllanishini belgilab beradi.

O'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lichiga qiynalayotgan, Muloqotda bo'lish ehtiyoji etarlisha shakllanmagan bolalarning tengdoshlari bilan bo'lgan munosabatlarini aktivlashtirmaslik lozim. YAxshisi, dastlab umumiy qizikishlarga ega bo'lgan 1- 2 ta sherikni topish, keyinshalik asta-sekin Muloqot doirasini kengaytirib borish maqsadga muvofiqdir. Bolalarda noto'g'ri shakllanib ulgo'rgan Muloqot motivlarini qaytadan qurish avvalo, boshqalarning fikri bilan hisoblashishga urgatish ancha foydalidir.

Kattalarning bog'cha yoshidagi bola shaxsi shakllanichiga ko'rsatadigan ta'siri bolaning boshqa faoliyat rasm shizish, turli narsalar yasashi, applikatsiyalar tayyorlashi, o'quv vazifalarini bajarishi vaqtida ham amalga oshiriladi. Ushbu faoliyatlarni bajarishi davrida bolalarda kattalar va tengdoshlari tomonidan ijobiy bahoga sazovor bo'ladigan narsani yaratishga yo'nalganlik karor topadi, ijtimoiy yo'nalganlik shakllanib boradi, bilish motivlari, predmetli va boshqa shaxsiy xususiyatlari tarkib topib boradi.

Insonning psixik rivojlanishi, uning shaxs sifatida shakllanishi o'zini o'zi anglashining ya'ni o'zini jismoniy, ma'naviy hamda ijtimoiy mavjudot sifatida anglashning qapop topishi bilan bog'liq.

O'zini- o'zi anglashning rivojlanishi har bir bolada o'ziga xos tarzda keshadi. Biroq barcha bolalarda, odatda, xayotning birinchi yili oxiriga kelib, o'zini-o'zi anglashning paydo bo'lganining tasdiklovshi belgilar kuzatiladi: bola o'zini, o'z tanasini uni urab turganfazodan ajrata boshlaydi. O'zini-o'zi anglashning keyingi rivojlanishi bolaning o'z xoxishlari va umuman, faoliyati motivlarini anglashi bilan bog'liq bo'ladi. O'z faoliyatining motivlarini anglashi, bolaga

o'zini-o'zi anglashning keyingi bosqichiga o'tishga, ya'ni o'z harakatlaridan ajrata olishra yordam beradi.

Dastlab bola o'zini faoliyat sub'ekti sifatda anglamaydi. Ilk bolalik yoshidagi bolalar o'zi haqida "Doniyor sakrayapti". "Sevinsh uxlamosh": - deb aytishadi.

Xayotning Z-yili o'zini-o'zi anglash rivojidagi muhim bosqich bo'lib xisoblanadi. Chunki bu davrda bolada avvallari predmetga maxkam biriktirib quyan harakatni asta-sekin undan ajrata boshlaydi.

Bu xodisa birdan, o'z--o'zidan ruyobga shiqmaydi. Uning amalga oshichiga sabab bolaning avvalgi predmetli harakatini yangi sharoitlarda bajarishi va uni boshqa predmetlarga kuchirishidir.

"Men uynayapman", "Men qiyinayapman", "Men ovqat eyapman" degan gaplarni hamda "-o'zim" deran so'zni 3 yoshli bolaning nytqida tez-tez uchratishimiz mumkin. O'zini uchinchi shaxs olmoshi bilan ifodalashdan "men" olmoshini ishlatishga o'tishi ilk bolalik davrining eng muhim yutyqlaridan biridir. Ba'zi psixologlar, (L.I.Bojovish) xatto, ilk bolalik davrining oxiriga kelib paydo bo'luvshi "Men" tizimi va uni yuzaga keltiradigan mustaqil harakat qilish ehtiyoji, o'z "Men"ini ruyobga shiqarishi namoyon etish ehtiyoji yshbu davrda yuzaga keluvshi eng markaziy yangi to'zilma, deb hisoblashadi. Bu to'zilma ketidan paydo bo'luvshi to'zilmalar orasida o'ziga-o'zi baxo berishning yuzaga kelishi bolaning shaxs sifatida rivojlanishida o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

SHaxs shakllanishining dastlabki bosqichlarida ya'ni ilk bolalik davrining oxiri va bog'cha yoshining boshidagi o'ziga-o'zi baxo berishning genezisida (yuzaga kelichida) bolaning kattalar bilan bo'lgan Muloqoti hal qiluvshi ahamiyatga ega bo'ladi. Bola o'zining imkoniyatlari xaqida adekvat bilimga ega bo'lmaganligi tufayli katgalarining unga bergan baxosini kabo'l qiladi. Boshqasha aytganda, bola o'zini katgalar orqali ularning bola xakidagi fikri orqali baxolaydi. Bola bu davrda o'ziga o'zi baho berishda to'laligisha kattalarning fikriga suyanadi. O'zi xaqidagi mustaqil tasavvur elementlari esa biroz keyinroq paydo bo'ladi.

Maxsus tadqiqotlarning ko'rsatishisha (B. G. Nechaev va b.) ushbu elementlar dastlab shaxsiy sifatlar, axloqiy fazilatlarini baholashda emas, balki predmetli va tashqi xususiyatlarini baholashda namoyon bo'ladi. Bu esa harakatlarning predmetdan tuliq ajralib shiqmaganligini ko'rsatadi.

Bog'cha yoshidagi bola shaxsining rivojlanishida ancha sezilarli bo'lgan o'zgarish o'ega kishining tashqi xususiyatlarini baxolashdan shaxsiy xususiyatlarini baholashga -o'tichida ifodalanadi.

Barcha yoshguruhlardagi bolalarda o'zlaridan ko'pa o'ega shaxslarni ob'ektivroq baholashlari kuzatiladi. Biroq bu erda ham ma'lum bir farqlab uchraydi. Jumladan, katta bog'cha yoshidagi bolalar "Sizlarning orangizdagi eng yaxshi bola kim?" detan savolga odatda "Men" deb javob bermaydilar. Ammo bu bolaning o'ziga-o'zi

beradigan baxosi pasayganing bildirmaydi. Bolalarning bunday javobni bermasliklariga sabab shundaki, bu yoshda ular ko'pinsha maktanshoklik yaxshi emasligini biladilar. Agar o'zlarini ijobiy tomondan baxolamokshi bo'lsalar, buni ko'pinsha bilvosita amalga oshiradilar. Masalan, "Sen yaxshi bolamisan yoki yomon bolamisan?" detan savolga bolalar (bog'chaning katta guruhi bolalari) "YAXshi" yoki "YOmon" deb javob bermaydilar, buning urniga "Bilmadim., Men kattalarga qo'loq solaman", "Men ham 100 gasha sanashni bilaman", "Men doim navbatchilarga yordam beraman" deb aytadilar.

Bog'cha yosh davrida o'ziga-o'zi baho berish emotsional harakterga ega bo'ladi. Bolaning boshqalarga beradigan baxosi ham shunday xususiyatga ega bo'ladi. Bola uni upab turgankattalardan kaysi biriga ishonsh xis etsa, mexri tovlansa, ucha kichiga ijobiy baho beradi. Katta bog'cha yoshidagi bolalar ularni upab turgankattalarning ichki olamiga baho berishga harakat qiladilar. O'rta va kichik bog'cha yoshidagi bolalardan farqli ravishda kattalarning ichki olamiga anchagina shykur va differentsiallashgan baho beradilar.

Aniqlanishicha, bolaning guruhda egallagan mavqei uning o'ziga-o'zi beradigan baxosiga tasir etadi. Masalan, guruhdagi mavkei unshalik baland bo'lmagan bolalarda o'ziga juda yuqori baho berish, aksinsha guruhdagi mavkei ancha yaxshi bo'lgan bolalarda o'zini past baxolash tendentsiyasi kuzatiladi. Bog'cha yoshining oxiriga kelib bolaning atrofdegilarga beradigan bahosi ancha shykur, tulik detallashgan va kengaytirilgan to's ola boshlaydi.

Bu o'zgarishlar shu bilon tushuntiriladiki, katta bog'cha yoshidagi bolalarda odamlarning ichki olamiga qiziqish ortib boradi, ular baho berishda muhim bo'lgan mezonlarni o'zlashtirib boradilar, tafakkur va nutqlari rivojlanib boradi.

Bog'cha yoshidagi bolaning o'ziga--o'zi beradigan bahosida unda rivojlanib borayotgan gurur va uyat tuygulari ham aks etadi.

O'zini-o'zi anglashining rivojlanishi bolaning bilish va motivatsion sohalari shakllanishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Mana shu sohalarning rivojlanib borishi natijasida bola ham o'zini, ham o'zi egallab turganvaziyatni anglashga kodir bo'la boshlaydi, ya'ni unda o'zining ijtimoiy meningi anglash shakllanadi. Bu xodisa bolaning keyingi yosh bosqichiga o'tichida, hamda uning maktabga psixologik tayyorligida muhim rol o'ynaydi. Bog'cha yoshining oxiriga kelib, bolaning o'egalarga va o'z-o'ziga beradigan bahosidagi mustaqillik,

tankidshanlik ancha o'sadi. Bog'cha yoshidagi bolaning motivatsion sohasi aktiv rivojlanib boradi. Kichik bog'cha yoshidagi bolaning xulq-atvori ilk bolalik davrlarida unshalik farq qilmaydi. Bu davrda ham bolalar asosan situativ emotsiyalari va xoxish istaklari ta'sirida harakat qiladilar. Biror harakatni bajara turib ular nima uchun shunday qilayotganliklarini tulik tuchunmaydilar va tushuntira olmaydilar. Katta bog'cha yoshidagi bolalarning xatti - harakatlari ancha aniqlangan tarzda ro'y beradi. Har xil motivlar bog'cha yoshining turli bosqichlaridagi bolalarni aynan bir harakatni amalga oshirishga undaydi. Masalan, 3 yoshli bola o'yinchoqlarini yuvichidan maqsadi suv o'ynash bo'lsa, 6 yoshli bolaning maqsadi o'yinchoqlarni toza qilish, onasiga yordam berichidan iborat bo'ladi.

Demak, bog'cha yosh davrida xulq-atrofnig yangi motivlari paydo bo'ladi. Bu motivlar muayyan o'zaro munosabatlarga kirishadilar, bir-biriga boglangan xolda, motivlar ierarxiasini xosil qiladi. Motivlar ierarxiyasi bog'cha yosh davridagi bolaning motivatsion sohasida paydo bo'luvshi va uning rivojlanishida juda muhim o'rin egallovshi to'zilma bo'lib xisoblanadi.

Motivlar ierarxiasidagi motivlarning bir-biriga o'zaro tobe bo'lib boglanganligi tufayli bola muhim, lekin ancha zerikarli vazifani bajarish uchun ayni damda unga qiziqarli bo'lib ko'ringan mashg'ulotdan voz keshishi mumkin. Bog'cha yosh davrida faoliyat motivlari ma'lum bir tizimga tuchib, ayrim motivlar boshqalaridan o'stun kela boshlaydi. Qanday motivning o'stun kelishi bola xulq-atvorining yo'nalishini belgilab beradi. Bog'cha yosh davrida bola shaxsining o'zagi endigina shakllanayotgan bo'lsa ham, shu davrdayok bolalarni xulq-atvorida ma'lum bir yo'nalganlik kuzatila boshlaydi. Bu yo'nalganligi har xil - egoistik yo'nalganlikdan tortib individualistik, ijtimoiy yo'nalganlikkasha bo'lishi mumkin (albatta ushbu yoshning imkoniyatlari doirasi).

Bog'cha yoshidayok ba'zi bolalar xulq-atvorida yaratuvshanlik, ayrim bolalarda esa bo'zgunshilikka, iste'mollikka bo'lgan mayllar yorqin namoyon bo'ladi. Tarbiyachi va ota-onalar bunday mayllarni tez paykab olishi lozim. Chunki bu salbiy xususiyatlarning o'z vaqtida korrektsiya qilish, ijtimoiy jixatdan kadrlanadigan ehtiyoj va motivlarni shakllantirish, har bir bola uchun o'z-o'zini namoyon etishga sharoit yaratish imkoniyatini beradi.

7-MAVZU: ILK BOLALIK DAVRIDA O'Z-O'ZINI ANGLASH VA IRODAVIY HARAKATLARNING BOLALARDA RIVOJLANISHI REJA:

1. Ontogenezda emotsiyalar va xissiyotlar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda oliy xislarining rivojlanishi.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsiya-xissiyotlarining rivojlanish shartlari.
4. Bog'cha yoshidagi bolalarda irodaviy faoliyatlarni tarkib topishi.
5. Bolada bilish qobiliyatining rivojlanishi

Tayanch iboralar: ilk bolalalik, o'z-o'zini anglash, irodaviy harakatlar, maktabgacha yosh, oliy xislar, emotsiya, faoliyat, bilish qobiliyatlari.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ontogenezda emotsiyalar va xissiyotlar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari nimalardan iborat?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda oliy xislar qanday rivojlanadi?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsiya-xissiyotlarining rivojlanish shartlarini ayting?
4. Bog'cha yoshidagi bolalarda irodaviy faoliyatlarni tarkib topishi nimalarga bog'liq?

Insonning psixik rivojlanishi, uning shaxs sifatida shakllanishi o'zini o'zi anglashining ya'ni o'zini jismoniy, ma'naviy hamda ijtimoiy mavjudot sifatida anglashning qapop topishi bilan bog'liq. O'zini- o'zi anglashning rivojlanishi har bir bolada o'ziga xos tarzda kechadi. Biroq barcha bolalarda, odatda, hayotning birinchi yili oxiriga kelib, o'zini-o'zi anglashning paydo bo'lganini tasdiklovchi belgilar kuzatiladi: bola o'zini, uz tanasini uni urab turgan fazodan ajrata boshlaydi. O'zini-o'zi anglashning keyingi rivojlanishi bolaning

uz xoxishlari va umuman, faoliyati motivlarini anglashi bilan bogliq bo'ladi. Uz faoliyatining motivlarini anglashi, bolaga o'zini-o'zi anglashning keyingi bosqichiga utishga, ya'ni uz harakatlaridan ajrata olishra yordam beradi. Dastlab bola o'zini faoliyat sub'ekti sifatida anglamaydi. Ilk bolalik yoshidagi bolalar o'zi haqida "Doniyor sakrayapti". "Sevinch uxlamochi". - deb aytishadi. Hayotning Z-yili o'zini-o'zi anglash rivojidagi muhim bosqich bo'lib hisodlanadi. Chunki bu davrda bolada avvallari predmetga maxkam biriktirib quygan harakatni asta-sekin undan ajrata boshlaydi. Bu hodisa birdan, uz--o'zidan ro'yobga chiqmaydi. Uning amalga oshishiga sabab bolaning avvalgi predmetli harakatini yangi sharoitlarda bajarishi va uni boshqa predmetlarga kuchirishidir. "Men uynayapman", "Men kiyinayapman", "Men ovqat eyapman" degan gaplarni hamda "o'zim" deran so'zni 3 yoshli bolaning nytqida tez-tez uchratishimiz mumkin. O'zini uchinchi shaxs olmoshi bilan ifodalashdan "men" olmoshini ishlatishga utishi ilk bolalik davrining eng muhim yutyqlaridan biridir.

Ba'zi psixologlar, (L.I.Bojovich) xatto, ilk bolalik davrining oxiriga kelib paydo buluvchi "Men" tizimi va uniig yuzaga keltiradigan mustakil harakat qilish extiyoji, uz "Men"ini ro'yobga chiqarishi namoyon etish extiyoji yshbu davrda yuzaga keluvchi eng markaziy yangi to'zilma, deb hisodlashadi. Bu to'zilma ketidan paydo buluvchi to'zilmalar orasida o'ziga-o'zi baxo berishning yuzaga kelishi bolaning shaxs sifatida rivojlanishida uta muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxs (Shaxs haqida referat) shakllanishining dastlabki bosqichlarida ya'ni ilk bolalik davrining oxiri va bog'cha yoshining boshidagi o'ziga-o'zi baxo berishning genezisida (yuzaga kelishida) bolaning kattalar bilan bo'lgan mulokoti hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Bola o'zining imkoniyatlari haqida adekvat bilimga ega bulmaganligi tufayli katgalarining unga bergan baxosini kabul kiladi. Boshqacha aytganda, bola o'zini katgalar orhali ularning bola haqidagi fikri orhali baxolaydi. Bola bu davrda o'ziga o'zi baxo berishda tulaligicha kattalarning fikriga suyanadi. O'zi haqidagi mustaqil tasavvur elementlari esa biroz keyinroq paydo bo'ladi.

Bola faoliyati, atrof olamni va o'zini bilishi, kattalar va tengdoshlar bilan bo'lgan munosabat jarayonida xilma-xil emotsiyalar hamda xissiyotlani o'zidan o'tkazadi. U atrofda ro'y berayotgan hamda o'zi qilayotgan narsalarga muayyan munosabatda bo'ladi. Ana

shu munosabat bolada ma'lum bir emotsiyalar va xissiyotlarni tugdiradi.

Emotsiyalar va xissiyotlar ham vokelikni aks ettirishning o'ziga xos shakli. U bolaning atrof olamga bo'lgan munosabati, biror bir ehtiyojning kondirilishi yoki kondirilmasligi tufayli vujudga keluvshi lehki keshinmalarida namoyon bo'ladi.

Emotsiya va xissiyotlar rivojlanishning quyidagi umumiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin: bola xayotiy vaziyatining o'zgarichiga bog'liq ravishda emotsional holatlarning shakllanishi;

emotsiyalar asosida oliy xissiyotlarning shakllanishi: emotsiya va xissiyotlarning shaxsiy to'zilmalar orasida yangi to'zilma sifatida shakllanib borishi.

Emotsiya va xissiyotlarning ontogenezdagi rivoji muayyan o'z qonunlariga ega:

1. Dastlab, ontogenezdagi oddiy keshinmalarni ifodalovshi emotsiyalar paydo bo'ladi. Bu keshinmalar tabiiy ehtiyojlarning kondirilichiga bog'liq ravishda vujudga keladi. (kondirilsa - ijobiy, kondirilmasa salbiy emotsiyalar vujudga keladi). Bunday emotsiyalar xayvonlarda ham mavjud. Biroq boladagi eng oddiy emotsiyalardan xayvonlardagi eng oddiy emotsiyalarni farqlash kerak. Chunki emotsiyalarning namoyon bo'lish shakli insonda ijtimoiy harakterga ega. 2 yoshdan boshlab bola

uchun bolalarning shodlik, xursandshilik, umuman ijobiy emotsiyalarni ifodalovshi reaksiyalari eng informativ (ko'p axborot beradigan) bo'lib xisoblanadi. Tajribalardan birida, 2-9 yoshdagi bolalarga fotosuratlardan turli mimik reaksiyalarni (xayronlik, jaxl, qo'rquv, xursandshilik va boshqalarni ifodalovshi reaksiyalarni) aniqlab olib, so'ngra ko'rsatib berish taklif etilgan. Tajribadan shu narsa ma'lum bo'ldiki, bolalar birinchi bo'lib xursandshilikni ifodalovshi mimik reaksiyalarni anglay olganlar ko'rsatib berishda ham eng oldin xursandlikni ifodalovshi mimik reaksiyalarni aniqlay olganlar.

Demak, dastlab ijobiy emotsiyalarni ko'rsatib beruvshi mimik reaksiyalarni aniqlash, boshqa reaksiyalar orasida tanish va namoyon eta bilish qobiliyati shakllanadi.

SHubxasiz, ijobiy emotsiyalar Maktabgacha yoshdagi bolaning psixik va jismoniy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq V. A. Suxomlinekiy ta'kidlaganidek, agar bola shodlikni mehnatsiz, ruxiy

kuchlarini ishga solmay qo'lga kiritaversa, ertami keshmi uning yuragi bir parsha "mo'z" ga aylanib qolishi mumkin. Unda sovuqqonlik paydo bo'lishi mumkin.

2. Emotsiyalarning rivojlanishi ularning differentsiyasi, keshinmalarning boyib borishi singari ro'y beradi. Ijobiy emotsional yoki salbiy emotsional bo'yoqdorlikka ega bo'lgan keshinmalarga misol qilib, ozuqaga bo'lgan ehtiyojning kondirilishi yoki kondirilmaslgi tufayli bola o'z boshidan o'tkazadigan keshinmalarni keltirish mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolada salbiy keshinmalar qo'rquv, jaxl, jirkanish, ijobiy keshinmalar - shodlik, bola mexrining atrofdegilarga tovlanib ketishi, ota-onasiga kalban, yaqinlashishi ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin.

Z. Bolalar xissiyotlarining rivojlanishi muayyan ob'ektga yo'naltirilgan emotsiyalarning umumlashishi sifatida ro'y beradi.

Emotsiya va xissiyotlarning shakllangan tizimida emotsiyalar boshdan o'tkazilayotgan xissiyotning namoyon bo'lishi sifatida gavdalanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsiya va xissiyotlar tizimi endi-endi shakllanayotgan bo'ladi. SHuning uchun ularning emotsiyalari ular keshirayotgan xissiyotlarning namoyon bo'lishi emas, balki kyppok oliy xissiyotlarning shakllanishi uchun umumlashtirilishi kerak bo'lgan materialdir.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsional sohasining rivojlanishi davomida emotsional keshinmalarni uygotuvshi ob'ektdan sub'ektga munosabat ajralib boradi. Bola qanchalik kichik bo'lsa, buning uchun ob'ekt tavsifi bilan sub'ektiv keshinmalari tavsifi shunshalik bir-biriga yaqin bo'ladi. 3 yoshli betob bola uchun unga o'qol qilgan hamshira "yomon xolda" dir. Bunda bola o'z emotsional holatining salbiy tavsifini bu holatning yuzaga kelichiga sababshi bo'lgan odamga kuchirib o'tkazadi.

5. Maktabgacha yoshda emotsiya va xissiyotlarning dinamik va mazmuniy tomonlari rivoj topadi. Maz mun tomoning rivojlanishi atrof ham xaqidagi bola bilimlarining kengayishi va shykurlashishi, bola barkaror (doimo bir xil) munosabatda bo'ladigan predmet va xodisalarning ko'payib borishi bilan takozolanadi. (SHular tufayli emotsiya va xissiyotlar mazmun jixatdan rivojlanadi.) Dinamik tomonining rivojlanishi bolada o'z emotsiyalarini nazorat qilish va boshqara olish ko'nikmalarining shakllanishi bilan takozolanadi.

Emotsiya va xissiyotlarning mazmuni emotsional keshinmalarining obektlari, sabablari bilan bog'liq. Dinamik aspekt esa emotsional keshinmalarining shykurligi, davomiyligi va vujudga kelish shastotasi bilan harakterlanadi.

Emotsiya va xissiyotlar rivojlanishi boshqa psixik jarayonlar, ayniqsa, nutqning rivojlanishi bilan bog'liq. Nutq yordamida bola o'z xissiyotlari va emotsiyalarini anglaydi va boshqaradi. Nutq orqali bolalarda nafaqat biror narsaga ehtiyoj sezayotganlarini bildiradilar, balki ma'lum bir tarzda o'z keshinmalarini ifodalaydilar. Bola emotsiyalarining rivojlanishi muayyan ijtimoiy vaziyatlar bilan bog'liq. Bolaning vaziyatini tuchinish, vaziyatni va undagi o'zgarishlarni boshidan keshirishi muayyan emotsional holatni xosil qiladi.

Bola uchun odatiy bo'lgan vaziyatlarning bo'zilichiga bola xayot tarzi, kun tartibining o'zgarishi sabab bo'lishi mumkin. Bu esa ba'zida stress holatini yuzaga keltiradi. A.I. Michkis va L.G. Golubevaning ma'lumotlariga ko'pa, bolalar yangi sharoitlarga moslashishi uchun 2 oy talab qilinadi.

Odatiy vaziyatning bo'zilishiaffektiv reaksiyalarni shuningdek, qo'rquvni keltirib chiqishi mumkin. Affekt (kisqa mudatli, juchqin keshadigan emotsional reaksiya) bosh miya po'stlogi boshqaruv funktsiyasning so'stligi natijasi bo'lishi mumkin.

Bolalardagi o'zgarish tormozlanishdan o'stun kelishi mumkin. Bola ijobiy emotsiyalarning juchkin ifodalanishini tormozlay olmasligi tufayli, kapama - karshi (salbiy) emotsiyalar paydo bo'lishi mumkin. Masalan, juchkin xursandshilik ko'pinsha yigi va ko'z yoshi bilan tugaydi.

Maktabgacha yoshdagi bola faoliyatining stro'qturasida emotsiyalarning to'tgan upni asta-sekin o'egarib boradi: dastlabki bosqichlarda keshinmalar erishilgan natijada emotsional baho sifatida yuzaga kelsa, keyingi bosqichlarda - harakatlarni bajargunsha oldindan emotsional sezish shaklida vujudga keladi.

L.Z. Neverovish o'tkaegan tajribalarda 4-6 yoshli bolalar ma'lum ketma-ketlikda 19 ta aylanashani terib chiqib, piramidalar yasashi kerak edi. Bolalar vazifani nafaqat ishning ahamiyati ularga tushuntirilganda, (piramida o'yin o'ynash uchun kerakligi tushuntirilganda), shu bilan birga vaziyatni oldindan emotsional sezish xosil qilinganda yaxshi bajarishgan. Vaziyatni oldindan

emotsional sezishni xosil qilish uchun eksperimentator bolaga rasmlar ko'rsatdi. Birinchi rasmda yoyilib yotgan aylanashalar oldida yiglab o'tirgan bolalar tasvirlangan, ikkinchisida esa yasab bo'lingan piramidalarni xursandshilik bilan uynayotgan bolalar ko'rsatilgan. Bolalar bilan rasmlarni muxokama qilish ularda berilgan vazifani bajarish yoki bajarmaslik okibatlarini haqida emotsional bo'yoqdor tasavvurlarni vujudga keltiradi. Bu esa bolalarni berilgan vazifani oxirigacha bajarishga undaydi. A.V.Zaporojets yoeganidek, bola rivojlanib borar ekan, affektiv va bilish jarayonlari o'zaro aloqaga kirishadi, hamda odamlarga xos xisssiyotlarning bir bo'tun funksional tizimini xosil qiladi. Bu tizim sub'ektga o'z xatgiharakatlarining okibatlarini nafaqat oldindan ko'ra bilish, balki ayni vaqtda xis eta olish va shu tarika faoliyatning murakkab shakllarni adekvat emotsional boshqarish imkonining beradi.

P.M.YAkobson ko'rsatib ytganidek, Maktabgacha yosh davrida xisssiyotning bola harakatlarining motivi sifatida roli o'egarib boradi. 3 yoshgacha bolaning harakatlari nima yokimsiz-u, nima yokimli ekaningni anglashga asoslanadi. 3-4 yoshda boladagi jaxl, qo'rquv, kayrypish darxol uni harakatra undaydi. U boshqa bola bilan urishadi, o'yinchoqni tortib oladi yoki kimgadir raxmi kelayotganingni ko'rsatadi, 4-5 yoshda bola o'z harakatlarini xisssiyotlarini bevosita namoyon etishdan o'zini to'ta olishi yoki oliy xisssiyotlariga asoslanib harakat qilishi mumkin, emotsiya va xisssiyotlar boshqaruv funksiyasini bajarib, bolaning xulq-atvorini kayta ko'rishga yordam beradi. Emotsional keshinmalar, xatti-harakatlarni qo'llab-kuvvatlaydi, yo'naltiradi yoki tormozlaydi. Bolaning xulq-atvorini o'egartirishga karatilgan kattalarning ta'sirlari va talablari bola tomonidan emotsional kabo'l qilinsa, bola harakatlarning undovshisi bo'lib xizmat qiladi va emotsional javobni uyg'otadi.

Bolada oliy (axloqiy) xisssiyotlar, bilish xisssiyotlar shakillanishn uchun unda yaxshilik va yomonlik, ro'zallik va xuno'qlik haqida tyshynsha hamda bilish exgiyoji shakllangan bo'lishi lozim. Xisssiyotlar asta-sekin shakllanib boradi. Dastlab bolalar xodisalarning to'g'rida-to'g'ri ma'nosini, keyinshalik ularning umumiy ma'nosini tyshynadilar.

Maktabgacha yoshdan bolalar uchun oliy xisssiyotlarning qo'shilib ketganligi xos. Bolalar estetik keshinmalarni vujudga keltiruvshi ob'ekt va xodisalarni ham, axloqiy keshinmalarni uygotuvshi ob'ekt

va vositalarni ham, intellektual keshinmalarni yuzaga keltiruvshi ob'ekt va xodisalarni ham "yaxshi" degan umumiy baho bilan baholaydilar. Boshqasha aytganda, bu davrda bola uchun yaxshi narsa bu shiroyli, bu mexribon, bu qiziqarli narsadir. Aynan bir ob'ekt o'zida estetik, axloqiy xisssiyotlarni jamlagan keshinmalarni uyg'otadi.

Keyinshalik maxsus axloqiy va estetik mezonlar asosida analiz qilish va baholash ko'nikmasi shakllangash, sinkretik, (qo'shilib; birlashib ketgan) xisssiyotlar estetik, axloqiy intellektual xisssiyotlarga ajraladi.

Oliy xisssiyotlar 2-3 yoshdan boshlab shakllana boshlaydi. Oliy xisssiyotlarga intellektual estetik va axloqiy xisssiyotlar kiradi.

Bilish faoliyati jarayonida yuzaga shikadigan xisssiyotlar intellektual xisssiyotlar deyiladi, Bo'larga qiziquvshanlik, xayron bo'lish, yangilikdan zavqlanish xissi, xyshshakshaklik xissi kiradi, Xuchshakshaklik xissi Maktabgacha yoshdan bolalarda vokelikni bilish jarayonida namoyon bo'ladi. Atrof olam xakida to'tri tasavvurlarga ega bo'lgan bolalar predmetlarga ular uchun xos bo'lmagan belgilarni ats etishni yaxshi ko'radi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy xayot, talablarini, ya'ni axloqiy me'yorlarni bajarish yoki bajarmaslikka bog'liq ravishda muayyan keshinmalar yuzaga keladi. Bursh-xisssining ilk bor namoyon bo'lishi 4-5 yoshlarga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda mavjud bilimlar, ko'nikma va malakalar asosida bolada axloqiy ong shakllana boshlaydi. Chunki bu davrda bolalar kattalarning talablarini tushuna boshlaydi va ularni o'zining xatti-harakati hamda boshqalarning xulq-atvoriga tadbik eta boshlaydi.

Maktabgacha yoshdari bolalarda faxr va kunt kabi axloqiy keshinmalar ham paydo bo'ladi. Faxr xisssining paydo bo'lishi uchun bola ongda konkret fazilatlar bilan atrof dagilarning ularga beradigan ijobiy bahosi o'rtasida mavjud aloqadorlik xakida shakllangan tasavvurlar ichki asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, 4-5 yoshli bolalar faoliyatning har xil turlarida erishadigan miqdoriy ko'rsatkishlar bilan birgalikda shiroyli paksra tucha olish, tez shopa olish, axloqiy xususiyatlari (shiday olish, qo'loq solish) bilan faxrlanadilar.

Maktabgacha yosh davrining oxiriga kelib, oliy xisssiyotlar tobora ko'proq bola xulq-atvorining motivlariga aylanib boradi. Xisssiyotlar vositasida bolalar jamiyatda upnatilgan estetik, axloqiy talablarga

muvofig ravishda o'z xoxish istaklari, xatti-harakatlarini boshqara boshlaydi, Maktabgacha yoshdagi bolalar, emotsiya va xissiyotlarining rivojlanishi bir kator shartlar bilan bog'liq. M.I. Lisinaning tadqiqotlari ko'rsatishisha, emotsiya va xissiyotlar bolaning kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqoti jarayonida shakllanadi.

Xayotning dastlabki yillaridan boshlab oiladan tashqarida tarbiyalangan bolalardagi so'st emotsional rivojlanish bo'tun xayotlari davomida saklanib qolishi mumkin, buning sababi shyndaki, Maktabgacha tarbiya muassasalarida bitta kichiga ko'p bola to'g'ri keladi. Natijada tarbiyachilarning har bir bola bilan emotsional kontakti kam bo'ladi.

M.M. Koltsovaning ma'lumotlariga ko'ra, oiladagi nosoglom muhit darhol bolaning shizadigan rasmlarida aks etadi. Oiladagi noto'g'ri munosabatlar ba'zida bir tomonlama affektiv bog'liqlikni

ko'pinsha onaga bo'lgan bog'liqlikni yuzaga keltiradi. Bunda bolaning tengdoshlari bilan muloqotda bo'lish ehtiyoji so'sayadi, bolaning xulq atvori xaddan tashkari kattalarga bog'liq bo'lib qoladi, bola, xatto kuchli salbiy keshinmalar (masalan, o'zi boglanib qolgan odamga nisbatan rashk)ni boshidan keshirishi mumkin. M.M. Koltsova va V.S. Muxinaning tadqiqotlarida ko'rsatilishisha, ota-onaga nisbatan rashkning namoyon bo'lishi odamda oilada yangi farzandning tyirilishi bilan bog'liq bo'ladi.

Emotsiyalar va xissiyotlar Maktabgacha yosh davrida etakshi bo'lgan faoliyat turi - o'yinda juda intensiv rivojlanadi. O'yin Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun nafaqat etakshi, balki xilma xil keshinmalarga boy faoliyat turidir.

Emotsiyalar va xissiyotlar bola faoliyati amalga oshiriladigan ijtimoiy-psixologik vaziyat bilan bog'liq. Emotsiogen vaziyatlar, ya'ni kuchli keshinmalarni uygotuvshi vaziyatlar yangiligi, gayrioddiyligi bilan ajralib turadi. Bola kattalarga nisbatan ancha ko'p emotsiyalarni boshidan keshiradi. Buning sababi shundaki, bolaning xayot tajribasi hali kam bo'lganligi uchun ko'p narsa unga garoyib va yangi bo'lib ko'pinadi.

Vaziyatga ko'pa bolaning xissiyot va emotsiyalari ham ijobiy (muxabbat, xursandshilik), ham salbiy (jaxl, nafrat) bo'lishi mumkin. Agar bola ehtiyojlarini qondira olish imkoniyatlariga ega bo'lsa ijobiy keshinmalar (stenik keshinmalar) xosil bo'ladi. Bordi-

yu, vujudga kelgan vaziyatga bola o'z ehtiyojlarini kondirish imkoniyatiga ega bo'lmasa, salbiy (astenik) emotsioial keshinmalar paydo bo'ladi.

Umuman olganda, bolalar xayotiy vaziyatlarga optimistik munosabatda bo'ladilar, ularga tetik xayotdan kuvonuvshan kayfiyat xos. Emotsiya va xissiyotlarning ontogenezdagi rivojlanish qonuniyatlarini, shuningdek shartlari va yosh xususiyatlarini xisobga olish bolalarda maktabga psixologik tayyorgarlikni shakllantirish imkonini beradi. Maktabga psixologik tayyorgarlikning asosiy tarkibiy qismlaridan biri emotsional tayyorgarlikdir. Bu tayyorgarlik nafaqat maktabda ta'lim boshlashni xursandshilik bilan ko'tish, balki shu bilan birga oliy xissiyotlarning ancha rivojlangan bo'lishi, bola shaxsining emotsional xususiyatlari shakllangan bo'lishi taqozo qiladi.

Irodaviy harakatlar ma'lum maqsad asosida amalga oshiriladigan, to'la anglangan harakat bo'lgani uchun bunday murakkab harakatlar hali shaqaloq bolalarda bo'lmaydi. Chaqaloq bolalardagi aktivlik asosan ixtiyorsiz, reflektor harakatlardan iborat bo'ladi. Chaqaloq bolalar o'zlarining bironta ham harakatlarini idora qila olmaydilar.

Masalan, kichkina bola o'ziga yoqkan yoki uni qiziqtirgan biron narsani ko'rgan paytida juda ko'p betartib (qo'l-oyoqlari, boshi bilan) harakatlar qila boshlaydi. Lekin harakatlarning biron tasi ham ma'lum bir maqsadga karatilgan bo'lmaydi.

Bola uch-turt oylik bo'lgandagina, o'zining boshini tik holatda uchlay oladigan bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab bolaning ixtiyoriy harakatlari rivojlana boshlaydi. Bola 5-6 oylik bo'lgach tanasining muvozanatini saqlab bemalol o'tipa oladilar, qo'llari bilan o'z atrofidagi narsalarni ushlab ko'radigan bo'ladi. Ana shu tariqa bolaning ixtiyoriy harakatlari rivojlana borib, bola bir yoshga to'lgach, o'z harakatlarini ixtiyoriy ravishda idora qilib yura boshlaydilar.

Ilk bolalik yoshidagi bolalarning irodaviy harakatlarini rivojlantirishda nutqni egallash nixoyatda katta rol o'ynaydi. Bola nutqni egallab olgash, u kattalar bilan nutq orqali, munosabatga kirishadi, ularning topshiriqlarini kuvonib bajaradi. Masalan, kichkina bolalar katta odamlarning "bu yoqqa kel", "mana bu erga o'tip", "qo'lingni ber" kabi topshiriqlariga bemalol tushunib sidqi dildan bajaradilar.

YAsli yoshida bolaning ixtiyoriy harakatlari tez sur'at bilan rivojlana boshlaydi. U o'zini qiziktirgan narsalarni olib ushlab, uni

aylantirib har tomonlama timireqilab ko'radi. Bola shu davrdan boshlab kattalarga taqlid qilgan xolda ixtiyoriy irodaviy harakatlarni bajara boshlaydi. SHuning uchun ham ularning irodaviy harakatlarini to'tri yo'lga solish, rivojlantirib borish kattalar zimmasiga yo'qlatiladi.

Irodaviy jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan asosiy ixtiyoriy harakatlar bog'cha yoshidan boshlab yuzaga kela boshlaydi. Lekin kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali ixtiyorsiz harakatlar o'stunlik qiladi. 3 yoshli bolaning ko'pgina harakatlari uning tafakkuriga emas, balki xissiyotiga tobe bo'ladi. SHuning uchun ham bu yoshdagi bolalar hali biron bir ishga o'zlarini majbur etish uddasidan shiqa olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida ular nytqining tobora o'sib borishi juda katta ahamiyatga ega. Tarbiyachilar va ota-onalar turli yoshdagi bolalarga ogzaki turda turli xil vazifalarni topshiradilar. Bolalar ayni chog'dagi o'yinlarni yoki boshqa qilayotgan ishlarini quyib, kattalarning topshirgan vazifalarini bajarishlari kerak. Ana shunday topshiriqlar berish orqali bolalarda ixtiyoriy harakatlarni o'stirib borish mumkin. Lekin ogzaki topshiriqlarni bog'cha yoshidagi hamma bolalar ham bir xilda bajaravermaydilar. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalari, ya'ni uch yoshli bolalar ogzaki berilgan topshiriqlarni xotiralarida uzoq vaqt saqlab turolmaydilar. U lar topshiriqni tezda uno'tib qo'yib, uning upniga o'zlari xoxlagan ish bilan shugullanadilar. Bunday holat ularni tashvishlantirmaydi. Hytq asosan o'rta va katta guruh yoshidagi bolalar irodasini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bu yoshda bolalar topshiriqlarni ixtiyoriy ravishda bajarishda so'z orqali tushuntirib berilgan usull arga rioya qilishga intiladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy harakatlar rivojlanishi bilan birga irodaviy jarayonlar ham ko'pina boshlaydi (maqsad qo'yish yo'l yurik hamda vositalarni belgilash, kapopra kelish va karorni ijro etish). Lekin kichik yoshdagi bolalarda bunday irodaviy jarayonlar halianiq emas. O'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishisha, 3 yoshli bolalarning harakatlari kuyilgan kat'iy bir maksaddan kelib tarkib topa boshlaydi. Bunda kattalarning ularga upnak ko'rsatishlari juda katta ahamiyatga egadir.

Katta yoshdagi bog'cha bolalarida bog'chada o'tkaziladigai sistemali mashg'ulotlar davomida ayrim ta'lim ishlari, ya'ni o'qish

tizimi jarayoni bilan bog'liq, bo'lgan malakalar tarkib topadi. Bola rasm shizish mashg'ulotlarida kalamni to'g'ri uchlash malakasini orttiradi, sanok, va ona tili mashg'ulotlarida birdan ungasha sanash va boshqa malakalarga ega bo'la boradilar. Ana shunday malakalarni tarkib toptirishda mashqning roli kattadir. Ta'limiy mashg'ulotlarda tarbiyachi har bir harakatning qanday bajarilishini oldin o'zi ko'rsatishi va undan shunu bolalardan talab qilishi kerak. Mashq qilish orqali bolalarda juda elementar hisoblash, yozish va o'qish malakalari xosil qilinadi.

Umuman, malaka va odatlarning inson xayotidagi roli bagoyat katta. Buni biz maktabga bog'chadan va typpa-to'g'ri uydan kelgan bolalarning taraqqiyot darajalari o'rtasidagi farqdan yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Qobiliyat deb odamniig ma'lum bir ish yoki harakatlarini boshqa odamlarga nisbatan osonlik va shakkonlik bilan bajara olish layokatiga aytiladi.

Kishilarda rivoj topib, ularning qobiliyatlarida namoyon bo'lgan tygma xususiyatlar iste'dod deb ataladi. Har bir odam bir qancha layokatlar bilan to'g'iladi. Lekin tygma layokatlar hali kamolotga etgan qobiliyat emas. Layokatlar odamlardagi tygma imkoniyatlaridir.

Odatda umumiy va maxsus qobiliyatlar farqlanadi. Odam umumiy qobiliyatlarga ega bo'lganda faoliyatning har xil turlari bilan aytarli kiynalmay shugullana oladilar. Bunday o'quvchilar tabiat fanlarini ham, gumanitar fanlarni ham yaxshi o'zlashtiradilar,

Maxsus qobiliyatga ega bo'lgan odam qandaydir aniq narsa bilan muvaffakiyatli shugullana oladi.

Bog'cha yoshida bilish, ba'zi bir maxsus va amaliy qobiliyatlar rivojlanadi.

Qobiliyatning rivojlanishi tashqi va ichki sharoitlarning o'zaro aloqalari orqali belgilanadi. Rubinshteyn aytganidek: qobiliyat spiralsimon tarzda rivojlanadi: bir ko'pinishdagi qobiliyatlar keyingi rivojlanish uchun imkoniyat yaratadi, yana ham yuqori darajadagi qobiliyatlar rivojlanadi,

Urab turganoram bilan bog'liq, bilish qobiliyatlari o'z ichiga sensor qobiliyatlarni (predmetlarni va tashqi vositalarni idrok qilish) kabi intellektual, bilimlarni oson va maxsuldor o'zlashtirish, predmetlarning tabiyatini va tevapak-atrofdagi xodisalar haqida ma'lumotlarni anglash jarayonida rivojlanadi.

Ko'pgina psixologlarning tadqiqotlari bilish qobiliyatlarining ancha erta paydo bo'lishi haqida ma'lumot beradi. Ularning xajmi predmetlarning o'ziga xos tomonlarini anglay olish, qiyin vaziyatlarni hal qilish qobiliyati, kuzatuvshanklik, ongining ijodkorligi va originalligini belgilaydi, Leytes umumiy aqliy qobiliyatlarning rivojlanishida faollik va o'zini boshqarish

xususiyatlari katta ahamiyatga ega deydi.

Xayratlanarli aqliy faollik, aqliy yo'qlamaga shankoklik intellektual jixatdan rivojlanishda ilgarilab ketayotgan bolalarning harakteristikasidir.

Bog'cha yosh davrida bevosita bilishning shakllaridan bo'lgan sensor etalonlarni va ko'pgazmali-fazoviy modellashtirishni uddalay olish kabi xususiyatlar yuzaga kela boshlaydi.

Kichik bog'cha yosh davridayok, bolalarda modellarni qurishning sharoitlari shakllangan. Sensor etalonlar va fazoviy modellar bilan harakatlarni egallashga yo'naltirilgan ta'lim bilish qobiliyatlarining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy faoliyatli qobiliyatlar inson xayotida katta ahamiyatga ega. Ular orasida tashkilotshilik asosiy rol o'ynaydi. Ularni ilk bolalik davrining so'ngida kuzatishimiz mumkin. Tashkilotshilik qobiliyatining paydo bo'lishi Muloqotshanklik va guruhdagi faoliyatning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Konstroktiv amaliy qobiliyatlar bog'cha yosh davrida yaxshi rivojlanadi.

Ko'pinsha bolalar tomonidan ushbu tipdagi konstroktorlash jarayonida yaratilgan kurilmalar o'zlarining faoliyatlarida foydalanish uchun qo'l keladi (kurilgan korabli sayoxatga junaydi, uyshalariga nafaqat kugirshok sigadi, balki o'zlari ham joylashadilar.

Qurilmalarni yaratish uchun maxsus ko'rish vositalaridan ham foydalaniladi. Masalan, taxtashalar, yogosh, faner va kartondan yasalgan ko'tilar va x). Ushbu konstroktorlash tipi nafaqat bog'cha bolasining

konstroktorlash qobiliyatini, balki Muloqotning zarur malakalarini, axloqiy sifatlarining faol shakllanishini ta'minlaydi. Bolalar o'zaro rejalashtirish va harakatlari jarayonida maslaxatlashishni, tashabbo's bildirishni, o'z takliflarini inobatga olinishini, yonbosishni, bir-biriga yordam berishni umumiy yutuqdan zavqlanishini o'rganadilar.

Ijodiy konstroktorlash ayniqsa, bog'cha yosh davrining oxiriga

borib yorqin namoyon bo'ladi, ulardan o'z faoliyatini mustaqil rejalashtirish, ijodkorlikka moyillik kabilar.

Maxsus qobiliyatlar - bu shaxsning individual psixologik xususiyatlari bo'lib, faoliyatning maxsus turlarida muvaffakiyatni ta'minlaydi.

Bolalarda mo'sikiy qobiliyatlar shakllana juda erta boshlaydi. Ular avvlambor, o'z tarkibiga chapakni sezishni olgan yuqori musiqaviylikda (musiqaga emotsional javob qdytarish qobiliyati shuningdek musiqani nozik did bilan farqlash (musiqaviylikning eshituvshanklik komponenti) qobiliyatida namoyon bo'ladi. B.M.Teplovning fikri bo'yicha chapakni xis qilish bilan mo'tanosib ravishda mo'siqiy-reprodoktiv qobiliyat garmonik xis tuyguning asosida yotadi. Mo'sikiy qobiliyatlar keng kirralidir. Bog'cha yosh davrida mo'siqiy-harakat qobiliyati faol tarzda rivojlanadi. Bog'cha yoshidagi bolalarning sevimli mashg'uloti bu rasm shizishdir. Mo'sikiy faoliyat kabi tasviriy faoliyat ham erta shakllanadi. Xatto agar ular u tarzda yorqin namoyon bo'lmagan bo'lsa ham barcha bolalarda bu qobiliyatni rivojlantirish kerak. Zero rasm - shunday faoliyat turiki uning siz to'lakonli shaxs rivojlanishini tasavvur qilish qiyin. Tasviriy faoliyat tevarak atrofni yanada shykurroq to'laroq ko'rishga hamda uning ro'zalligini xis qilishga o'rgatadi.

B.I.Kirilenko, E.I.Ignat'ev va boshqa psixologlarning fikricha, tasviriy qobiliyatlar o'z upnida murakkab ta'limiy kompleksga ham ega bo'lib o'z stro'qturasiga bir qatop zarur va maxsus qobiliyatlarni oladi.

8-MAVZU:
BOLALARNI MAKTABGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH

REJA:

1. Maktabga tayyorgarlikning o'ziga xosligi
2. Maktabga tayyorgarlikda irodaviy sifatlarning o'ziga xosligi rivojlanishining asosiy aspektlari
3. Bolalarni maktabga psixologik tayyorlash

Tayanch iboralar: bola, maktab, maktabga tayyorgarlik, iroda, psixologik rivojlanish, motivlar kurashi, ta'lim faoliyati, ta'limiy mashg'ulotlar

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Maktabga tayyorgarlik nima va u qanday amalga oshiriladi?
2. Iroda rivojlanishining asosiy aspektlarini aytib bering?
3. Bolalarni maktabga psixologik tayyorlashda nimalarga e'tibor beriladi?

Maktabga borish bolalarning xayotida juda katta voqyeadir. Maktab xayoti bolalarga yangi bir dunyoni ochib beradi. Maktab davrida bolalarning asosiy faoliyatlari o'zgaradi. Endi bolalarning asosiy faoliyatlari, asosiy vazifasi va ijtimoiy burshi o'qish bo'lib qoladi.

6-7 yoshli bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan o'qish ulardan yangi sifat, yangi xususiyatlarga ega bo'lishlarini talab etadi. O'qish faoliyati uchun bolalarda barqaror diqqat, o'tkir zexn, mustaqillik, ishchanlik va batartiblik xislatlari bo'lishi kerak. Bog'chadan maktabga o'tishlari natijasida kattalar bilan bo'lgan munosabatlarida ham birmuncha o'zgarish yuz beradi. Bolalarning maktabga o'tishlari, ularning yasidan bog'chaga o'tishlariga qaraganda murakkab bosqichdir. Shuni ham nazarda tutish kerakki, bola maktabga o'tishi bilan uning ijtimoiy holatida ham o'zgarish ro'y beradi. Chunonchi maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar bog'chada "katta" deb xisoblanar edilar. Maktabga o'tgach, ular yana "eng kichkinalar" qatoriga tushib qoladilar.

Bolalarning maktabga o'tishlari bilan yuzaga keladigan ana

shunday jiddiy o'zgarishlarni nazarda tutib, ularni maktabdagi yangi xayotga har tomonlama tayyorlash kerak.

Bolalar bog'chasining asosiy vazifalaridan biri bolalarga har tomonlama tarbiya berish, ularniig-taraqqiyot darajalarini maktabda o'qiy oladigan qilishdan iboratdir. Bu esa o'z navbatida maktabdagi o'qitish ishlari bilan bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlari o'rtasida ma'lum izchillik bo'lishini talab qiladi.

Bog'chada bolalarning jismoniy jixatdan o'sishlariga qanchalik e'tibor berilsa, ularning aqliy va axloqiy o'sishlariga ham shunchalik e'tibor beriladi. Ularning maktabga chiqishlari doimo nazarda tutilib, o'tkaziladigan turli didaktik mashg'ulotlarda bolalarning idroklari, tasavvur va xotiralari, xayol hamda tafakkurlari, irodalari sistemali tarzda taraqqiy ettirib boriladi.

Bolalarni maktabdagi o'qish jarayoniga tayyorlashda ularning nutqini o'stirish juda zarur shartlardan biridir. Shuning uchun katta guruh bolalarini maktabdagi o'qishga tayyorlashda o'z ona tillarini yaxshi o'rganishlariga, ya'ni so'z boyligini orttirishga, to'g'ri talaffuz va to'la hamda to'g'ri jumla tuza olishlariga ahamiyat berish kerak. Bolalarning tashqi olam xaqidagi tasavvurlarini kengaytirish, boyitish ishlari ular nutqini o'stirish asosida olib borilishi kerak.

Shu yoshda bolalarda birmuncha ma'kon tushunchalari (uzoq, yaqin, o'ng, chap, katta, kichik), dumaloq va doira xaqidagi tushunchalar, vaqt (zamon, bugun, erta, indin, xozir) xaqida tasavvur va shuningdek, axloq tushunchalari (yaxshi, yomon, rost, yolg'on, uyalish) paydo bo'ladi. Bundan tashqari, bola jismoniy jixatdan ham o'sadi. Uning nerv sistemasi, miyasi, muskullari, qo'llari yanada etiladi. Bu davrda bolaning harakteri va o'ziga xos individual xususiyatlari ko'zga tashlana boshlaydi.

Shu narsa diqqatga sazovorki, hamma bog'chalardagi maktab yoshiga to'lgan bolalar maktabdagi o'qishga bab-baravar tayyor bo'lavermaydilar. Ayrim bolalar maktabga kelgach, yangi sharoitga tez kirishib keta olmaydilar. Ularda o'qish uchun qandaydir bir xususiyat etishmayotgandek ko'rinadi. Shu o'rinda shunday bir savol tug'iladi. Bolalarni qay paytda psixologik jixatdan maktabdagi o'qishga tayyor deb hisoblash mumkin. Ayrim psixologlarning fikricha, bola maktabda o'qishi uchun atrofdagi narsa va xodisalarga doir anchagina tasavvurlarga ega bo'lishi hamda ma'lum darajada aqliy jixatdan o'sgan bo'lishi lozim. Biroq u xayotda shynday

voqeyalar uchraydiki, anchagina tasavvur boyligiga ega bo'lgan va xattoki yozish hamda o'qishni biladigan bolalar ham maktabdagi o'qishga tayyor bo'lmaydilar. Ular maktab va o'qituvchining talablarini bajara olmaydilar. Aksincha, ayrim bolalar yetarli tasavvur boyligiga ega bo'lmasalar ham, maktabda o'qib keta oladilar. Lekin, bundan maktabdagi o'qish jarayoni uchun ma'lum darajada aqliy jixatdan o'sgan bo'lish maktabda dastlab o'qib ketish uchun eng zarur shartlardan biridir. Lekin bu bolaning o'qishga tayyor ekanligini aniqlashdagi hal qiluvchi omil emas, chunki bu yerda yosh masalasi ham bor. Boshqa bir olimlar, bolaning o'qishga tayyor ekaningini aniqlashdagi asosiy narsa iroda sifatlarining yetilganligidir deyдилar. Bu fikr bir yoqlamalikka yo'l qo'yishdan boshqa narsa emas.

Yetti yoshga to'lish davri go'daklikning tugashi davriga to'g'ri keladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab bolalarda o'z-o'zini anglash tarkib topa boshlaydi. Shuning uchun bolalarning yetti yoshga to'lgan davridan boshlab sistemali suratda o'qitishga o'tish maqsadga muvofiqdir. K.D.Uchinskiyning fikricha, bola maktabdagi o'qish faoliyatiga chiqmaydi. Aksinsha, biror maqsad harakat davomida belgilanadi. Ularning maqsadlari ham juda tez o'zgarib turadi. Shuning uchun ular ko'pincha boshlagan ishlarini oxiriga yetkazmay, bir ishdan ikkinchi bir tamomila boshqa ishga o'tib ketaveradilar. Buning asosiy sababi shundaki, kichik yoshdagi bog'cha bolalarining ixtiyorsiz harakatlarida xissiyot juda katta o'rin egallaydi. Bu yoshdagi bolalar o'zlarida tug'ilgan bir talay xissiyotlar ta'siri bilan bir maqsadni belgilaydilar. Agar bolalarning oldilariga qo'yilgan maqsad ularga qattiq ta'sir qilib, xissiyotlarini uyg'otsa, bunday paytda bolalar o'zlariga xos ravishda iroda kuchi va qatilylik ko'rsatishlari mumkin.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida o'yin juda katta rol o'ynaydi. O'yin bolalar irodasini o'stiruvshi va mustahkamlovshi omillardan biridir. Bolalar o'zlarining turli-tuman o'yinlarida o'z oldilariga ma'lum maqsadlarni qo'yadilar, ba'zan uchrab qolgan to'siqlarni yengib, ko'zlagan maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladilar. Bog'cha yoshidagi bolalar predmetli harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda rollarga bo'linib o'ynaydigan hamda qoidali o'yinlarning ahamiyati g'oyat kattadir. O'yin qoidalariga rioya qilishda o'z iroda kuchini ishga solishga to'g'ri keladi, chunki bola o'yin paytida o'zining harakatlarini

uynovchilarning maqsadlari bilan moslashtirishi kerak. Kichik guruh bolalari esa buning uddasidan chiqa olmaydilar, ya'ni o'yin qoidalariga to'la rioya qila olmaydilar.

Shuning uchun ular qoidali o'yinlarga qatnashganlarida juda sodda rollarni bajaradilar. Masalan, "poyezd" o'yinida faqat passajir (yo'lovshi) rolini o'ynaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda ularni mehnat mashg'ulotlariga jalb qilishning ham ahamiyati kattadir. Bolalarga biron mehnat topshirig'i berilsa, ular ayni chog'dagi o'zlarining mayl-xoxishlarini yengib, mehnat topshiriqlarini o'z vaqtida bajarishga intiladilar. Ular ko'pinsha, xatto o'ynab turgan o'yinlarini ham to'xtatib, topshiriqni bajarishga kirishadilar. Bu esa ularda predmetli harakatlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Bolalardagi irodaviy harakatlarni rivojlantirish maqsadida ularni o'z-o'ziga xizmat qilish, supurish-sidirish, guruhda navbatchilik qilish, poliz ekinlarini, gullarni parvarish qilish va tabiat burchaklarida navbatchilik qilish kabi mehnat turlariga jalb qilish zarur. Bunda faqat mehnat topshiriqlari berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning bu topshiriqlarni qanday bajararanliklarini ham doimiy ravishda tekshirib, nazorat qilib turish lozim. Ana shunday qilgandagina bolalarda javobgarlik hissi yuzaga keladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning biron maqsadni aniqlash va biron qarorga kelishlarida motivlar kurashi ham ko'rinadi. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolasiga ikkita o'yinchoqni ko'rsatib, shulardan birini tanlab olish taklif etilsa, u darrov tanlab ololmaydi. U qo'lini gox u o'yinchoq, gox bu o'yinchoqqa cho'zadi. Bunday xolda juda sodda bo'lsa ham motivlar kurashi yuzaga keladi, bola qaysi bir o'yinchoqni olish haqida qarorga kelolmaydi. O'rta va katta guruh bolalari esa biron o'yin o'ynashni tanlashda (ya'ni o'yin maqsadini aniqlashda) anchagina tortishadilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarda ijtimoiy motivlarning ta'siri bilan bir qatorda iroda sifatleri, ya'ni qatilylik, mustaqillik, tashabbo'skorlik, dadillik kabi sifatlar tarkib topa boshlaydi. Lekin bog'cha yoshidagi bolalar irodasining bunday sifatleri katta odamlarnikidek mustahkam, ya'ni harakter xislatlariga aylanib ketgan darajada bo'lmaydi. O'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida ko'rinadigan ba'zi iroda sifatleri (qatilylik, mustaqillik kabi) ko'pincha epizodik harakter kasb etadi. Bu

yoshdagi bolalar bajarayotgan ishlarida biron to'sqinlik uchrab qolsa, o'zlari mustaqil ravishda bartaraf qilishga urinadilar. Lekin bu ishning ular uchun og'irlik qilayotganligi sezilib turadi. Shu sababli bunday to'sqinliklar chiqib qolgan paytda, ular kattalarni yordamga chaqiradilar. Uzoqroq davom etadigan to'sqinliklarni yengishga bog'cha yoshidagi bolalarning chidamlari yetmaydi. Bajarayotgan ishlari ularni juda qiziqtirsa, ular uzoq davom etadigan to'sqinliklarni ham chidam bilan yengishga harakat qiladilar.

Shunday qilib, bog'cha yoshida bolaning irodaviy harakatlari har tomonlama rivojlanib, mustahkamlanib boradi. Bolalar irodasini rivojlantirib borish ularni maktabga tayyorlash shartlaridan biridir. Maktabdagi o'qish jarayoni dastavval bolalardan irodaviy (ixtiyoriy) harakatlarni va iroda sifatlarining anchagina rivojlangan bo'lishini talab qiladi. Agar bolalar o'z xatti harakatlarini o'zlari idora eta olmasalar, maktabning qat'iy tartib qoidalariga rioya qila olmaydilar. Natijada ularga sistemali bilim berish mumkin bo'lmay qoladi. Shuning uchun tarbiyachilar va ota-onalar bolalariga har xil topshiriqlar berish orqali ularning irodalarini tarbiyalab borishlari zarur.

Bog'cha yoshidagi davrda bolalarning malaka va odatlari ham rivojlanib boradi. Dastavval ilk yoshdagi bolalarda (chaqaloqlarda) malaka ham, odat ham bo'lmaydi. Malaka va odatlar odamning individual xayoti davomida, turmush tajribasining ortishi bilan tarkib topib boradi. Bolada 5-6 oylik bo'lganda o'tirish yoshiga to'lgach yurish malakasi, uch yoshga yaqinlashgach esa, mustaqil kiyinish, yechinish, ovqatlanish malakalari xosil bo'lib boradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda juda sodda bo'lsa ham ayrim mehnat malakalari, ya'ni xonani ozoda va tartib bilan yig'ishtirish, gullarni parvarish qilish, idish-tovoqlarni yuvish va artish malakalari tarkib topa boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bolalarda madaniy gigiena odatlari, ya'ni yuz-qo'llarni yuvib, ozoda kiyinish hamda ijobiy, axloqiy odatlarga tayyorligi ayrim psixik jarayonlarning taraqqiyot darajasi bilan emas, balki bola shaxsining umumiy taraqqiyot darajasi bilan aniqlanadi.

Bolalarda 5-6 yoshdan boshlab shaxsiy ong tarkib topa boshlaydi. Bu shunday xollarda ko'rinadiki, bolalar o'zlari yashab turgan ijtimoiy muhitdan o'z o'yinlarini belgilashga, kattalar bilan yanada yaqinroq, yanada to'laroq munosabatlar sistemasini o'rgatishga

intiladilar. Katta guruh bolalari maktabga borishdan ancha ilgariyoq maktab haqida orzu qila boshlaydilar. Maktabning qanday ekaning kattalardan tez tez surishtirib turadilar. Maktabga borish vaqtlarini aniq bilishga harakat qiladilar. Agar biror o'rtoqlari maktabga o'tib ketsa, juda xavaslari kelib, o'zlari bog'chada qolganlaridan o'ksinib ketadilar. Katta yoshdagi bog'cha bolalarining maktabga intilishlari ijtimoiy munosabatlar tizimidan yangisini egallashga bo'lgan intilishlarining konkret ifodasidir.

Shunday qilib, bolaning maktabdagi o'qishga tayyorligi shaxsining ijtimoiy yetuklik bosqichlaridan biridir. Lekin ijtimoiy taraqqiyotniig bunday yetuklik bosqichiga bola o'z-o'zidan ko'tarilmaydi. Uni bu bosqichga bog'chadagi va oiladagi butun ta'lim tarbiya ishi ko'taradi.

Bola yetti yoshga to'lganda jismoniy jixatdan ancha o'sadi, o'zini idora qilishga, nojuya xatti-harakatlardan o'zini tiyishga, xulq-atvor qoidalarini o'zlatirishga harakat qiladi. U o'zini eplay boshlaydi, o'z kuchiga qarasha mehnat qila oladi, masalan, bolalar bog'chasida navbatchilik vazifasini bemalol uddalaydi. Jamoada yashashga ko'nika boshlaydi. Bolaning turmush tajribasi tobora ortadi, ko'p narsalarning nomini va ulardan qanday foydalanishni biladi. Xotirasi va tasavvurlari o'sib, ko'pgina she'r va hikoyalarni yoddan bilib oladi. Bolaniig nutqi ma'lum darajada o'sgan bo'ladi, u o'z o'rtoqlari va kattalar bilan erkin suxbat qila oladi.

Yetti yoshli bolalarning xis-tuyg'ulari ancha o'sadi. Xayrixoxlik, raxmdillik, o'rtoqlik kabi xis-tuygular mustahkamlana boshlaydi.

Bu davrda bolada turli harakatlar mustahkamlanadi, u qaychi, igna, qalam kabi qurollardan foydalanish malakasini egallay boshlaydi. Biroq bu davrda ham bolada hali beixtiyor aktivlik ancha ustun turadi. Shu sababli bolani qiziqtiradigan yoki unga kuchli ta'sir qiladigai narsalar uning diqqatini jalb qiladi. Bu yoshda ham o'yin juda katta rol o'ynaydi. O'yin jarayonida bola o'zini idora qilishga, o'z harakatlarini o'yin qoidalariga bo'ysundirishga, javobgarlikka, jamoa manfaatini ustun qo'yishga odatlanadi. Bu xislatlar keyinchalik o'qish mehnatiga o'tish uchun zarur bo'lgan xislatlardir. O'yin jarayonida bolaniig aql-idroki, zexn va boshqa psixik xususiyatlari o'sadi. Bular o'z navbatida bolaning maktabda o'qishi uchun psixologik zamin tayyorlaydi. Bunday zaminni tayyorlash va mustahkamlashda, albatta oilada hamda bolalar bog'chasida olib

boriladigan ta'lim-tarbiya ishlari hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Yetti yoshga to'lib, maktabga chiqqan bolalarning psixik jixatdan bundan keyingi o'sishi maktabda hamda oilada olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi.

Ta'limga psixologik tayyorlik deganda bolaning ob'ektiv va sub'ektiv jixatdan maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi. U maktab ta'limiga avval psixologik jixatdan tayyorlanadi. Binobarin, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada rivojlanadi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, o'zining qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixoxligi, ishonuvchanligi, tafakkurining yaqqolliigi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Bola diqqatining xususiyatlari roli va syujetli o'yinlarda, rasm shizish va qurish-yasash mashg'ulotlarida, loy hamda plastilindan o'yinchoqlar tayyorlashda, o'zgalar nutqini idrok qilish va tushinishda, matematik amallarni echishda, hikoya tinglash va tuzishda ko'rinadi. Bola o'z diqqatini muayyan ob'ektga to'plashga intiladi. Uning xotirasi qiziqarli, ajoyib g'aroyib, kishini taajubga soladigan ma'lumot va xodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xoxish-irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayyan darajada rivojlanganligini bildiradi. U she'r, hikoya va ertaklarni esda qoldirish uchun ko'p takrorlashi, yod olishning eng qulay yo'l va usullaridan foydalanishi ta'lim jarayonida unga juda qo'l keladi.

Birinchi sinf o'quvchisi ko'pincha obrazli xotiraga suyanib bilish faoliyatini tashkil etsa ham, bu ish xotiraning boshqa turlarini inkor qilmaydi. Aksincha, ta'lim so'z-mantiqiy xotirasini taqozo etadi.

So'z-mantiq xotirasining mavjudligi ma'nosini tushunib esda olib qolish jarayonining samaradorligi ortishiga keng imkoniyat yaratadi. Tajribadan ma'lumki, bola ma'nosiz so'zlardan ko'ra ma'nodor tushunchalarni bir muncha tez va mustahkam eslab qolish xususiyatiga ega. Uning nutqi maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqotga kirishish, kishilarning fikrini uqib olish va to'g'ri idrok qilish darajasida, nutqning tuzilishi esa

grammatika qoidalariga mos, mantiqan izchil, ifodali, miqdor va qo'lam jixatdan fikr almashishga yetarli bo'ladi. U eshitgan va ko'rganlari to'g'risidagi ma'lumotlarni tushuna oladi, o'zidagi axborotlarni muayyan tartibda bayon qila biladi, aqliy faoliyat operatsiyalaridan o'rinni foydalanadi (ularni taqqoslaydi, oydinlashtiradi, umumlashtiradi, xukm va xulosa chiqarishga harakat qiladi).

Olti yoshli bolaning psixik tayyorligi haqida gapirilganda ko'pincha muayyan reja asosida, tartibli, ko'p qirrali maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro mantiqiy bog'liq izshil boshlang'ich ta'limga zamin vazifasini o'tovchi psixik o'sish darajasini nazarda tutamiz.

Shuningdek, ta'lim uchun psixik o'sish darajasidan tashqari, bola turmushi va faoliyatining tafovutlari, sharoitlari, o'ziga xosligi, uning sixat-salomatligi, usuliy jixatdan tayyorgarligi, oddiy ko'nikmalarni o'zlashtirgani kabi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida aytilganlarning hammasi bolaning maktab ta'limiga psixologik jixatdan tayyorgarligining ob'ektiv tomonlarini ifodalaydi.

Bola maktab ta'limiga psixologik tayyorlanishning sub'ektiv tomoni ham mavjuddir. Uning maktabda o'qish xoxishi, intilishi, katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish istagi mazkur tayyorgarlik bilan uzviy bog'liqdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasining samaradorligi birinchi navbatda tarbiyachi murabbiylarning bilimi va maxoratiga bog'liq bo'ladi. Tarbiyachi faoliyatining muvaffaqiyatini belgilab beruvshi bilimlar tizimida uning bolalar psixologiyasi sohasidagi bilimlar markaziy o'rinni egallaydi. Bolalar psixologiyasi fani bo'yicha shuqur bilimga ega bo'lgandagina tarbiyachi qo'l ostidagi bola psixik taraqqiyotida ro'y berayotgan o'zgarishlarni, ularning sabablarini to'g'ri tushunadi bola psixik taraqqiyoti jarayoniga faol ta'sir ko'rsatadi va uni boshqara oladi, bola psixik taraqqiyotida uchrashi mumkin bo'lgan muammolarini oldini olb, ularni bartaraf eta oladi. Bolalar psixologiyasi fani bo'yicha bilimga bo'lajak tarbiyachilar oliy yoki o'rta maxsus o'qyv yurtlaridagi ta'lim jarayonida ega bo'ladilar.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi ko'p jihatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog'liq. Bola avvalo maktabga jismoniy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o'ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi

judal rivojlanadi. Uning og'irligi oyiga 150 gramm dan 200 gramm gacha, bo'yi esa 0,5 sm gacha ko'payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va yengil yugura oladilar. Ular sakrash, konkida yugurish, chang'ida uchish, suzish singari harakatlarni ham bemalol bajara oladilar. Musiqa bo'yicha mashg'ulotlarda bu yoshdagi bolalar xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashqlarni aniq, tez, yengil va chaqqon bajara oladilar. Shuningdek, 6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustahkamlash, ularni surunkali kasalliklardan xalos etish, ko'rish va eshitish qobiliyatiga alohida e'tibor berish, shuningdek, umurtqa pog'onasining to'g'ri rivojlanishiga ahamiyat berish, nihoyatda muhim. Kattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi bolalar organizmi hali o'sishi davom etayotganligini doimo hisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o'rgatish hali barmoq muskullari to'liq, rivojlanmaganligi sababli ularga ma'lum darajada zarar keltirishi yoki uni chiroyli yoza olmasligi, o'z-o'zidan bolani o'ziga nisbatan ishonchini yoki o'qishga nisbatan qiziqishini kamayishiga olib kelishi mumkin. Keyingisi bolaning aqliy tayyorgarligidnr. Ko'pincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning ma'lum bir dunyoqarashi, jonli tabiat, insonlar va ularning mehnatlari haqidagi bilimlari tushuniladi. Ushbu bilimlar maktabda beradigan ta'limga asos bo'lishi mumkin, lekin so'z boyligi, ma'lum xatti-harakatlarni bajara olish layoqati bolaning maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taqqoslay olish, taxlil qila olish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek yetarli darajada rivojlangan bilish jarayonlarini talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarnigina emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligini va o'zaro ta'sirini ham tushunishi va o'zlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo'lib, yuqori darajada rivojlangan ko'rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagi predmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog'liqlikni ajrata olishidir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning aqliy rivojlanishida ham asosiy funksiyani bajaradi. Bu borada bolada ma'lum bir ko'nikmalarning tarkib topganligi ham nihoyatda muhimdir.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligiga ham bog'liq. Maktabga o'qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy

mavqeyeni - turli majburiyatlari va huquqlari bo'lgan va unga turli talablar quyiladigan - o'quvchi mavqeyeni olish uchun tayyor bo'lmog'i lozim. Katta bog'cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o'qish uchun ehtiyoj sezadilar, lekin bu xohish va extiyoj motivi turlicha bo'lishi mumkin. "Menga chiroyli forma, daftar, qalam va ruchkalar sotib olib berishadi. "Maktabda o'rtoqlarim ko'p bo'ladi va men ular bilan mazza qilib uynayman?", "Maktabda uxlatishmaydi" "Maktabning tashqi ramzlari, shubhasiz maktabdagi bolalarni juda qiziktiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchum asosiy sabab bo'la olmaydi", "Men otamga o'xshagan bo'lishim uchun o'qishim kerak", "Yozishni juda yaxshi ko'raman", "O'qishni o'rganaman" "Maktabda qiyin misollarni yechishni o'rganaman". Ushbu xohish va harakat bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun tabiiy ravishda asos bo'la oladi. Bolaning endi o'zini katta bo'lganini, bog'cha bolasi emas, balki ma'lum bir majburiyatlari bor o'quvchi bulishnni anglashi, jiddiy faoliyat bilan shugullanayotganligini bilishi nihoyatda muhim. Bolaning maktabga borishini istamasligi ham salbiy holat hisoblanadi. Maktabda shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bolalarda tengdoshlari, o'qituvchilari bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Har bir bola bolalar jamoasiga qo'shila olishi, ular bilan hamkorlikda harakat qila olishi, ba'zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erjsha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning maktabdagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta'minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar o'qishdagi asosiy qiyinchalik, ko'pincha bu yoshdagi bolalar o'qituvchini uzoq vaqt davomida tinglay olmaydilar. O'quv harakatlariga uzoq vaqt o'z diqqatlarini to'play olmaydilar. Bunga sabab, faqat, shu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olishi xususiyatiga ham bog'liq. Chunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotga kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar haqida so'ray oladilar. Natijada ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ortadi va o'qituvchi gapirayotgan narsalarni diqqat bilan uzoq vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning maktabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o'qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining ham ahamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish sohalari, so'ngra esa emosional motivasion yo'nalish bo'yicha yangi shaxsiy hayot boshlanadi. U yoki bu yo'nalishdagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo'lgan bosqichlarni o'taydi. Obrazlilik deyilganda bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni

o'zgartirish va erkin harakatga keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantiqiy va boshqalar) bilan ishlash malakasi tushuniladi. Maktabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning konstruktorlik o'yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon bo'ladi. Bu davrda maxsus layoqatlar ko'rinishlarining birlamchi rivojlanishi ko'zga tashlana boshlaydi. Bilish jarayonlarida ichki va tashqi harakatlarning sintezi yuzaga keladi. Biron bir narsani idrok qilish jarayonida bu sintez perseptiv harakatlarda, diqqatda, ichki va tashqi harakatlar va holatlar rejasini boshqarish va nazorat etishda, xotirada esa materialni esda saqlab qolish va esga tushirishning ichki va tashqi tuzilmasini bog'lay olishda ko'rinadi. Tafakkurda esa amaliy masalalar ishining usullarini bitta umumiy jarayoniga birlashtirish sifatida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning asosida nnsoniy intellekt shakllanadi va rivojlanadi. Maktabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutq umumlashadi. Bu esa bu yoshdagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayogganligidan dalolat beradi. Bilish jarayonlarining sintez bolaning o'z oia tilini to'liq egallashi asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jarayoni yakunida boshlaydi. Nutq asosidagi tarbiya jarayonida bolada sodda axloq me'yorlari va qoidalar egaldaniladi. Bu me'yor va qoidalar bola axloqini boshqaradi.

Bolaning uning atrofidagi kishilar bilan xilma-xil munosabatlari yuzaga kelib, bu munosabatlar asosida turli xil motivlar yotadi. Bularning hammasi bolaning individualligini tashkil etib, uning boshqa bolalardan nafaqat intellekti, balki axloqiy motivasion jihatdan farqlanadigan shaxsga aylantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi rivojlanishining asosiy o'zgarishlari, ularning o'z shaxsiy sifatleri, layoqatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini anglash, o'zini-o'zi anglashi kabi xislarning yuzaga kelishi hisoblanadi.

ORALIQ NAZORAT SAVOLLARI

1. Bolalar psixologiyasi fanining maqsadi nimadan iborat?
2. Fanning metodlarini aytib bering.
3. Fan qanday tamoyillarga asoslanadi?
4. Fan qanday vazifalari mavjud?
5. Psixik taraqqiyot haqida turli nazoratlarning qarashlari.
6. Fanning boshqa fandar bilan uzviyligi.
7. Chaqaloqlik davri necha oy, necha yoshgacha davom etadi?
8. Yasli yoshi davri necha yoshni o'z ichiga oladi?
9. Bog'cha yoshi davri necha yoshdan iborat?
10. Chaqaloqning psixologik rivojlanishi.
11. Chaqaloq va muhit.
12. Go'dakning muloqotga kirishishi.
13. Chaqaloq nerv sistemasining rivojlanishi.
14. 1,5 yoshli bolada nutqning rivojlanishi.
15. 1-3 yoshgacha bo'lgan bolalar psixologiyasi.
16. O'yin faoliyati haqida.
17. O'yinning bola hayotida tutgan o'rni.
18. Yasli yoshi bolasining rivojlanishi.
19. O'yin turlari haqida ma'lumot bering.
20. Bola hayotida uchraydigan ziddiyat va qarama - qarshiliklar.
21. Bog'cha yoshi davrida bolaning jismoniy va fiziologik rivojlanishi.
22. 4-5 yoshli bolaning nutqi qanday bo'ladi?
23. Aqliy rivojlanishda o'yin faoliyatining ahamiyati nimadan iborat?
24. Tasvirlash faoliyati nima?
25. Tasvirlash faoliyatining psixik rivojlanishga ta'siri.
26. Mehnat mashg'ulotlari va uning ahamiyati nimadan iborat?
27. Bolada mehnatsevarlik hissini qanday uyg'otiladi?
28. Motiv nima?
29. Bolaning har tomonlama rivojlanishida jamoaning roli qanday?
30. Bolalarda sezgining rivojlanishi.

31. Idrok jarayoni va idrokning bolalarda rivojlanishi.
32. Bolalarning hotirasi qanday bo'ladi?
33. Diqqat va uning bolalarda rivojlanishi.
34. Tafakkur operatsiyalarining bolalarda rivojlanishi.
35. Bolalarning hayoli va uni o'stirish.
36. Bolalarda harakterning shakllanishi.
37. Bolada qobiliyatni shakllantirish.
38. Temperament tiplari va bolalar.
39. 7 yoshli bola psixologiyasi.
40. Bolani maktabga psixologik jihatdan qanday tayyorlantiriladi?
41. Bolaning har tomonlama rivojlanishida tarbiyachining roliyu
42. Bog'cha psixologining vazifasi nimadan iborat?
43. Maktab psixologining vazifasichi?
44. Bog'chada o'tkaziladigan mashg'ulotlarning qanday ahamiyati bor?
45. Ta'limiy mashg'ulot qanday mashg'ulot?
46. Bolalarning rodasini qanday mutsahkamlash kerak?
47. Didaktik o'yinlarning qanday ahamiyati bor?
48. Bola psixikasini rivojlantirishda ota – onaning roli.
49. Psixik rivojlanishda sayrlarning roli qanday?
50. Bog'cha bilan oila hamkorligi

DARSNI INTERFAOL METODLAR ASOSIDA TASHKIL ETISHDA VA DARS SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA QO'LLANILADIGAN USULLAR

MAQSAD:

- Ukitish mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib keladi.
- O'z vaqtida ukuvchi- ukituvchi –ukuvchilar o'rtasida ta'limiyalokalar urnatadi.
- Ukitish usullari ari ta'lim jarayonida turli xil kurinishlarda kechadi.(yakka,juft,kata guruhlar)
- Ukuv jarayoni ukuv ehtiyojini kondirish bilan yukori motivatsiyaga ega bo'ladi.
- O'zaro axborot berish, olish, kayta ishlash orqali ukuv materiali yaxshi esda qoladi.
- Ukuvchida o'zaro muloqotga kirishish, fikr bildirish, fikr almashinish ko'nikmalari shakllanadi.
- Ukuv jarayonida – ukuvchining o'z-o'ziga baho berishi,tankidiy qarashli rivojlanadi.
- Ukuvchi uchun dars qiziqarli ukitilayotgan predmet mazmuniga aylanadi, ukish jarayoniga ijodiy yondashuv, ijobiy fikr namoyon bo'ladi.
- Xaar bir ukuvchini o'zi mustaqil fikr yurita olishga, izlanishga, muchoxada qilishga olib keladi.
- Interfaol usulda utilgan darslarda ukuvchi faqat ta'lim mazmunini o'zlashtiribgina kolmay, balki o'zining ham tankidiy va mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

1. HAMMA –HAMMAGA O'RGATADI.(interfaol usul)

Maqsad:Bu usulni ukuvchilarga biror bir qoidalarni, moddalarni, mavzuga oid konuniyat larni urgatishda foydalanilsa bo'ladi. Har- bir ishtirokchiga moddalar yozilgan kogoslar tarkatiladi va uyin qoidasi tushuntiriladi . Xurmatli ishtirokchilar xozir siz qo'lingizdagi kogosdagi yozuvni ukib chikasiz , men signal bergandan keyin ukigan narsangizni 10 sekund ichida YAna 10 ta odamga aytib berishingiz kerak.Vaqt bo'ldi deyilganda hama joy- joyini egallashi lozim. Muxokama yakka tartibda yoki jamoa bilan olib boriladi .

Masalan: kani kimni esida nechta modda koldi? - ukuvchi javob beradi va ucha esda kolgan modda kim tomonidan aytib berilgani, bu nechanchi moddaligi unig mazmun mohiyati qisqancha muxokama qilinadi va shu tarzda uyin davom etirilib boshlovchi yakuni bilan tugallanadi.

2. REFLEKTSIYA. Aktivator 3 -2 -1
(darsni takrorlashga, kayta esga tushirishga yordam beruvchi uyin).

3 ta qiziqarli ma'lumot;

2 ta siega yokkan ma'lumot;

1 ta amalda qo'llash mumkin bo'lgan ma'lumot;

Bu usul orqali utilgan darsni mustahkamlab olish, ukuvchilar bilmuni qisqancha tekshirib olish mumkin. Ukituvchi xozir men 15 gacha sanayman, siz shu vaqt mobaynida 3 ta qiziqarli ma'lumot, 2ta siega yokkan ma'lumot va 1ta qo'llash mumkin bo'lgan ma'lumotni yozishingiz kerak. SHu tarzda boshladik deb signal beriladi.

3.CHARXPALAK (interfaol usul).

Maqsad: Bu usulda guruhlardagi bolalar soniga qarab 5-6 tadan guruhchalar bo'linib oladi (guruhlarda bolalar 5-6 ta bo'lsa yaxshi samara beradi). Bu usul orqali bolalar jamoa bo'lib ishlashni, tez fikrlash, bir-birini qo'llab kuvvatlashni urganadi.

Uyin qoidasi: 5 ta vatman kogoega besh xil savol berilgan bo'lib (iloji bo'lsa savollar bir-birini tuldiruvchi bo'lsa yanada yaxshi), xozir siz o'z guruhingiz bilan men chapak chalguncha javoblar yozasiz, chapak chalsam guruhlar soat strelkasi yo'nalichida kogozlarni almashtiradi va yana savollarga javob yoziladi, toki qo'lingiega o'z kagozingiz etib kelmaguncha. Uyin so'ngida javoblar kurib chiqiladi va guruh tomonidan to'g'ri deb kabo'l qilinsa belgi qo'yib chiqiladi.

4.KASRDAGI PREZIDENTLAR(uyin)

Maqsad: Bolalarni aniq harakatga urgatish, kuvvatni oshirish, dikkatini bir joyga to'plashga urgatish.

Uyin qoidasi: guruhdagi bolalar 1,2,3 sanash orqali bo'linishib oladi. Ulardan ikkitasi kasr bittasi prezident qilib ajratiladi, ikki odam qo'llarini ushlab turadi, ular o'rtasida prezidentlari turadi.

Agar prezidentlar deganda , ular boshka kasrga almashinib oladilar, kasrlar joy- joyida turadi

Kasrlar deyilganda, kasrlar birgalikla boshka prezidentlani egallashi lozim, bunda prezidentlar joy- joyida qoladi.

Zilzila deyilganda kasrlar ham prezidentlar ham bo'ziladi va hama erkin aylanib yurishadi.

YAna kasrlar yoki prezidentlar signali bo'lganda oldingi komandalar uegarib boshkalar ular vazifasini bajarishi mumkin.

5. DARYO MASHQI.

Maqsad: Uyin orqali bolaga xayotiy ko'nikmalar urgatiladi. Bolalarga etiborli bo'lish, ularni Kim bilan muloqotda bo'lishi va ichki dunyosiga etibor qilishni o'rgatadi.

Ok kogozdan ikkita yo'lak qilinadi, uyin ishtirokchilari yashirin tarzda ota, ona, kizi, dugonalar (yaxshi va yomon) ukituvchi, mahala posboni belgilab kuyilgan bo'ladi.

Kiega ism qo'yib uning Ko'zi boglanadi va har bir ishtirokchiga vazifalari tushuntiriladi. Yo'lakchalarga 1ta yomon ishlar bilan bog'liq yozuvli kogoz va 1ta buch kogoz qo'yib chikamiz. Ko'zi bog'liq xolda bolani to'g'riga yurishni taklif etamiz, yon chizikda turganlar uni uchlashi mumkin emas, faqat So'z bilan ta'sir qilishi mumkin.

Uyin tugagandan keyin fikr muloxazalar bildiriladi, siz nimani xis qildingiz? Kabi turli xil savollar bilan uyinga xulosa qilinadi.

-giyoxvandlik;

-ichkilikbozlik;

-chekish;

- ochik kiyinishlar;

- foxishabozlik;

-kattalarga qo'lok solmaslik; va bo'larni YAna boshka so'zlar bilan almashtirish mumkin.

6. URGIMCHAK UYASI (pautina).

Maqsad: bu mashq orqali bolalarni turli xil yomon illatlarni bir-biriga bog'liqligini ko'rsatib berish, muammoni kay usulda echishni urgatish.

Guruhdagilar 1 dan 7gacha sanab guruhlarga bo'linib olishadi . har bir guruhda 4tadan odam bo'lib ular o'ziga 1ta rais saylashadi, kolganlari 1,2,3 deb bo'linib Rais orkasida turib olishadi. Raislar stullarga utirib olishadi va qo'llariga giyoxvandlik,

savodsizlik, ishsizlik, bezorilik, SPID, iktisodiy tanglik, terrorizm kabi so'zlar har bir Rais qo'liga beriladi. Itrakamli ishtirokchi har-bir yomon illatni ketma-ketlikda 2,3 rakamli ishtirokchilar birgalikda belgilab olishadi. So'ngra har bir ishtirokchiga 7xil rangdagi iplar berilib raislar beliga boglanadi, ketma ketlikni 1chi rakamli ishtirokchi aytib turadi va 2,3chi rakamlilar esa yomon illatlarni birin ketin bir-biriga boglab chikadi, natijada urgimchak uyasi xosil bo'ladi. Muammo haqida fikr muloxazalar kurib chiqiladi va bir ishtirokchiga o'zmasdan echish taklif qilinadi, natija yaxshi bo'lmasa kani keling uni birgalikda echamiz- deb kanday boglangan bo'lsa shunday echiladi.

7. SOAT MASHQI. (refleksiya, uyin)

Guruh 1-2, deb sanok tartibida ikkiga bo'linib olinadi.

Birinchi rakamlilar aylana bo'lib turib olishadi, ikkinchi rakamlilar ular rufarasiga turib olishadi. Ukituvchi o'rtada turib ularga savol beradi, ular bir biriga javoblarini aytishadi. Keyingi savol signali bo'lganda birinchilar joyida turaverishadi, ikkinchi rakamlilar soat strelkasi bo'ylab harakatlanishadi va YAna savol beriladi. SHu tarika bolalar bilmi tekshirib olinadi, oxirida bir-biringiega yaxshi tilaklaringizni bildiring deyiladi va joy joyingizni egallang deyiladi.

8. REFLEKSIYA – guruhlar ishi metodi.

Maqsad: bolalarni ijodkorligini oshirishga yordam beradi.

Guruhdagi bolalar soni 5 yoki 6 tadan qilib bo'lib olinadi. Bolalarga kecha utilgan mavzu yo'zasidan esda kolgan vokea xodisalarni she'r yozib ashula qilib aytish taklif qilinadi.

9. O'ZINGNI ANGLA Mashqi.

Maqsad: bolalarni fikrlashga, uylashga, muloxaza yuritishga o'rgatadi.

Bir bola stulga doskaga karatib utkaziladi, ko'zuni yumish aytiladi. Unga birin ketin savollar berilib o'zini kimligi anglatiladi. Savollar murakkabdan – soddaga yo'nalichida beriladi. Bu usulda olimlar, shoir yozuvchilar shaxsini aniqlasa bo'ladi.

10. HAMKORLIK KVADRATLARI MASHQI(mozaika)

Maqsad: bolalarni chiroyli so'zlashga, hamkorlikda ishlashga, fikrlashga undaydi.

Bu uyinda guruhlar 5 tadan bo'linib olishadi, ularga bittadan konvert beriladi .

1- etapda Konvert ichida shakllar bo'ladi, ularni yigish aytiladi.

2- Etapda sexrli so'zlardan foydalanib bir- biridan yordam suraydilar(iltimos, mumkinmi, ijozatingiz bilan)

3- Etapda hamkorlik kvadratlari xosil bo'ladi.

11. ROLLI UYIN METODI.Reklama.

Maqsad: Vaziyatdan chika olish, so'zni o'z urnida ishlata bilish, moxirlik, san'atkorlik xususiyatlarini ko'rsata olish.

5 tadan guruhlariga bolalar bo'linib olishadi. Bolalar, kariyalar, kar-sokovlar, Ko'zi ojizlar, talabalar, loqaydlar guruhi. Guruhlar o'ziga tegishli rolni bajarib turadi, reklama kiluvchilar o'z maxorati bilan reklama qilayotgan maxsulini ularga utkazishi kerak bo'ladi. (masalan konfet)

12. PANTOMIMO-uyin.

Maqsad: imo-ishoralar orqali bola ichki dunyosini yuzaga chiqarish, kayfiyatni kutaruvchi uyin.

Bolalar bir-biriga imo- ishora orqali tilak tilaydi va sovga berishadi, tilak kabo'l qilgan odam uning harakatlarini So'z bilan ifodalab berishi kerak bo'ladi.

13. MOZAIKA – xutikchalar.

Bu uyinda guruhlar 5-6 tadan guruhchalarga bo'lingan bo'ladi va ularga konvert tarkatiladi. Konvert ichida xutikchalarning turli harakatdagi rasmlar ifodasi bo'lib guruh a'zolari rasmlar ketma-ketligini birgalikda topadilar, izoxlab beradilar.

14. ENERDJAYZER- kaychi.

Boshlovchi qo'lidagi 2 ta kalam yoki tayokchani yonidagi sherigiga o'zatadi, sherigi oyoqlarini to'g'ri qo'yib utirsa = shu shaklda, agrda oyogi chalkashtirgan holatda bo'lsa + shaklida o'zatiladi. Holat to'g'ri va noto'g'ri o'zatingiz shaklida aytib turiladi. Oxirida sababi tushuntiriladi.

15. KORBURON- uyin.

Bu uyinda ikkita komandaga bo'linib ularga gazetalar tarkatiladi. Ulardan korlar yasaladi, o'rtaga chizik chizilib, signaldan so'ng kor

otish bo'yuriladi. Tuxtang signali bo'lganda komandalar kay xolda bo'lsa shu holatda kotib turishlari kerak, kaysi zonada kor ko'p bo'lsa ular yutkaegan bo'lishadi.

16. SHAKLLAR – uyin.

Bu uyinda guruhlar 1,2,3 deb bo'linib olishadi va qo'l uchlashib ushburchak xosil qilishadi. So'ngra ularga erkin yurish taklif qilinadi, xonada aylanib yurganda turtburchak, ushburchak yoki beshburchak signali bo'lishi mumkin. SHunda ular darrof o'zlariga sherik topib shakl xosil qilishadi.

17. DIKKAT AQO'LA – uyin.

Bu uyinda bolalarga sizlar guruh bilan dam olishga daryo bo'yiga borgansiz, maza qilib dam oliyapsiz, suvda so'ziyapsiz lekin u daryoda aqo'la bor extiyot bo'lishingiz kerak. Atrofda bir kancha orolchalar mavjud «Aqo'la» signali bo'lganda sizlar orolchalarga chikib olishingiz kerak. (orolchalar kogozlardan qilinadi). Uyindan maqsad bir- birini kutkarib qolish, agarda urtoringiz suvda kolib ketsa u aqo'laga em bo'lishi mumkin.

18. TA'LIMNING 3 TURI.

Bu uyinda 1 yakka tartibda, 2- ikki kishi bo'lib 3- hamkorlikda guruh bo'lib ishlash taklif qilinadi.

1. 1 daqiqa ichida Sarik yumshoq narsaga 10 ta So'z yozing. (bir kishi) Kim birinchi bajarsa ukitiladi.

2. ikki kishi mo'sobaka tarzida skrepka so'ziga 1 daqiqa ichida 10 ta So'z yozish. (ikki kishi mo'sobaka tarzida) Kim ko'p yoegan bo'lsa uchanga ukitiladi.

3. guruhchalar hamkorlikda S VET UCHGANDA kungirok urnini bosuvchi narsani misol keltiring 1 daqiqa ichida. (hamkorlikda ishlanadi) kaysi guruh 1 bo'lsa uchalar 1 chi ukib beradi.

19. MUCHOIRA.

Bunda dikkatni bir joyga to'plash uchun ketma ketlikda turt kator she'r aytish, she'rni ifodali ukish talab qilinadi.

20 MENGA AYTINGCHI?

(ichki komponentni ochishga yo'naltirilgan)

Rakam tanlab 5 tadan guruhlariga bo'linib olishadi. 1 – yonidagi ishtirokchiga savol beradi, 2- ruparasidagiga savol bilan murojat qiladi, keyingisida xoxlagan guruh a'zosiga savol berishi mumkin. 4 –

holatda boshkaruvchi menga kaysi savolni bersaydi, javob berardim deb uyladingiz.

21 GUL – O'YINI

Bolalarga 3 xil gul nomini aytish taklif qilinadi. Lola, atirgul, rayhon. Har bir bola o'zi yoqtirgan gulni tanlaydi. Lola deyilganda lolalar o'rin almashishadi. Atirgul deganda ular almashishadi. Rayhon deganda ular almashishadi.

GLOSSARIY

Akademik litsey - o'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishlarini ta'minlash maqsadida davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Akademiya - kadrlar tayyorlash va bilimlarning keng sohalari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshirishga imkon beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Amaliy ishlar metodi - o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantiruvchi usul.

Anomaliya (yunoncha - anomal) - me'yordan, umumiy qonuniyatlardan chetlanish, noto'g'ri rivojlanish.

Anomal bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish - korreksion pedagogikaning asosiy tushunchasi bo'lib, nuqsonning darajasi va tuzilishiga mos keladigan metod hamda vositalar yordamida anomal bolalarni faol ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda fuqarolik sifatlarini shakllantirish.

Axloq (lotincha «moralis») - xulq-atvor ma'nosini bildiradi) - ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi.

Axloqiy ong - shaxsga axloqiy me'yorlar va xulq-atvor qoidalari to'g'risidagi nazariy bilimlarni berish asosida hosil qilinuvchi ong shakli.

Axloqiy tarbiya - muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan tartib, odob, o'zaro munosabat, muloqot va xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga singdirish asosida ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Aqliy tarbiya - shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Baynalminallik («inter» - orasida, o'rtasida, aro, «natio» - xalq) - o'zga millat va elatlarning haq-huquqlari, erki, urf-odatlarini, an'analari, turmush tarzi, tili hamda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyon etkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos ma'naviy-axloqiy fazilat.

Bakalavriat - mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Bashoratlash - bo'lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma'qulini tanlab olish.

Baho - ta'lim oluvchilarga ularning ta'lim olishi, bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ijodiy yondotshishini rag'batlantirish maqsadida ta'sir ko'rsatish vositasi.

Bilim - shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui.

Bilim olish - borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko'nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish - obektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni.

Boshlang'ich ta'lim - o'quvchilarga murakkab bo'lmagan ilmiy bilimlarni berish asosida ularda o'qish, yozish va hisoblashga oid dastlabki bilim, ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish asosida ularda shaxsiy gigiena va sog'lom turmush tarzi elementlarini hosil qilish bosqichi.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi - boshlang'ich sinflar o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga etkazish masalalarini o'rganadi.

Vatanparvarlik (lotincha «patriotes») - vatandotsh, «patris» - vatan, yurt) - shaxsning o'zi mansub bo'lgan millat, tug'ilib o'sgan vatani tarixidan g'ururlanishi, buguni to'g'risida qayg'urishi hamda uning porloq istiqboliga bo'lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Verbal – bilim (ma'lumot, axborot)larni so'z yordamida (og'zaki) etkazib berish, ifoda etish.

Gnoseologiya (yunon tilidan gnosis – bilim, ong, o'rganish) – bilish, ilmiy bilimlarning shakllanishi, xususiyatlari, qonuniyatlari, uslublari, ilmiy tafakkur shakllari, shuningdek, insonga xos bo'lgan borliqni anglash qobiliyati haqidagi nazariya, ta'limot.

Davlat ramzlari - muayyan millat, elatning etnopsixologik xususiyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari va maqsadi, hududiy, ijtimoiy-g'oyaviy birlik mohiyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmui.

Davlat ta'lim standarti – 1) ta'lim olish shaklidan qat'iy nazar bitiruvchilar erishishlari zarur bo'lgan ta'lim darajasini belgilovchi asosiy hujjat; 2) o'quv fani bo'yicha ta'limning yakuniy natijalarini belgilovchi asosiy hujjat; 3) ta'lim dasturlari mazmunining minimumi, o'quvchilar tomonidan bajariladigan o'quv ishlarining maksimal hajmi, shuningdek, bitiruvchilarning tayyorgarlik darajalariga qo'yiluvchi talablar.

Dars - bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Didaktika (ta'lim nazariyasi) – (yunoncha «didaktikos» «o'rgatuvchi», «didasko» – «o'rganuvchi») - ta'limning nazariy jihatlari (ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolari)ni o'rganuvchi fan.

Didaktika tamoyillari (lotin tilidan «principium» - har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki holati) – ta'limni tashkil etishga qo'yilgan me'yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Didaktik tashhis maqsadi – o'quv jarayonining samaradorligini aniqlash, baholash va tahlil qilish.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayonining yaxlit holatini belgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan obekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Dunyoqarash - tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimi.

Jazolash - tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berish usuli.

Jamoa (lotincha «kollektivus» so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh kabi ma'nolarni anglatadi) - bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh.

Jamoa an'analari – jamoa a'zolari tomonidan birdek qo'llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odat.

Jamoaning norasmiy tuzilmasi - jamoa a'zolari o'rtasidagi shaxslararo ma'naviy-psixologik munosabatlarning umumiy tizimi, shuningdek, jamoada mikroguruhni tashkil qiluvchi ayrim shaxslar o'rtasidagi tanlash munosabatlarining mazmuni.

Jamoaning rasmiy tuzilishi - turli ko'rinishdagi jamoa faoliyatini yo'lga qo'yishning tashqiliy jihatlari.

Jinsiy tarbiya - o'zida shaxsni jinsiy jihatdan chiniqtirish, ularni tozalik va ozodalikka o'rgatish, o'z sog'ligi uchun g'amxo'rlik qilish va mas'uliyatli bo'lishni ta'minlashga qaratilgan pedagogik faoliyat mazmuni.

Jismoniy tarbiya - o'quvchilarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi.

Joriy nazorat – ta'lim jarayonida o'quvchilar tomonidan o'quv dasturida belgilangan muayyan mavzularni o'zlashtirilish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

Idrok – aniq maqsadga yo'naltirilgan anglash jarayoni.

Ijtimoiy adaptasiya (yunoncha adapto - moslashish) – anomal bolalar individual yoki guruhli xulqlarining ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari tizimiga mos kelishi.

Ijtimoiylashuv – ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi asosida shaxsning hayot va ishlab chiqarish jarayoniga moslashuvi.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar - o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlar, e'tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari.

Ijtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar jarayonida pedagogik g'oyalarning tutgan o'rni va roli, shaxsni kasbiy va ijtimoiy faoliyatga yo'naltirish muammolarini o'rganadi.

Ijtimoiy rehabilitasiya (yunoncha rehabilitas – layoqati, qobiliyatini tiklash) - anomal bolaning psixofiziologik imkoniyatlariga tayangan holda uning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ishtirok etishi uchun zarur sharoit yaratish, ijtimoiy faoliyat va mehnatga jalb etish.

Izohlash (tarbiya metodi sifatida) – tarbiyalanuvchiga hissiy-og'zaki ta'sir etish usuli.

Ilmiy dunyoqarash - uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o'zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunyoqarash shakli.

Ilmiy tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli sanalib, ijtimoiy voqea-hodisalar, jarayonlarga nisbatan ilmiy yondashuv.

Ilmiy qarash (yunoncha «idea» - g'oya, tasavvur, tushunchalar yig'indisi) - muayyan hodisa, jarayonning mohiyatini yorituvchi, ilmiy jihatdan asoslangan fikr, g'oya.

Individ (lotincha "individuum" bo'linmas, yagona, alohida degan ma'nolarni anglatadi) – xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudot.

Individuallik - shaxsning o'ziga xos xususiyatlari.

Institut - bilimlarning bitta sohasi doirasida aniq yo'nalishlar bo'yicha oliy va qoidaga ko'ra oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Iqtisodiy tarbiya - o'quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oila byudjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to'g'ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik jarayon.

Iqtisodiy ta'lim - o'quvchilarga xo'jalik yuritish tizimi (oila byudjetini shakllantirish, xo'jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko'paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to'g'ri

tashkil etish va hokazolar) to'g'risidagi nazariy bilimlarni berishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Yosh xususiyatlari - muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash - mutaxassislarning kasb bilimlari va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirish maqsadida tashkil etiluvchi ta'lim bosqichi.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» - «Ta'lim to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalariga muvofiq, milliy tajribaning tahlili hamda ta'lim tizimidagi jahon miqyosidagi yutuqlar asosida tayyorlangan hamda yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri ola bilish mahoratiga ega bo'lgan, istiqloq vazifalarini ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirish mazmunini belgilab beruvchi yuridik hujjat.

Kadrlar tayyorlash milliy modeli - shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish kabi tarkibiy qismlarning o'zaro hamkorligi, ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik asosida «yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tayyorlash Milliy tizimi» mohiyatini aks ettiruvchi andoza, loyiha Uning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

shaxs – kadrlar tayyorlash tizimining bosh subekti va obekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi;

davlat va jamiyat – ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillari;

uzluksiz ta'lim – malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimining tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi;

fan – yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi;

ishlab chiqarish – kadrlarga bo'lgan ehtiyojni, shuningdek, ularning tayyorgalik sifati va saviyasiga nisbatan qo'yiladigan talablarni belgilaydigan asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash

tizimini moliyaviy va moddiy-texnikaviy jihatdan ta'minlash jarayonining faol ishtirokchisi.

Kasb-hunar qolleji - o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantiruvchi, tanlab olingan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini yaratish maqsadida tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini beruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Kategoriya - fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha.

Kompensasiya (yunoncha «compensatio» – o'rni to'ldirish, tenglashtirish) - oliy nerv faoliyatining zahira imkoniyatlariga tayangan holda organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o'rni to'ldirish yoki qayta qurish.

Korreksiya (yunoncha «correctio» - tuzatish) - pedagogik uslub va tadbirlardan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarini qisman yoki to'liq tuzatish.

Korreksion (maxsus) pedagogika (defektologiya - yunoncha «defectus» – nuqson, kamchilik, «logos» – fan, ta'limot) – rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o'qitish metodlariga asoslangan, salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi hamda shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o'rganuvchi fan.

Korreksion-pedagogik faoliyat - yaxlit ta'lim jarayonini qamrab oluvchi hamda murakkab psixofiziologik va ijtimoiy-pedagogik chora-tadbirlarning amalga oshirilishini nazarda tutuvchi pedagogik tizim.

Korreksion-tarbiyaviy ishlar - shaxsning anomal rivojlanishi xususiyatlariga ko'ra umumiy pedagogik ta'sir ko'rsatish chora-tadbirlari tizimi.

Ko'nikma – shaxsning muayyan harakat yoki faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati.

Ko'rgazmali metodlar - predmet, hodisa yoki jarayonlar mohiyatini tabiiy holatda namoyish qilish, ularning maketlarini ko'rsatishda qo'llaniluvchi usullar.

Lisey (qollejda) ma'ruza – o'quv materialini o'quvchilarning idrok etish faoliyatlarini faollashtirish uslublari bilan birgalikda davomli og'zaki bayon etish (80-90 minut), berilayotgan materialning sxematik modelini tuzish (asosiy fikrni tezis yoki loyiha ko'rinishida yozib olish) va boshqalar.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) - o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish.

Logopediya (yunoncha «logos» – so'z, nazariya, ta'limot, «paideia» -tarbiyalash) - nutqiy nuqsonlarni o'rganish, ular kelib chiqishining oldini olish va ularni qisman yoki to'liq tuzatish masalalarini o'rganuvchi fan; korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Magistratura - aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriyat negizida ta'lim muaddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'lim.

Madaniyat («cultura» so'zidan olingan bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish ma'nosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy boyliklar tizimi.

Mazmun (ta'lim (bilim olish) mazmuni) – ta'lim jarayonida shaxs tomonidan o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma, malaka, fikrlash hamda faoliyat usullari tizimi.

Maktabgacha ta'lim - bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlovchi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otuvchi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlovchi hamda bola olti-etti yoshga etguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriluvchi ta'lim bosqichi.

Maktabgacha ta'lim pedagogikasi – **maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga etkazish masalalarini o'rganadi.**

Maktabdan tashqari ta'lim - madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda yo'lga qo'yiluvchi, bolalar hamda o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish maqsadida tashkil etiladigan ta'lim bosqichi.

Malaka – muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli.

Materialni og'zaki bayon qilish metodlari – o'quv materialini mohiyatini og'zaki (hikoya, tushuntirish, maktab ma'ruzasi kabi shakllarda) yoritishda qo'llaniluvchi usullar.

Mafkura (arabcha «mafkura») - naqtai nazar va e'tiqodlar tizimi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, ma'naviy-axloqiy yuksaklash, ma'rifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini ta'minlovchi, ularning maqsad va yo'nalishlarini aniqlashda etakchi o'rin tutuvchi g'oyalari tizimi.

Mashq va o'rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari- muayyan mashqyordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me'yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirish usullari.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida o'zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Ma'naviyat (arabcha «ma'naviyat» - ma'nolar majmui) – mohiyatiga ko'ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g'oyalari majmui.

Ma'rifat – shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlarni singdirish, ta'lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganish, ularni targ'ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Ma'ruza – yirik hajmdagi o'quv materialini og'zaki bayon qilish shakli.

Menejment – mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish uchun shaxs (xodim) yoki guruhga ta'sir o'tkazish asosida ularning faoliyatini tashkil etish tamoyillari, shakllari, metodlari va usullari.

Metod - yunoncha tarjimai «tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo'li» kabi ma'nolarni anglatadi.

Metodika (fan sifatida)– xususiy fanlarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Mehnat tarbiyasi - shaxsga mehnatning mohiyatini chuqur anglatish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek; muayyan ijtimoiy-foydali harakat yoki kasbiy ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

Munozara (tarbiya metodi sifatida) - tarbiyalanuvchilarga hissiy-og'zaki ta'sir ko'rsatish asosida ularda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bahs-munozara usuli.

Nazorat (ta'lim jarayonida)– ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, o'lchash va baholash jarayoni.

Nafosat didi - shaxsning buyum yoki hodisaga nisbatan munosabat bildirish turi, obektiv nafosat o'lchovi.

Nafosat madaniyati - go'zallikni his etish, undan zavqlanish, mavjud go'zalliklarni asrash va boyitish yo'lida o'zlashtirilgan bilim hamda amalga oshiriladigan nafosat faoliyatini tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi.

Nafosat ongi - go'zallik, go'zallikni his etish, uning mohiyatini anglash, nafosat his-tuyg'usi, nafosat didi kabi tushunchalarning ongda aks etishi.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya- lotincha «estezio» go'zallikni his qilaman) - o'quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari va turmush go'zalliklarini anglash, idrok etish va to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish, ular tomonidan go'zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Oila – kishilarning nikoh yoki qon-qarindoshlik rishtalari, umumiy turmush tarzi, axloqiy mas'uliyat hamda o'zaro yordamga asoslanuvchi kichik guruhi.

Oilaviy munosabatlar – ota-onalar (yoki bolaning kamoloti uchun mas'ul bo'lgan shaxslar) hamda farzandlar o'rtasida turli yo'nalishlarda tashkil etiluvchi munosabatlar.

Oila tarbiyasi – ota-onalar (yoki bola kamoloti uchun mas'ul shaxslar) tomonidan tashkil etiluvchi hamda farzandlarni har tomonlama etuk, sog'lom etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Oligofreniya (yunoncha «olygos» – kam, «phren» - aql) – bu natal (tug'ilish payti) yoki postnatal (hayotiy rivojlanishning erta

bosqichi) davrlarda markaziy nerv tizimining zararlanishi natijasida yuzaga keladigan aqliy yoki psixik rivojlanmaslik.

Oliy ta'lim - o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi negiziga asoslanib, ikki bosqich (bakalavriyat hamda magistratura)da tashkil etiladigan hamda mutaxassisliklar yo'nalishlari bo'yicha xalq xo'jaligining turli sohalariga oliy ma'lumotli mutaxassislarni tayyorlab beruvchi ta'lim bosqichi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim - jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, shaxsning ijodiy ta'lim - kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilib, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida aspirantura, ad'yunktura va doktoranturada ta'lim olish, shuningdek, mustaqil tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish asosida amalga oshiriladigan ta'lim bosqichi.

Oraliq nazorat - o'quvchilar tomonidan o'quv materialining muayyan bob yoki bo'limlari bo'yicha o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

Pedagogika (yunoncha «paidagogike» bo'lib, «paidagogos» - bola, etaklayman) - ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta'lim berishning mohiyati va muammolarini o'rganadigan fan.

Pedagogika tarixi - ta'lim va tarbiyaning yuzaga kelishi, taraqqiy etishi, muayyan tarixiy davrlarda etakchi o'rin egallagan pedagogik fikrlar taraqqiyoti masalalarini o'rganadi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari - shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo'nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berish tamoyillari, obektiv va subektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullari.

Pedagogik mahorat - bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirish, takomillashtirish muammolarini o'rganadi.

Pedagogik paradigma (yunoncha «paradeigma» - misol, namuna) - pedagogika fani rivojining ma'lum bosqichida ta'limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan nazariy hamda metodologik ko'rsatmalar to'plami; ta'limning konseptual modeli.

Pedagogik talab - turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o'quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari.

Pedagogik texnologiya - ta'lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, texnologik yondashuv asosida ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o'rganadi.

Pedagog kadrlar tarkibi - o'qituvchi, metodist, tarbiyachi, psixolog, defektolog, logoped, sport instruktori, musiqa, badiiy ijodiyot, radiotexnika, sport va boshqa yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatuvchi to'garaklarning rahbarlaridan iborat mutaxassislar.

Pedagogik mahorat - ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur.

Pedagogik talab - turli harakatlarni bajarish, muayyan faoliyat jarayonida ishtirok etishda o'quvchi amal qilishi zarur bo'lgan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini ifodalovchi vazifa; tarbiyaning eng muhim usuli.

Rag'batlantirish - tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko'ngilini ko'tarish va uni qo'llab-quvvatlash usuli.

Rivojlanish - shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Reyting (baholash, tartibga keltirish, klassifikasiyalash) - muayyan hodisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha baholash.

Sinf - yoshi va bilimi jihatidan bir xil bo'lgan, ma'lum o'quvchilar guruhi.

Surdopedagogika (yunoncha «surdus» - kar) - eshitish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonini o'rganuvchi fan; korreksion (maxsus) pedagogiyaning yana bir muhim sohasi.

Suhbat - savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi.

Tamoyil (yunoncha «principium») - biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Tarbiya - muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Tarbiya jarayoni - o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni.

Tarbiya mazmuni - shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyati.

Tarbiya metodi (yunoncha «metodots» - yo'l) - tarbiya maqsadiga erishish yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullari.

Tarbiya nazariyasi - pedagogikaning muhim tarkibiy qismi; tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi.

Tafakkur (ijtimoiy voqea-hodisalarning ongda to'laqonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli).

Tashhis - didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Ta'lim - o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon.

Ta'lim va tarbiya mazmuni - shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati.

Ta'lim vositalari - ta'lim samaradorligini ta'minlovchi obektiv (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Ta'lim jarayoni - o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Ta'lim menejeri - ta'lim muassasasi faoliyatini zamonaviy menejment qonuniyatlariga muvofiq boshqaruvchi mutaxassis.

Ta'lim metodlari - ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui.

Ta'lim muassasi Ustavi - ta'lim muassasasiga rahbarlik mohiyatini yorituvchi hamda uning faoliyatini boshqarish tizimini aniqlovchi hujjat.

Ta'lim konsepsiyalari (lotin tilidan «conceptio» - tizim) - ta'lim-tarbiya mazmuni, istiqbolini yorituvchi yaxlit qarashlar tizimi; uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlarida ta'lim muassasalari faoliyati yo'nalishi, maqsad va vazifalarini belgilashning alohida usuli.

Ta'lim mazmuni - davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda to'lingan ilmiy bilimlar mohiyati.

Ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) - ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi etakchi g'oya.

Ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) - ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi.

Ta'limni boshqarish - ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarni belgilash masalalarini o'rganadi.

Ta'limning sinf-dars tizimi - dars shaklida muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv rejasiga muvofiq tuzilgan aniq jadval bo'yicha olib boriladigan ta'lim jarayoni.

Ta'lim tizimi - davlat siyosatining asosiy tamoyillari asosida yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida faoliyat yurituvchi barcha turdagi ta'lim muassasalari majmui.

Ta'lim shakli - ta'lim jarayonining tashqiliy tuzilmasi.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) - o'zaro bog'langan ko'plab elementlar (tarkibiy qismlar) o'rtasidagi mustahkam birlik va o'zaro yaxlitlik.

Tiflopedagogika - (yunoncha typhlos - ko'r) - ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish muammolarini o'rganuvchi fan; korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Test - aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi.

Topshiriq - o'quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan usul.

Tushuntirish - o'quv materiali mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish.

To'garak - o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida sinfdan yoki maktabdan tashqari sharoitda uyushtiriluvchi qo'shimcha ta'lim shakli.

Umumiy pedagogika - maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish masalalarini o'rganadi.

Umumiy o'rta ta'lim - o'quvchilarning fan asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini, ularda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlash ko'nikmalarini shakllantirish bosqichi.

Universitet - kadrlar tayyorlash va bilimlarning keng sohalari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi, yuridik maqomga ega ta'lim muassasasi.

Usul - muayyan o'quv materialini o'zlashtirishda qo'llanilayotgan asosiy ta'lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta'lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Faoliyat - shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi.

Fuqaro - fuqaroligi huquqiy jihatdan e'tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a'zosi bo'lgan shaxs.

Fuqarolik - huquqiy va axloqiy me'yorlarga ongli rioya etish, ma'lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas'ullik bilan yondotshuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma'naviy etuklik asosida muayyan davlatga mansublik.

Fuqarolik tarbiyasi - fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat uchun fidoiy fuqarolar etib tarbiyalashdan iborat.

Shaxs - psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyat a'zosi.

Shaxsni ijtimoiylashtirish - uni jamiyat tomonidan tarq olingan xulq-atvor me'yorlari, bilim hamda qadriyatlar tizimini o'zlashtirishdan iborat ijtimoiy hayotga jalb etish jarayoni.

Shkalalash - aniq jarayonlarni raqamlar tizimi yordamida modellashtirish.

Eqologik madaniyat - o'quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Eqologik ong - tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi.

Eqologik madaniyat - o'quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Eqologik tarbiya - o'quvchilarga dastlabki eqologik bilimlarni berish, ularning mavjud eqologik bilimlarini boyitish, ularda tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon.

Eqologik ta'lim - o'quvchiga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzluksiz ravishda nazariy eqologik bilimlarni berishga yo'naltirilgan ta'limiy jarayon.

Eqologik faoliyat - eqologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar majmui.

Estetik tarbiya - o'quvchilarni tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go'zalligini idrok etish, to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish va hayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatini tarbiyalash jarayoni; ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy qismi.

E'tiqod - dunyoqarash negizida aks etuvchi ijtimoiy-falsafiy, huquqiy, ma'naviy-axloqiy, estetik iqtisodiy, hamda eqologik bilimlarning takomillashgan ko'rinishi; muayyan g'oyaga cheksiz ishonch.

Yakuniy nazorat - ta'lim oluvchilarning chorak yoki yarim yillik uchun belgilangan o'quv materiallari bo'yicha o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

O'z-o'zini baholash - mavjud fazilatlarini, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish asosida o'z shaxsiga baho berishga yo'naltirilgan faoliyat usuli.

O'z-o'zini tarbiyalash metodlari - o'quvchilarning o'zini o'zi idora qilishlari, turli o'quvchilar organlari faoliyatida faol ishtirok

etishlarini ta'minlash, ularning ijtimoiy mavqelarini oshirish maqsadida qo'llaniluvchi usullar.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish - o'z shaxsi, mavjud fazilatlarini, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usuli.

O'z-o'zini qayta tarbiyalash – **shaxsning o'zidagi salbiy odatlar, xarakteridagi zararli sifatlarni yo'qotish, ularni bartaraf etishga qaratilgan ichki faoliyati jarayoni.**

O'zlashtirish – ta'lim jarayonida ustuvor o'rin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.

O'rgatish - tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlar.

O'qituvchi (pedagog) – pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega hamda ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs.

O'qish – ma'lum usullar yordamida tashkil etilgan bilimlarni o'rganish jarayoni; o'quvchilar tomonidan o'quv faoliyati usullarini egallab olishga yo'naltirilgan faoliyat.

O'quv dasturi – muayyan o'quv fani bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar mazmuni, umumiy vaqtning mavzularni o'rganilishi bo'yicha taqsimlanishi, mavzularning ketma-ketligini belgilash hamda ularning o'rganilish darajasini yorituvchi me'yoriy hujjat.

O'quv rejasi – ta'lim muassasida o'qitiladigan o'quv fanlarining tartibi, ularning o'quv yili bo'yicha taqsimlanishi, har bir o'quv faniga ajratiladigan haftalik va yillik o'quv soatlari, shuningdek, o'quv yili tuzilishini belgilovchi me'yoriy hujjat.

O'quv fani – ta'lim muassasalarida o'quvchilarning yosh, idrok etish imkoniyatlariga muvofiq ularga muayyan fan sohasi bo'yicha umumiy yoki mutaxassislik bilimlarini berish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni ta'minlovchi manba.

O'quvchilar jamoasi – ijtimoiy-foydali ahamiyat kasb etuvchi umumiy maqsad va birgalikdagi faoliyatga asosan jipslashgan o'quvchilar birlashmasi, guruhi.

O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishi - o'quvchilarning jamoa faoliyatini uyushtirish va boshqarishdagi faol ishtiroklari.

O'quv qo'llanmasi – 1) ma'lum o'quv fanlari bo'yicha metodik materiallar, tushuntirishlar, tavsiyalarni yorituvchi hamda o'qituvchi yoki o'quvchilar uchun mo'ljallangan manba; 2) muayyan fan bo'yicha tayyorlangan hamda metodik jihatidan o'quv-tarbiyaviy jarayonda bevosita foydalanish imkonini beruvchi qo'shimcha o'quv materiallari.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi - yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi.

Hisobga olish – ta'limning muayyan davrida o'quvchilar va o'qituvchi faoliyatini umumlashtirish, xulosalash.

Huquqiy madaniyat – shaxs tomonidan huquqiy bilimlarning o'zlashtirilishi hamda huquqiy faoliyatni tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi.

Huquqiy ong - muayyan jamiyatning moddiy hayot tarzi bilan belgilanadigan tasavvur, idrok, tafakkur va e'tiqodlar tizimi bo'lib, ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida murakkab tuzilishga ega.

Huquqiy tarbiya - shaxs tomonidan o'zlashtirilgan nazariy-huquqiy bilimlar negizida huquqiy faoliyatni tashkil etish ko'nikma va malakalarini hosil qilish, unda ijobiy huquqiy sifatlarni qaror toptirish va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon.

Huquqiy ta'lim - o'quvchilarga huquqiy me'yorlar, qonunlar hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati to'g'risidagi tizimlangan bilimlarni berish, ularda huquqiy bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni shakllantirish jarayoni.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Goziev E.G. Mamatov M.M. va boshkalar «O'spirin psixologiyasi» Toshkent D.U 1992
2. Goziev E.G Utanov B «Xamkorlik psixologiyasi» Toshkent Tosh D.U. 1992
3. Goziev E.G Ruxieva X.O. «Metodicheskie rekomendatsii po psixologii vo'shey shkolo' dlya sluchiteley F.N.K.» Toshkent Tosh.D.U. 1990
4. Laudis – M iz.vo Moskva 1990 g.
5. Nishonova Z.T. Alimova G.K. "Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi" 2005 y
6. Lyaudis V.L. – Metodika prepodavaniya psixologii. iz.vo 2000 URAO.
7. Davletshin M.G. Obhaya psixologiya T. 2002
8. Filatova O.G Sotsialnaya psixologiya S.P 2000
9. Badmaev M. Metodika prepodavaniya psixologii. M. "Vlados" 2001
10. G'oziev E. Yosh psixologiyasi. T. 1994
11. Adizova T. Psixologik korreksion ishlar. T. 2000
12. Nishonova Z.T. Psixologik xizmat. Ma'ro'zalar matni
13. Karimova V. Psixologiya. T. 2004
14. Raxmatullayev A. Maktabda psixologik xizmatni tashkil etish. T.– 2001
15. Mamajonov. Tarbiya saboqlari. Toshkent – 2003 yil.
16. Nishonova Z.T. Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi.
17. Abdurasulov R. Psixologning kundalik kitobi. Jizzax 2005
- 18.10. Rasulova A. "Uchinchi mingyillikning bolasi". Toshkent 2000 yil.
- 19.11. Maktab va xayot jurnali. 2001 yil – mart
1. WWW. TDPU.o'z.
2. WWW. QDPL.o'z.
3. WWW. QMU.o'z.
4. WWW.SamDU.o'z.

MUNDARIJA

1-MAVZU: BOLALAR PSIXOLOGIYASI FANINING MAQSADI, VAZIFALARI VA TARKIBIY TUZILISHI	3
2-MAVZU: ILK YOSHDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK RIVOJLANISHI	22
3-MAVZU: MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA O'YINNING TUTGAN O'RNI VA MEHNAT MASHG'ULOTLARI	33
4-MAVZU: MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA PSIXIK TARAQQIYOT BOLA XOTIRASI VA TAFAKKUR XUSUSIYATLARI	44
5-MAVZU: MAKTABGACHA TARBIYA YOSHIDA PSIXIK TARAQQIYOT	65
6-MAVZU: BOG'CHA YOSHDAGI BOLA TARAQQIYOTIGA UMUMIY TASNIF BOLA VA MULOQOT	83
7-MAVZU: ILK BOLALIK DAVRIDA O'Z-O'ZINI ANGLASH VA IRODAVIY HARAKATLARNING BOLALARDA RIVOJLANISHI	101
8-MAVZU: BOLALARNI MAKTABGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH	114
ORALIQ NAZORAT SAVOLLARI	125
DARSNI INTERFAOL METODLAR ASOSIDA TASHKIL ETISHDA VA DARS SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA QO'LLANILADIGAN USULLAR	127
GLOSSARIY	134
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	153

51909 c. 6 t.

KAMOLOVA SHIRIN USAROVNA

BOLALAR PSIXOLOGIYASI VA METODIKASI

Bilim sohasi: 100 000 – Gumanitar

Ta'lim sohasi: 110 000 – Pedagogika

Bakalavriat yo'nalishi: 5110900- Pedagogika-psixologiya

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2021

Muharrir: Xolsaidov F. B.

*Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 28.12.2021. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.
"Times New Roman" garniturası.
Ofset bosma usulida bosildi.*

*Shartli bosma tabog'i 10. Nashr bosma tabog'i 9,75.
Adadi 50 nusxa.*

*"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.*

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.

ISBN 978-9943-5888-2-6

9 789943 588826